

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

TÜRK XALQLARI FOLKLORU

IV KİTAB

**ALTAY
DASTANLARI
VƏ ƏFSANƏLƏRİ**

BAKI – 2016

Redaktoru: fil. ü.f.d. Əfzələddin ƏSGƏR

Tərcümə edəni: fil. ü.f.d. Səkinə Qaybalıyeva

Türk xalqları folkloru, IV kitab, Altay dastanları və əfsanələri, Bakı, Elm və təhsil, 2016, 312 səh.

Kitabda Qərbi Sibirin cənub-şərqində yaşayan altaylıların şifahi xalq yaradıcılığında geniş yayılmış qəhrəmanlıq dastanları, eləcə də Monqolustan Altayı türklərinin monqol dilinə keçmiş bəzi nağılları və şeirlər yer alır. Bu folklor nümunələrində Sibir xalqlarının adət-ənənələri, zəngin təbiəti, geniş coğrafiyası, adlar sistemi və s. öz əksini tapmışdır. Kitabda yer alan “Altay Buçıy”, “Maday-Kara”, “Altun-Mize”, “Boko bain Sartıktay”, “Xuşandra xan”, “Noyan-Xulaxay” və s. dastanlar və əfsanələr Altay folklorunun səciyyəvi nümunələrindəndir.

folklor.az

A 3202050000 Грифли няшр
098 - 2016

© Фолклор Институту, 2016.

ÖN SÖZ

Nikolay Yakovleviç Nikiforov bu dastan toplusunu Anos çayının 6 verstliyində Katun çayının sol sahilində yerləşən Askat kəndində yaşayan altaylı “Kayçı” – söyləyici Çoltoşdan qeydə almışdır. Bu dastanları, demək olar ki, tək-cə Çoltoş söyləmişdir.

N.Y.Nikiforov Anos kəndinin sakinidir, əslən altaylıdır, Ulala kəndində ruhani missiyasının nəzdindəki katexizator məktəbində təhsil almışdır. O, rus dilini çox mükəmməl bilir. Bu, ona qəzetdə müxbir işləmək imkanı yaratmışdır. “Sibirskaya jizn” qəzetində onun “Sincab ovçuluğu” və “Sidr istehsalı” adlı iki məqaləsi çap olunmuşdur.

N.Y.Nikiforov nağılları tatar dilində qeydə almışdır. Bunun üçün o, Anosdan Askata getmiş, 2-3 gün Çoltoşun yurdunda qalmışdır. Bəzən də Çoltoş Anosa gəlmiş və bir neçə gün N.Y.Nikiforovun evində yaşamışdır.

N.Y.Nikiforov nağılları tatar dilində qeydə aldıqdan sonra rus dilinə tərcümə etmişdir. O, səhər tezdən mənim yanıma gəldi (mən həmin vaxt Anosda yaşayırdım). Biz onunla gecədən keçənədək nağılları tərcümə etdik; o, cümlənin mənasını rus dilində ifadə edirdi, mən isə üslubu düzəldirdim.

Bu topluya mən öz şərhlərimi də əlavə etmişəm.

Qriqori Nikolayeviç Potanin
Tomsk, 15 mart 1914

TƏRCÜMƏÇİDƏN

Altay diyarı Qərbi Sibirin cənub-şərqində yerləşir. Altaylılar tarixən formalaşmış altı avtoxton türkdilli etnosun özünəməxsus birliyinin ümumi adıdır. Avrasiyanın böyük səhraları ilə Mərkəzi Asiyanın geniş çöllərinin qovuşuğunda yerləşən Dağlıq Altayın etnosları əsrlər boyu yaxın ərazilərdə qaynayıb-qarışmış, dil və adət-ənənələri qorunub saxlanmışdır. Bununla belə müxtəlif dini və dünyagörüşü sistemləri ilə əhatə olunması onların mədəniyyətinə digər etnomədəni elementlərin qarışmasına gətirib çıxarmışdır.

Altaylılarda belə bir təsəvvür mövcud olmuşdur ki, dünya iki allahın hökm etdiyi xeyir və şər qüvvələri tərəfindən idarə olunur. Onlar elliklə dua etməyə çox böyük əhəmiyyət verir, səmaya, suya, dağlara, müqəddəs qaynağaşına sitayiş edirdilər.

Altay folklorunda ən mühüm və geniş yayılmış janr qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Dastan nağıl, bahadırlıq nağılları, qəhrəmanlıq nağılları, qəhrəmanlıq poemaları və s. kimi də adlandırılır. Hazırda xalq arasında bu ad “kay çörçök”, yəni “boğaz mahnıları ilə ifa olunan nağıl” termini ilə yaşadılır. İlk dövrlərdə qəhrəmanlıq dastanları “ov dastanları” kimi yayılmışdır.

Altay ovçuları arasında belə bir adət vardı: onlar ovqabağı və ov zamanı nağıl danışdılar. Bunun üçün onlar özləri ilə xüsusi nağılçı götürürdülər. Həmin nağılçı-söyləyici üçün ümumi qənimətdən pay ayrılırdı. Nağıl danışmaqda fəvqəladə bacarığa, eləcə də nağıl mətnlərindən ibarət ayrıca repertuara malik olan bu nağılçı-söyləyicilər vəhşi heyvanlara, quşlara və onların hamisi olan ruh sahiblərinə müəyyən mənada təsir edə bilirdilər. Ovçuluqla bağlı rəvayətlərdə, bir tərəfdən ruhların nağıl və dastanlar dinləməyi sevdikləri və bunun müqabilində ovçuların uğurlu ova “icazə” aldıkları, digər tərəfdən isə onların bu ifanı necə qəbul etdikləri və buna əsasən özlərini necə

apardıqları deyilir. Bununla belə, ruhları yalnız bəsirəti açıq olan nağılçılar görə bilirdilər. Belə söyləyiciyə “eələ kayçı”, yəni ruhlarla əlaqə qura bilən nağılçı deyirdilər.

Altay qəhrəmanlıq dastanları “Altay Buuçıy”, “Maday Kara”, “Altın Mize”, “Oçı bala” və b. dastanlarla təmsil olunur.

Altay dastan və nağıllarının toplanması və nəşrinə XIX əsrdən başlanmışdır. 1860-61-ci illərdə V.V.Radlov Altayın ən ucqar dağ bölgələrindən çox zəngin folklor materialları toplamışdır. Altay folklorunun ilk dəfə elmi əsaslarla öyrənilməsində də V.V.Radlovun böyük rolu olmuşdur. O, 12 il Barnaulda dağmədən məktəbində alman və latın dillərindən dərs demiş, Altay etnoslarının maddi-mənəvi irsini öyrənmiş, dili mənimsəmişdir. V.V. Radlovun “Cənubi Sibirdə və Dzunqar çölündə yaşayan türk tayfalarının xalq ədəbiyyatından nümunələr”ində ilk dəfə Altayın etnik qruplarının dilində 10-dan çox dastan nəşr olunmuşdur. Onun bu kitabı dil və ləhcə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Altay xalq dastanlarının toplanması işində, həmçinin ilk altay yazıçısı M.V.Çevalkov V.V.Radlov, Q.N.Potanın, V.İ.Verbitski ilə fəal əməkdaşlıq etmiş, bu əməkdaşlıq sayəsində çox zəngin materiallar toplanmışdır.

Altay dastanlarının toplanması və nəşri işi XX əsrin əvvəllərində də davam etdirilmişdi. Bu istiqamətdə görülən işlərin uğurlu dövrünü XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq izləmək mümkündür. 1952-ci ildə folklorşünas S.S.Surazakovun rəhbərliyi ilə yaradılmış Qorno-Altay Tarix, Dil və Ədəbiyyat Elmi-Tədqiqat İnstitutu müxtəlif janrlı folklor materiallarının məqsədyönlü toplanması işinə başlamışdır. Altay qəhrəmanlıq dastanlarının toplanması və nəşri işi S.S.Surazakovun fəaliyyəti ilə məhsuldar bir dövr yaşamışdır. 1958-1980-ci illərdə çoxcildli “Altay baatırlar” xalq eposları seriyasının (10 cilddə) nəşri bu gərgin əməyin bariz nümunəsidir. S.S.Surazakov Al-

tay qəhrəmanlıq eposunun inkişaf mərhələləri və tarixi poetikasının öyrənilməsinin əsasını qoymuş, hələ 1948-ci ildə aspirant olarkən ilk dəfə “Maaday Kara” dastanını gənc kayçı A.Kalkindən 5720 misrada, 267 dəftər səhifəsində qeydə almış (həmçinin 1951-ci ildə A.Kalkindən topladığı “Oçi bala” (1008 misra) və “Maaday Kara” (270 misra) dastanları ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur), 1964-cü ildə dastanı maqnitofon lentinə köçürmüş, dastan mətnini hazırlamış, tərcümə, söyləyici, onun repertuarı, dastanın variantları, bənzər süjetlərini göstərmiş, şərhlər vermişdir. 1973-cü ildə ikidilli “SSRİ xalqlarının eposu” akademik toplusunda ümumi həcmi 7738 misra olan “Maaday Kara” dastanı nəşr olunmuşdur. O, həmçinin “Altay Buuçay” dastanının tam 17 variantını qeydə almış, 1958-ci ildə dastanın maqnitofon lentində tam qeydlərini başa çatdırmış, söyləyici E.Taştamışovadan “Altın Bize” dastanının səsyazmasını həyata keçirmişdir. Onun tərtib etdiyi göstəricidə altay qəhrəmanlıq dastanlarının 222 mətni və 51 söyləyicinin adı qeyd olunmuşdur.

Hazırda S.S.Surazakov adına Altayşünaslıq İnstitutunun folklor arxivində əlyazma, səsyazma və başqa videogörüntülər şəklində dastanlardan ibarət böyük fond yaradılmışdır.

Altay qəhrəmanlıq dastanlarının toplanması və nəşri işində “Anos toplusu”nun da özünəməxsus yeri vardır. Bu topluda yer alan nağıl və dastanları altay folklorunun toplayıcısı N.Y. Nikiforov tərtib etmişdir. Toplu 1915-ci ildə Q.N.Potaninin redaktəsi ilə çapdan çıxmışdı. Q.N.Potanin topluya yazdığı ön sözdə bu gərgin iş prosesini qısa şəkildə şərh etmişdir. Lakin bu cəfəkeş toplayıcının faciəli taleyi ilə bağlı bir məqamı diqqətə çatdırmaq istərdik. N.Y. Nikiforov V.V.Radlova altay dilini öyrədən Yakov Nikiforovun oğlu, keşiş və yazıçı M.V.Çevalkovun nəvəsi olmuşdur. O, 20-ci illərin əvvəllərində, Altayda vətəndaş müharibəsi zamanı əks tərəfə keçmiş və öldürül-

müşdür. Onun doğmaları repressiya qurbanları olmuş, arxivi isə saxlanmamışdır.

Bu topluda yer alan dastan və nağılların rus dilində verilməsi tərcümə zamanı bizim də qarşımızda bir çox problemlər yaratdı. Bu problemlər, ilk növbədə, yazı dili ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, altaylıların yazı dilində bir çox dəyişikliklər baş vermişdi. Hələ XIX əsrin ortalarında pravoslav missionerləri tərəfindən kirill əlifbası əsasında işlənib hazırlanmış yazı dili 1928-ci ildə latın qrafikalı əlifba, 1938-ci ildə isə yenidən rus əlifbası ilə əvəz olunmuşdur. Bu əlifbada isə bəzi dilarxası (k, ğ)hərflərinin, eləcə də sağır nq və s. hərflərin olmaması, altayca sözün heç vaxt “y” hərfi ilə başlamaması (sözün əvvəlində “y-c” hərf paralelliyinə bəzən teleut şifahi nitqində rast gəlinir) və başqa səbəblər bir çox sözlərin (tasma – *taspa*, irqə – *irgi*, bi – *biy*, kiçu – *keçü*, tebiş – *tepsi*, kendik – *kindik*, tayqa – *tayğa* və s.), həmçinin şəxs adlarının (Altın-Ustyuk – *Altın Cüstük*, Sokor-Kara-*Soqor-Qara*, Sarı Elbeqen – *Sarı Celbegen* və b.), toponimlərin (Yelezin Böröl – *Elesin Böröl*, Tilar-Tilbas – *Cılar-Cilbas*, Umar-Timar – *Umar-Cimar*, Soqon-tu – *Soğondu* və s.) düzgün tələffüzündə problemlər yaratmışdır. Biz tərcümə zamanı şəxs adları, eləcə də heyvan və coğrafi adların göstəricisini tərtib etmişdik. Çox təəssüf ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz problemlər səbəbindən burada həmin göstəricini vermək istəyimiz baş tutmadı. Çünki dastanların bu topluda yer alan təsviri mətnləri birbaşa orijinal mətndən (altayca) deyil, rus dilinə tərcümə olunmuş variantından Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir. Bu isə adların tərəfimizdən olduğu kimi saxlanılması zərurətini doğurur.

Q.N.Potanın kitabına yazdığı şərhələrlə birgə bir neçə monqol nağılını (və ya Monqolustan Altayı türklərinin monqol dilinə keçmiş nağılları) da topluya daxil etmişdir. Həmin nağıllar “Boko bain Sartıktay”, “Təpəgöz-adamyeyən”, “Xuşandra

xan”, “İrin Tyumin Xayrxan” və “Noyan Xulaxay” olmaqla beş nağılı əhatə edir. Burada göstərilən adlar və toponimlər də altaycadan deyil.

Toplunun rus dilindəki variantı bəzi nöqsanlardan da xali deyil. Belə ki, bəzi sözlərin və adların müxtəlif və eyni mətnlərdə fərqli şəkildə verilməsi (*Cidu-tas* -Yudu-tas, *Ceti-Cabar* -Yeti-Cabar, *Uçkur-Konqur* – Uçkur-Kara və s.), eləcə də bəzi ifadələrin təhrif olunaraq mənalарının dəyişdirilməsi (*bala-sus*– bala-su və s.) müəyyən anlaşılmazlıqlara səbəb olmuş, tərəfimizdən həmin sözlərin açıqlanmasına müdaxilə etmək zərurəti yaratmışdır.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, “Altay dastanları” adı ilə təqdim olunan bu kitab 1915-ci ildə Omsk vilayətinin Qorno-Altaysk şəhərində Rus İmperator Coğrafiya Cəmiyyətinin Şərqi Sibir Şöbəsinin Qeydləri başlığı altında XXXVII cild “Anos toplusu” kimi rus dilində çap olunmuşdur.

Sonda əslən altaylı olan tarix elmləri namizədi Qriqori Petroviç Samayevə dərin təşəkkürümüzü bildirmək istədik. Bu cəfəkeş tədqiqatçı ilə uzun elektron yazışmalarımız nəticəsində bir çox məqamlara aydınlıq gətirdik, ona göndərdiyimiz göstəriciyə əsasən bizə ünvanladığı təxminən 20 səhifəlik şərh müasir dövrdə Altay folkloru və dilinin vəziyyəti ilə bağlı informasiya zənginliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

DASTANLAR

ALTAY BUÇIY

(Söyləyici Çoltoşdan¹ qeydə alınıb)

Bahadır Altay Buçıyın arvadı Temene-Koo², bacısı Ermen-Çeçen³, qonaqları gəzdirməyə ağ xallı atı, göy xallı dəmir rəngli ov atı, dəmir kimi möhkəm dırnaqlı kürən Temiçi-Eren⁴ atı, iki böyük talalı tayqası⁵, biri süsən⁶, o biri ağgilli⁷ iki çəmənliyi, iki Umar-Timar çayı, bir-birindən fərqlənməyən iki qara qartalı, iki qoşa qara tayqıl iti, ilxıllarının erdinesi, yelini borbiya⁸ bənzəyən boz madyanı vardı.

Bir gün Altay Buçıy dedi:

– Yeddi gün ovda olacağam, Altay dağlarının zirvələrini gəzəcəyəm. Qara tayqıllarımı zəncirdən açmayın, iki qara qartalımı havaya buraxmayın!

Bahadır Altay Buçıyın adamları onun əmrinə itaət edib qara qartalların başına-burnuna qara qalpaq keçirtildilər, qara tayqılları da zəncirlədilər. O, ağ şahini də götürüb dedi:

– Gecə-gündüz yanımda olacaq. Mənsiz obanızdan ayrılmayın, evlərinizdə qalın.

O, bunu deyib Altay dağlarına doğru üz tutdu. Dağ heyvanlarını dağda öldürürdü, su heyvanlarını suda. Maralla-

---

1. Çoltoş Kuranakov Katunun sol sahilində, Anosun 15 km.-də yerləşən Askat kəndinin sakinidir, 79 yaşı var, sənəti çəlləkçidir.

2. Temene – xamıt iynə; Koo – gözəl qız, düz qamətli qadın.

3. Ermen – aşağı bax; çeçen – gözəl aya(Aya Altayda göldür), müdrik aya.

4. Eren – kürən. Temiçi xüsusi addır. Altaylılarda “dəmiçi” kənd idarəsində kiçik vəzifə.

5. Tayqa – çayın ətrafında uca dağlar. Belə ki, bu dağlar meşə zolağından yüksəyə qalxır, onlar ağacsızdır. Buna görə də altaylıların tayqa ilə bağlı təsəvvürü bizim tayqa sözü ilə bağladığımız, düzənlikdə qalın meşə təsəvvürü ilə uyğun gəlir. *Suru* dağların şiş ucu; papağın şiş ucu. Üçşişli Beluxa Üç-suru adlanır.

6. Çemene – süsən

7. Mətdə divarları boyamaq üçün istifadə olunan ağ gildən söhbət gedir.

8. Borbiy – iri dəri su qabı

rın¹, eliklərin² dərisini ata yükləyib³ qiymətli dəriləri⁴ qançığa qayıışı ilə bağlayırdılar⁵.

Bacısı Ermen-Çeçen dedi:

– Bu nədir? Qardaşım bizə əmr edir ki, evdən çıxmayaq. Mən indi gedirəm.

O, biri süsənli, digəri ağgilli olan iki çəmənle dövrələnmiş şiş təpəyə çıxdı, yüksəklikdən Altayı seyr edib oradan bütün ətrafa göz gəzdirdi. Umar-Timar çayında iki ördək üzürdü, ondan bir az aşağıda iki xanlıq⁶ yerləşirdi. Bir az da yaxından baxdı: orada Aranay ilə Şaranay qardaşları yaşayırdı.

Ermen-Çeçen ovuclarını bir-birinə sürtdü; göydən atın başına qədər ağappaq qar düşdü⁷ bərk şaxta oldu⁸. O, bir də ovuclarını sürtdü; günəş çıxdı⁹; böyük qardaşının (yəni Altay Buçıyın) ağ şahini əlinin içinə qondu.

Qız ağ şahinə əmr etdi:

– Çayda üzən iki ördəyi¹⁰ mənə gətir; lələyi sınmasın, yumşaq tükü əzilməsin.

O, ağ şahini buraxdı. Ağ şahin ağ buludlardan yüksəkdə, aydın səmadan alçaqda uçurdu¹¹, gördü ki, Umar-Timar çayında iki

---

1. Mətnə “an” “vəhşi heyvan” verilib. Altaylılar ətini yedikləri heyvanlara bu adı verirlər.

2. Elik – dağ keçisi.

3. Mətnə: “artınçakda elik və heyvan var”; artınçak atlımın altında olan kiçik yüküdür.

4. Qiymətli dərilər burada albaqanı kimi verilib.

5. Altayca qancağadır; mətnə “qancağa qayıışına bağlı olan” boqtorqo sözü ilə verilib.

6. Yurt, curt “xalq” xan yurtu ifadəsini xanlıq kimi çevirmək olar.

7. Ermen-Çeçen ayın icra edir: bu ayın monqolca “dzada”, altayca “yada” adlanır. Bu vasitə ilə göydən tutqun hava, yağış, dolu yağdırılır.

8. Mətnə: “kalap”, xoron, sook; sook-şaxta; xoron “zəhər”, burada “sərt”; kalap sel, leysan, şaxta və s. afət-ölüm gətirən bəşəri faciə.

9. Mətnə belə başa düşülməlidir ki, hər yerdə şaxta, boran olduğu halda, Ermen-Çeçenin durduğu yerdə hava isti və günəşli idi.

10. Çurekey – çox da böyük olmayan ördək, rusca çirok.

11. Mətnə “ak ayas” – aydın səma.

boz ördək üzür. Onun qanadları şaqqıldadı¹, aypara caynaqları pərələniib açıldı. Ördəklərə fürsət verməyib onları caynağına aldı, Ermen-Çeçenə gətirdi; lələyi qırılmadı, yumşaq tükü əzilmədi.

Ermen-Çeçen ördəklərin qanadı altına məktub yazdı:

– Arvad ərsiz, sürü sahibsiz, camaat xansız qalıb. Aranay, Şaranay, gəlin!

Aranay-Şaranay qardaşlarının su nohurunda² iki ördək³ üzürdü. Qulluqçu dedi:

– Mən suya getmişdim, tutmaq istədim, tuta bilmədim, qovdum getmədilər, iki uçan ördək var, qanadlarının altında da məktub var.

Aranay ilə Şaranay tutanda tutulmayan, qovanda getməyən həmin ördəkləri tutdular, qanadının altında məktubu görüb dedilər:

– Altay Buçıy ölüb. Arvad ərsiz, sürü sahibsiz, camaat xansız qalıb.

Onlar məktubu oxuyub dedilər:

– Gedək, hamısını ələ keçirək.

Aranay ilə Şaranay qardaşları atlarını yəhərləyib məşvərət etdilər:

– Nə olur-olsun, ağsaqqallardan soruşaq. Atalarımız Altan ilə Şaltana deyək.

Atalarının yanına gəldilər, atdan düşmədən çığır-bağır salıb soruşdular. Altan ilə Şaltan onları qarşıladi:

– Altay Buçıyın bacısı Ermen-Çeçen ilə arvadı Temene-Koodan məktub gəlib ki, gedib onları gətirək.

Onların ataları Altan ilə Şaltan dedilər:

---

1. Mətdə “kırkırdı”; bu fel ilə durnanın qaqqıltısı verilir. “Turna kırkırap yat” – durnalar qaqqıldayır.

2. Mətdə “sualqıj”, yəni su götürülən yer.

3. “Yalbak”, yastı daş; “yalbandajıp uzup yat”, yastısına (böyrüüstə) üzür, bədənlərini suya yastıladır.

– Altay Buçıy niyə ölsün ki..? Hər şeydən uca Kuday onu yaradıb, ölümünü də bildirməyib; onun işkəncə ilə ölməyə belə ürəyi, axmağa, qızarmağa belə qanı yoxdur. Bacısı Ermen-Çeçen ilə arvadı Temene-Koo, hər ikisi sizi aldadır. Siz indi sağ-sınız, amma öləcəksiniz, indi burdasınız, yox olacaqsınız. Umar-Timar çayının mənbəyi Altay Buçıyın, mənsəbi də bizimdir. Dayanın, uşaqlar! Əl çəkin bu işdən!

– Sizin dişləriniz qaralıb, qara başlarınız ağarıb, siz nə bilirsiniz? Niyə? Bəs Altay Buçıyın hazır sürüsünü, arvadını, aşağıdakı obasını¹ ələ keçirməyək?

Onlar Altay Buçıyın qızıl at axurunun yanına gəlib atdan düşdülər. Bir-birinin dalınca alaçığa girdilər, “ezen mendu”² deyib hal-əhval tutdular.

Onların qarşısına altmış altı bucaqlı qızıl masa, masanın üstünə “alman-çikir”³ yeməyi qoydular. Qardaşlar “alman-çikir” yeməyini yedilər, koron arakını(tünd içki) içib dedilər:

– Altay Buçıy bəlkə də sağ qalar.

– Qorxursunuzsa, özümüz bir yol taparıq, acı xıltdan çaxır düzəldib Altay Buçıya verərik, o zaman siz də gəlib onu öldürərsiniz.

Aranay ilə Şaranay “Je” deyib aşağıya, öz obalarına yollandılar⁴.

Bacısı Ermen-Çeçen ilə arvadı Temene-Koo ilxını bir yərə yığdılar, çeçen⁵ düzəldilər, bir də arakı çəkildilər, zəhər (korop) hazırladılar. Yeddi gündən sonra Altay Buçıy gəldi; marallar, eliklər yüklənib, bahalı dərilər yəhərə bağlanıb, o qədər yükü

---

1. Altay Buçıyın xanlığı onun Umar-Timar çayının mənbəyinə sahib olması ilə bağlı yuxarıda göstərilənə uyğun olmayaraq aşağı deyilir.

2. “Ezen mendu” altayca salamlaşmadır, monqolca: “sayn mendu”.

3. Almançikir” – qənd, Kazanda nəşr olunmuş sözlükdə “alayman çikir” – qənd-nabat. Monqolca “alima” – alma.

4. Bu halda qardaşların yeri göstərməsi birinci deyilənə uyğundur.

5. ”çeçen” – süddən çəkilən arakını bir də çəkirlər. Rusca çaxırı ikinci dəfə çəkməkdir, bu halda daha da tündləşir.

var ki, atın tək cə quyruğu görünür. Altay Buçiy qızıl at axurunun yanında atdan düşüb alaçığa girdi. Arvadı qızıl masa qoyub alman çikir yeməyi gətirdi. Altay Buçiy tikələri seçib yedi; ac idi, artıq doydu, yorulmuşdu, gümrahlaşdı. Çeçen içdi, “ezen yaqşı” deyib hal-əhval tutdu.

Arvadı oğlan doğmuşdu¹. Uşaq beşikdə idi. Altay Buçiy dedi:

– Yeddi ay ovda olacağam; tək oğluma tilik-pörök² gətirəcəyəm. İndi bu qədər!

O, belə deyib Temiçi-Eren atını yəhərlədi; “İndi”, “bu qədər” deyə-deyə³ Altay Buçiy Ezer-Bazar itlərini zəncirdən açdı, qartallarını havaya buraxdı, altmış altı düyməli qızıl çümünü⁴, üstündən doxsan doqquz düyməli his kimi qapqara zirehini⁵ əyninə geydi, ağ xaçşəkilli almaz polad qılınıcını⁶ bağladı, yanib kül olmuş meşəyə bənzər oxları qurşağına keçirdiyi oxdana düzdü, qurquru ağac kimi nizəsini götürdü, ayağını üzəngiyə basan kimi iki-üç dəfə əyilib-qalxdı⁷, budur⁸ artıq o, Altay dağlarına çatıb qovaqların kölgəsində⁹ özünə düşərgə salırdı. Bacısı Ermen-Çeçen dedi:

– Ay-hay, mən nə edirəm!

---

1. Mətdə “kerek bala” – gərəkli uşaq; qızları gərəksiz uşaq, “kerek yok bala” adlandırırlar.

2. “Tilik” – (qırğ.cilik – ilikli oyuq sümük, “pörök” – böyrək.

3. Bu sözləri deyirlər ki, ləngiməyə, səfəri təxirə salmağa ehtiyac yoxdur.

4. “Çüm” – zirehin altından geyilən qısa paltar.

5. Mətdə “qapqara his kimi zireh” köö kuyak kimi verilir: köö – his; kuyak – zireh.

6. Mətdə – olıy teliy. Olıy – düzgün olmayan, teliy – dəyişkən.

7. “Uç ekpeli” sözləri ilə mətn demək istəyir ki, qəhrəmanın atda oturmuş cismi üç ziqzaq təqdim edir: qabağa – yəhər qaşına əyilmiş gövdə, gövdə ilə bucaq əmələ gətirmiş bud və nəhayət gövdə ilə paralel istiqamətlənmiş baldır.

8. Mətdə yalnız bir söz – “bu” hərəkətin cəldliyini ifadə edir; ata oturan kimi artıq zirvədədir, elə o anda.

9. Qovaq – terek; çox terek – çoxlu qovaq. Qırğız nağılında Kozu Korpeş çox terekin üstündə düşməndən xilas olur.

O, dəmir qəfəsdən boz şahini¹ açıb havaya buraxdı, dedi:

– Bax, gör, Altay Buçıy hardadır? Sonra qayıt!

Boz şahin “Je” deyib havaya qalxdı, səmada, göyün yeddinci qatında² Ak-Çolmona³ çevrildi. Şahin gördü ki, Altay Buçıy Altay dağlarında, qovaqların kölgəsində düşərgə salıb; iki yüz maral iki addımlıqda (eki tış) qovrulub bişirilir. Altay Buçıy yəhəri başının altına qoyub üstünə də kedim-tokumu⁴ örtüb yatıb. Temiçi-Eren atı dayanıb, iki tayqıl Ezer-Bazar bir-birinin yanında yatıb, iki qoşa qara qartal qovaqların başında oturub mürgüləyir.

Birdən yatmış iki tayqıl hürküb yerindən sıçradı, onlar səmadakı⁵ Ak Çolmona dönmüş ağ şahini görmədilər. Temiçi-Erenin qulaqları həmin tərəfə şəkəndi, o da göyün qatında Ak Çolmona dönmüş ağ şahinə baxmadı. Ezer-Bazar Ak Çolmonla görüşə yüyürdü. Qoşa⁶ qara qartallar da qanadlarını şaqquddadıb Çolmona sarı üz tutdular. Ak Çolmonu harda görmüşdülersə, ora uçdular.

Tayqıllar, qartallar soruşdu:

– Evdə nə olub?

Ağ şahin dedi:

– Bacısı Ermen-Çeçen dedi ki, bax, gör, böyük qardaşım Altay Buçıy hardadır, sonra qayıt. Siz Altay Buçıya deməyin ki, bacısı məni göndərib.

Qara tayqıllar geri dönüb yerdə uzandılar. Qartallar da qayıdıb mürgülədilər.

Ermen-Çeçen ağ şahindən soruşdu:

– Nə gördün, ağ şahinim?

Ağ şahin cavab verdi:

---

1. Mətnə ak şonkor yerinə boro şonkor verilir, bütün başqa hallarda olduğu kimi.

2. Mətnə ten, erediin tubində – “səmanın dibində”.

3. Ak-Çolmon – Venera ulduzu.

4. Kedim – yəhərin altından qoyulan dəri cecim, tokum – tərlik –Trc.

5. Mətnə (ten’eredin tozində). (Ten’eri) səma; (tozi) kök, ağacın kökü.

6. Mətnə (tyun tyun), iki damcı su kimi.

– Özünə qovaqların altında düşərgə salıb, iki addımlıqda iki yüz maralın cəmdəyini düzüb, kedim-tokumunu üstünə örtüb yatır Altay Buçıy. Bunları gördüm.

Altay Buçıyın yurda dönmək vədəsi yetişdi. İndi Altay Buçıy gedə-gedə deyirdi:

– Ət-çilik yığdım; tək oğlumu yedirtməyə bir şey olacaq.

Evə gedirdi; qara tayqıllar qabaqda gedir, qara qartallar başının üstündə uçurdu.

Aranay ilə Şaranay qardaşları Umar-Timar çayının bərəsində iki qara kötük kimi oturmuşdular. Qoşa qartallar bu iki qara kötüyün yanından pərvaz edib iki dəfə döndülər, onlara baxdılar. Qara tayqıllar da bu iki qara kötüyün yanından ötüb iki dəfə döndülər, onlara baxdılar. Qara tayqıllar gəlib dəmir astanada yerə uzandı, qara qartallar uçub alaçığın üstündə oturdu, mürgülədilər. Temiçi-Eren dayandı; qabaq ayaqlarını qaldırmadı, arxa ayaqlarını uzatmadı. Altay Buçıy soruşdu:

– Ya ölümümü, ya da dinc həyatımı görürsən, Temiçi-Eren atım?

Temiçi-Eren at cavab verdi:

– Evə çatanda məni qızıl axura bağlama. Bacın Ermen-Çeçen, arvadın Temene-Koo yəqin ki, arakı düzəldiblər. Arakını içmə, yemək bəsindi.

Sonra Altay Buçıy bir az da getdi, Umar-Timar çayını keçdi, qızıl axurun yanında atdan düşdü. Bacısı Ermen-Çeçen çıxdı ki, atın başını tutsun. Altay Buçıy ona imkan verməyib dəmir dırnaqlı kürən Temiçini açıb buraxdı, bacısı Ermen–Çeçenə baxıb dedi:

– Salam, mənim balam!

O, alaçığa girib “Ezen mendu” dedi, arvadı ilə də salamlaşdı, körpə oğlunu qucağına alıb başını sığalladı.

Temene-Koo altmış altı bucaqlı qızıl masanı gətirib yemək qoydu, dedi:

– Ye, yeməkdir! Acmısan. Bunu da iç, yorulmusan.

O, qızıl taxtın¹ baş tərəfindən dar boğazlı ağ dəri tajuur² çıxartdı, qızıl çöqöçöy³ götürdü. Yüz tajuur çaxırdan bir tajuur düzəldib dedi:

– Sən ömür dostumsan. Ac, yorğun qayıdacağın bilirdim. Bu içkini hazırladım.

Arvadı arakla dolu qızıl çöqöçöyü ona uzatdı.

Altay Buçıy heç ona baxmadı, bir söz də demədi.

Temene-Koo öz-özünə dedi:

– Nə etməli?

Bacısı Ermen-Çeçen qızıl çöqöçöyü götürüb özündən böyük qardaşı Altay Buçıya uzatdı. Qız oxumağa başladı:

– Münbit yerdə ot bitər, quru yerdə ağac yarpağını tökər. Niyə arvadın Temene-Koonun istəyini rədd edirsən?

– Oho, mən bəyəm bilmirəm ki, içim, yoxsa içməyim, ye-yim, yoxsa yeməyim?

Ermen-Çeçen qızıl çöqöçöyü arvadı Temene-Kooya verdi. Temene-Koo qızıl çöqöçöyü aldı, oğlu Erke-Möndürü qucağına götürüb dedi:

– Tək oğlunun xatirinə bir çöqöçöy iç.

Altay Buçıy çöqöçöyü götürüb başına çəkdi:

– Düzəltdiyiniz bu içkidən daha yoxdurmu?

Temene-Koo qırmızı tajuuru gətirdi, bir çöqöçöy də verdi. O içməyə başladı; bu bir çöqöçöy iki yüz tajuur arak kimi təsir etdi. Sonra kefləndi; bədəni, sümükləri alışıb yanmağa başladı. O, acı arakı⁴ hey içirdi, qıpqırmızı qızarırdı. Altay Buçıy dilləndi:

– Temiçi-Eren atımı buraxın. Qara tayqıllarımı buraxın, qartallarımı azad edin!

---

1. Məndə (altın şirə), qızıl taxt; nağılçının sözlərinə görə, bu halda çarpayı nəzərdə tutulur.

2. Dar boğazlı dəri qab. Qırğızlarda (tursuk).

3. Şərabsız kasa (ayak); şərabla dolu kasa “çöqöçöy”dür.

4. Məndə: (azu koron arakı) azu (diş), diş kimi kəskin şərab.

Bacısı Ermen-Çeçen evdən çıxdı, Temiçi-Eren atın ayaqlarına dəmir buxov vurdu, atı qızıl axura bərk-bərk bağladı, qara tayqılları zəncirə vurdu, qara qartalları da bağlayıb geri qayıtdı. Altay Buçıy soruşdu:

– Temiçi-Eren atı buraxdınmı?

Qız dedi:

– Buraxdım.

– Tayqılları buraxdınmı?

– Buraxdım.

– Qara qartalları buraxdınmı?

Qız cavab verdi:

– Buraxdım.

– Bayaqqı içkidən daha yoxdurmu? Varsa, verin. Bir dəfə içdimsə, içəcəyəm. Bir dəfə yedimsə, yeyəcəyəm. Yenə varsa, xəsislik etməyin, heyfiniz gəlməsin, verin.

Temene-Koo öz ərinə arakıdan düzəldilmiş elə bir zəhər vermişdi ki, kim içsə, od tutub yanacaqdı. Onun içdiyi zəhər ağzında alova dönüb közərmiş qığılıcı kimi burnundan tökülürdü. Bacısı Ermen-Çeçen bu alovu ayaqları ilə tapdalamağa başladı. Bu alovdan divarlar od tutub yanırdı; tayqa bu alovdan alışıb yanmağa başladı. Alov qamışlı dərədən çay boyu yayılıb gedirdi. Aranay ilə Şaranay bu alovu görəndə kimi atlarına minib Altay Buçıyın yurduna yollandılar. Ermen-Çeçen onları qarşılıdı. Onlar soruşdu:

– Altay Buçıyın vəziyyəti necədir?

Bacısı dedi:

– İndi onun boynunu vurun!

Aranay ilə Şaranay atdan düşüb əllərində üçillik inəyin dişləri taxılmış şallaqla alaçığa girdilər. Altay Buçıy odda közərmiş daş kimi, ölümcül halda oturmuşdu. Aranay ilə Şaranay onun hörüyündən tutub alaçıqdan çıxartdılar. Qardaşlar şallaqla onun başına, bədəninə döyməyə başladılar.

Altay Buçıy yalvarırdı:

– Onsuz da acı zəhərlə keflənmişəm. İçim od tutub yanır. İlxımı, adamlarımı¹ alın, aparın, bircə ömrümə qıymayın!

Qardaşlar susurdu, elə susa-susa da onu şallaqlayırdılar.

Altay Buçıy arvadı Temene-Kooya qışqırdı:

– Məni bu həmlədən qoruyun! Ermen-Çeçen, bacım, məni onların əlindən al! Ağ qılincımı gətir, məni qorusun! İndi bunların boynunu vuraram!

Arvadı Temene-Koo ilə bacısı Ermen-Çeçen ağ qılincı gətirib Altay Buçıya yox, qardaşlara verdilər. Aranay ilə Şaranay ağ qılincı götürüb Altay Buçıyı ortadan böldülər. Qan çay kimi axırdı, ağ sümükləri tayqanı xatırladırdı. Birdən oğlu Erke-Möndür gözdən itdi; görmədilər yuxarı qalxdı, yoxsa aşağı düşdü. Arvadı Temene-Koo alaçıqdan bayıra qaçıb ətrafa baxmağa başladı. O, uzaqdan gördü ki, oğlu sürünə-sürünə Sumer-Ulan tayqasına qalxır. Anası onun ardınca qaçıb dedi:

– Məni tərək etsən də, südümü əm.

Oğlu anasını eşitdi, sürünə-sürünə geri döndü. Ana oturdu, oğlunu döşünə saldı, qara polad qayçı ilə oğlunun ayaqlarını kəsdi. Ayağını itirən oğlu iki əli üstündə Sumer-Ulan tayqasına tərəf sürünməyə başladı. Temene-Koo Altay Buçıyın əlinin iki baş barmağını² kəsib bir ata, uşağın ayaqlarını da o biri ata yüklədi. Yezelərlə bəzənmiş yurdu dağıtdılar, yurdun peyinli torpağını alt-üst etdilər³. İlxını pərən-pərən saldılar, camaatı dərbədər etdilər. Qara qartalları, tayqılları özləri ilə apardılar. Dəmir dırnaqlı Temiçi-Eren atında Aranay, dəmir rəngli, göy xallı ov atında Şaranay, ağ xallı qonaq atında da Ermen-Çeçen oturdu. Onlar ağ ilxını, camaatı qabaqlarına qatıb yola düşdülər.

---

1. Mətdə: arka jon “arxa camaat”.

2. Söyləyici Çoltoşun dediyinə görə, həmin barmaqlar Altay Buçıyın həyatı yaxud canı idi.

3. Mətdə tərcümə belə olacaq: kürklərlə (jeze) bəzənmiş yurtu dağıtdılar, peyin və b. zibillərlə dolu yurtu qazıb tökdülər.

İlxının başında gedən çuval boyda yelinli boz madyan ilxıdan ayrılıb geriyə, öz Altayına doğru qaçdı. Temiçi-Ereni minən Aranay atın ardınca çapdı. O, Sumer-Ulan tayqasının başına dolananda Temiçi-Eren tutuldu, yıxılıb boynunu sındırdı. At öldü. Aranay qışqırdı:

– Tərifli at budurmu? Tez olun, tələsin! Göy xallı dəmir at hardadır?

Göy xallı dəmir atı minmiş Şaranay boz madyanın ardınca çapdı, Temir tayqaya çatmağa imkan tapmadı; at ayaqlarını dirəyib yerə uzandı. Şaranay dedi:

– Sən atanın sürekey atı ol!¹

Belə deyib atı söyməyə, onun baş-gözünə döyməyə başladı, göy xallı atın yüyənini, tərliyini çıxartdı, soruşdu:

– Ağ xallı at hardadır?

Şaranay bir də ağ xallı ata minib boz madyanın ardınca çapdı. Ağ xallı at yorulub yerə yıxıldı. Qardaşlar öz atlarını mindilər; Ermen-Çeçenlə Temene-Koo onlara yaxınlaşıb soruşdular:

– Altay Buçıyın dəmir dırnaqlı Temiçi-Eren atı hardadır?

Onlara cavab verdilər ki, iki qoşa xallı at yorulub dayandı, Temiçi-Eren at da boynunu sındırdı. Qadınlar heyfləndilər:

– Təəssüf, təəssüf²!

Temene-Koo dedi:

– Biz getməməliydik, gedirik, ölməməliydik, əfsus oləcəyik. Temiçi-Eren ölməyib, əslində o, sizi aldadıb. Bir də qaçıb baxın, Temiçi-Eren yerində olmasa, axırımız çatıb. Sizin də boynunuz vurulacaq.

Aranay ilə Şaranay atlarını geriyə çapdılar, baxıb gördülər ki, xallı atlar yerlərində yoxdu. Qadınlar dizlərinə döyməyə başladılar. Onlar gözlərindən leysan kimi yaş axıdıb ağı deyirdilər:

---

1. Sürekey– qorxulu. Atanın söyüş ilə xatırlanmasıdır. Kiməsə hirsələnəndə deyirlər: “adannın seni al” – ata səni al.

2. Mətdə “kalak la kalak”.

– Yəqin nə biz arvadınız olacağıq, nə də siz ərimiz. Bəs öləndə necə öləcəyik? Yaxşı olardı ki, əzabsız-işgəncəsiz öldürəydi, onda canımız da rahat olardı.

Sonra onlar camaatı, ağ ilxını özlərindən uzağa qovdular. Beləcə gedirdilər ki, birdən qara tayqadan qızılı-sarı yunlu bir ayı çıxıb kənara hoppandı. Qardaşlar bağırdı:

– Qara tayqılları buraxın!

Buraxdılar. Sarı ayının arxasınca yüyürən itlər kırlanı¹ aşdılar. Qardaşlar onların ardınca qaçıb gördülər ki, sarı ayı da, itlər də yoxdu. Bundan çox təəccüblənən Aranay ilə Şaranay geri qayıtdılar.

Onların qabağından at boyda qara maral² qaçdı. Qoşa qartalları onun ardınca buraxdılar. At boyda qara maralın ardınca şığıyan qara qartallar qara kırlanı aşdılar. Onların ardınca yüyürən qardaşlar yenə baxıb gördülər ki, nə qara maral, nə də qartallar var.

Onlar geri dönəndə Ağ Altaydan³ qırmızı bir tülkü çıxıb qaçdı. Ağ qalpaqlı şahini⁴ buraxdılar. Ağ şahin qırmızı tülkünə caynaqları ilə vura-vura qara kırlanı aşdı. Ardınca gedib baxdılar; nə tülküdən, nə də şahindən əsər-ələmət yoxdu. Temiçi-Eren quyruğu, yalı ilə yada etdi; göydən atın başı ucalığında qar yağdırdı. Aranay ilə Şaranay dayandılar, düşərgə saldılar. Altay Buçıyın baş barmaqları, Erke-Möndürün baldırları ilə tapaş⁵ düzəldib içinə sığındılar. Onların düşərgəsinə iki siçan gəldi, Altay Buçıyın barmaqlarını, Erke-Möndürün baldırlarını çeynəməyə başladı. Ermen-Çeçen güddü:

---

1. Altaylılar ən uca dağlara tayqa, alçaq hündürlüklü dağlara isə kırlan deyirlər.

2. Mətdə “ atıqır kara sıqın”. Monqol nağıllarında: Atqar-xara-manqıs, Xotoqor xara manqıs, Atxır-şar manqıs.

3. Mətdə: ağ Altayın içindən.

4. Burada qalpaqlı, “şahin qalpaqda uçdu” demək deyil. “Tomoqolu” – qalpaqlı, epitetdir. Bu, ov şahinini vəhşi, əhlilləşdirilməmiş şahindən fərqləndirmək üçündür.

5. Tapaş – koma – trc.

– Yəni bunlar doğrudanmı siçandır? Bunlar Altay Buçıyın qoşa tayqıllarına necə də oxşayırlar. Bu, nə deməkdir?

Ona dedilər:

– Onlar niyə bura gəlsin? Bəyəm siçan görməmişən?

Komaya sarı iki boz qarğa uçub yem axtarmağa başladı. Temene-Koo dedi:

– Bunlar qoşa qartallara bənzəyir. Bunlar niyə qarğa olsun ki?

Ona dedilər:

– Təəccüblü nə var ki? Tutqun havada qarğalar komaya yem axtarmağa gəlib.

İki boz qarğa qoşa qartallara çevrilib səmaya uçdu. Dağa bənzəyən qanadları çırpıldı, aypara caynaqları şaqquldadı. Onlar Erke-Möndürün baldırlarını caynaqlarına alıb uçdular. İki boz siçan qara tayqıllara çevrildi, Altay Buçıyın baş barmaqlarını dişlərinə alıb ağaclığa doğru yüyürdülər. Göz yaşları selə, burnundan axan su buza döndü.

Qardaşlar ilə qadınlar dedilər:

– Tez olun, öz yerimizə çatmalıyıq. Nə qədər ki ölməmişik, gərək yaşayaq.

Qara qartallar ilə qara tayqıllar Altay Buçıyın sümüklərini gətirib çatdırdılar. Onlar Altay Buçıyı dirildə, Erke-Möndürü sağalda bilmirdilər.

Temici-Eren at dedi:

– Altay Buçıyın doğulduğu yeri axtarmaq lazımdır. Deyəsən, mən getməliyəm. Qara qartallar, qara tayqıllar, Erke-Möndürü yedizdirin.

Sonra ağ şahinə tapşırıldı:

– Qurd-quşu Altay Buçıyın sümüklərinə yaxın buraxma, gözün üstündə olsun.

Altay sıra dağları – ağ tayqa, Ağ tayqanın eezi ağ emeqen; axı Altay Buçıyın anası elə odur.

Temiçi-Eren at uzun yola çıxdı. Qarşısına nəhəng çaylar, sular çıxdı, dərin-dayazına baxmadı, uca-alçaq dağlar çıxdı, uca-alçaqlığına məhəl qoymadı. Göydə uçan quşlar kimi, güllədən də iti qaçdı. Beləcə, gəlib Altay dağlarına, Ağ tayqaya yetişdi. Ağ tayqanın başına dolandı, yel kimi yürüyüb kişnədi; üç il Ağ tayqanın başına dolandı, üç ilin tamamında həmin yerdə bir qapı açıldı. Ağ paltarda, ağ saçlı Ağ emeqen bayıra çıxdı. O, qızıl əsasına söykənmişdi. Soruşdu:

– Dəmir dırnaqlı Temiçi-Eren, niyə gəlmisən?

– Altay Buçiy ölüb. Onu diriltmək imkanımız yoxdur. Sənin belə imkanın varmı?

O dedi:

– Tenere kaanın, Kün kaanın Ak Burxanı var; onun üç qızı var. Bunu tapsa, tapsa, onlar taparlar. Ak Burxanın qızı Ak Taci getmək istəsə, onu o dirildər.

Temiçi-Eren at Ağ emeqenə dedi:

– Gəlin gedək, baxın, kömək edin!

Qarı dedi:

– Deyəsən, getməli olacağam. Ak Burxanın qapılarını hələ açmamışam, gedib baxaram, görüm nə olur?

O, Temiçi-Eren ata minib yola düşdü.

Ağ Altayın ruhu, Ak emeqen yuxarı qata (üstüqi oron) qalxdı. Temiçi-Eren atın qabaq ayaqları sanki rəqs edirdi, arxa ayaqları yorğalayır. Qarı o qədər yuxarı qalxdı ki, arxasınca yalnız qara toz qaldı. Göy xanının qızı (Tenere kaanıy balazı) Altın Taci göy-bozumtul dəmir rəngli atın üstündə oturmuş, soruşdu:

– Ağ tayqanın ruhu Ak Emeqen, siz hara gedirsiniz?

Qarı dedi:

– Ak Burxana qonaq gedirəm.

Altın Taci dedi:

– Mavi Altayın içində atların yorğasına baxaq?

Onlar öz yorğa atlarını irəli sürdülər. Ağ qarı Temiçi-Eren atın başını ora-bura döndərdi. Onun dayandığı yerdə ancaq tozanaq qalmışdı. Ora-bura boylandı, Ağ qarı artıq bir aylıq məsafədə gedirdi. Qarı gəlib çatdığı yerdə dayanıb Altın Tacini gözləməyə başladı. Altın Taci baxdı, çox təəccübləndi, dedi:

– Mən belə bir at sürməliyəm.

Sonra onlar bir az da getdilər; qabaqlarına burum-burum qalxan nazik toz qatı çıxdı. Gün xanının qızı Kümüş Tacı gəldirdi, soruşdu:

– Ağ Altayın ruhu, Ak Emeqen, hara gedirsiniz?

Ak Emeqen cavab verdi:

– Burxana qonaq gedirəm.

Kümüş Tacı dedi:

– Bir az yorğasına baxaq?

Ak Emeqen Temiçi-eren atın başını ora-bura döndərdi. Onun durduğu yerdə yalnız tozanaq qalmışdı. O tərəf-bu tərəfə boylanıb baxdılar; Ak Emeqen iki aylıq məsafədə gedirdi.

Onlar dedilər:

– Kaş ki, belə bir atı biz sürəydik.

Ak Emeqen çatdığı yerdə qızları gözləyirdi. Bir az da getdilər. Ağ Altayın içində yenə də toz burumları qalxırdı. Ak Burxanın qızı Ak Taci gəldi, soruşdu:

– Ağ Altayın ruhu, Ak Emeqen, hara gedirsiniz?

Ak Emeqen cavab verdi:

– Ak Burxana qonaq gedirəm.

Ak Taci dedi:

– Bir az yorğasına baxaq?

Ak Emeqen Temiçi-eren atın ağzını ora-bura döndərdi. Həmin yerdə ancaq tozanaq qalmışdı. O tərəf-bu tərəfə boylanıb baxdılar; Ak Emeqen üç aylıq məsafədə gedirdi. Üç aylıq aralığın tamamında Ak Emeqen üç qızı gözləyirdi. Qızlar gələ-gələ məşvərətə başlamışdılar:

– Bu qarı öz atını üç günlüyə sürməyə versə necə olar? Verərmimi?

Ak Burxanın qapısına gəldilər, altmış qollu qızıl axurun yanında atdan düşdülər.

Ak Emeqen qızılı-gümüşi örqöyə daxil oldu, Ak Burxanın əlini sıxıb görüşdü, altmış qatlı ağ xalının üstündə oturdu.

Ak Burxan dedi:

– Ağ Altayın ruhu, Ak Emeqen, sən qapılarımı hələ açmamışdın.

Ak Emeqen dedi:

– Qonaq gəlmişəm.

Ak Burxan:

– Qonaq gəlmisən, yaxşı eləmisən, əzizim.

Altmış bucaqlı masa qoydular, aliman-çikir yeməyi gətirdilər. Onlar olub-keçənləri xatırlayıb söhbət etməyə başladılar. Tenere xanın qızı Altın Tacı Ak Emeqen qarıya dedi:

– Atınızı mənə verin, bir az çapım, yorğasına baxım.

Ak Emeqen razı oldu:

– A,a, at yorulub. Amma nə etməli, çapın.

Üç qız bir-birinin dalınca qaçdı. Tenere xanın qızı Altın Tacı dedi:

– Mən sizdən bir az böyüyəm. Birinci gedib baxacağam.

Tenere xanın qızı ata mindi, “tap” edib atı yorğa çapdı. Elə təzəcə baxmışdılar ki, gördülər qız artıq üç aylıq yoldadır. Qız atı yel kimi çapıb geri qayıtdı, dedi:

– Bir dəfə oturursan, sonra atdan düşmək istəmirsən.

Gün xanın qızı Kümüş Tacı dedi:

– Dayanın, oturum, baxım.

O da “tap” eləyib atı yorğa çapdı. Bir nəfəs çəkib baxdılar ki, o, artıq altı aylıq yolu qət edib.

– Niyə Ak Burxan bizə belə bir at yaratmayıb?

Ak Burxanın qızı Ak Tacı dedi:

– Mən sürüm, baxım.

Ak Burxanın qızı Ak Taci atın üstündə əyləşdi. Temiçi-Eren atın qabaq ayaqları sanki rəqs edirdi; arxa ayaqları yorğa çapırdı. Gözləri oynayır, başını yırğalayıb qabırğasına çatdırırdı. Ak Taci sanki ney səsi çıxarıb oxuyurdu. Bir azdan o, artıq yeddi aylıq yolu qət etmişdi. Temiçi-Eren at yüyəni yeddi dişinin altında bərk sıxıb başını qabaq ayaqlarının arasına sıxdı; vücudunu irəli verib Altayın zirvəsinə qalxdı¹. Qız heç nə hiss etmirdi. At güllədən iti qaçır, quş kimi uçurdu. O, gəlib Altay Buçıyın sümüklərinin yanında dayandı. Ak Taci özünə gəldi. O, Altay Buçıyın sümüklərini gördü, yaxına gəldi. Temiçi-Eren at dedi:

– Yalnız Altay Buçıyın ruhu xatirinə səni gətirdim.

Ak Burxanın qızı Ak Taci qızıl yaylığını götürdü, dedi:

– Günah nədir bilməmişəm.

O, Altay Buçıyın sümükləri üstündən o yana-bu yana var-gəl etməyə başladı. Ölmüş Altay Buçıy ayağa qalxdı, ovuclarını bir-birinə sürtə-sürtə dedi:

– Adanın²...! Yaman yatmışam haa!

Ak Burxanın qızı Ak Taci Altay Buçıya əl verib görüşdü. Sonra Ağ Altayın ruhu Ak Emeqen onların ardınca göydən enib dedi:

– Sönmüş alov alıxdı, ölmüş cisim dirildi. Sənin xatirinə çox çalışdım, sənə görə Ak Burxanın qapısına elçi düşdüm. Amma bundan sonra özün köməyim olmadan yaşamağı öyrən. Bir müharibəyə getsən, ya da hansısa bir xoşagəlməz hadisə ilə qarşılaşsan³, adımı tutma (yəni məni çağırma).

Sonra Altay Buçıy oğlu Erke-Möndürün iki baldırını sağaltdı. Yarım gün keçmədi, bir nəsil dəyişmədi ki, ayaqlarına “tomın” dərmanı qoydu. Erke-Möndür sağaldı. Amma onun sürməyə atı yox idi.

---

1. Çabab – bədənini gərib çapan ata deyilir.

2. Adanın – söyüşdür.

3. Kattu – “qatı”, “amansız”, çətin vəziyyət.

Altay Buçıy dedi:

– Sən dəmir dırnaqlı Temiçi-Eren atı sürəcəksən.

Temiçi-Eren atın durduğu yer vardı, özü yox idi. Üç gündən sonra səmada (Tenerenin koynında) qara duman görüldü. Göy guruldadı, dəmir səsi verdi, dəmir dırnaqlı Temiçi-Eren at körpə Erke-Möndürün yanına qaçıb dayandı. Uç-Kurbustan tanrının yanına qaçan at cavan dördillik at kimi yenidən doğulmuşdu; qarqapa yəhərdə; Erke-Möndür altmış düyməli qızıl kurmeni¹, üstədən doxsan doqquz düyməli qara çumu geyindi, ağ almaz qılıncını asdı, oxdanı qurşağına keçirdi, ağ ağac kimi qurquru nizəni əlinə aldı, ayağını üzəngiyə qoyan kimi üç cəhdlə gövdəsini əyib oturdu, irəli çapdı. Qara araşay çiyində idi. Ox-dandakı oxlar Aba-tişə² bənzəyirdi. Qarşı tərəfdən baxanda bahadır sıldırım qayaya bənzəyirdi. Qızılı-gümüşü Altay yaxşı görünürdü. O, atla tayqanı yel kimi dolandı. Umar-Timar çayının o tay, bu tayına da dolanıb gəldi.

Altay Buçıy öz qızıl örqösünü əvvəlki halına saldı, boz madyanı yelinlə doydurdu. Arxıtda³ çeçen⁴ saxlamışdı, arakı çəkmişdi, dedi:

– Erke-Möndür, oğlum! Mən gələndək burda qal! Borcum var, qisas almalıyam.

O, göy xallı dəmir atına gümüşü yüyən bağladı, belinə yelan⁵ boyda tərlik keçirdi, bürünc artaşı atın üstünə qoydu, otuz qarınaltını çəkib bərkitdi. Özü altmış altı düyməli qızıl çum, üstündən doxsan doqquz düyməli qara zireh geyindi, çiyinə qara

---

1. Qısa, qurşaqdan aşağı, qollu çin geyimi.

2. Aba-tiş, Aba-ciş yaxud Aba-iş “qara camaatın atası” – Katunun sağ sahilində Kondom, Mras və Tom çaylarının yuduğu, qalın meşəli rayondur. Yerli əhali bu rayonları fərqləndirir: Aba-tiş, Ak Çolışpa, Eren-Çuy və Ak Altay.

3. “Arxıt” – böyük dəri qab.

4. “Çeçen” – qıvcırdılmış süd, ondan “arakı” hazırlanır.

5. Böyük step, düzənlik(Qobi kimi), altayca “çöl”, çox da böyük olmayan, təmiz tala, açıqlıq – jılan, Sibir kəndliləri yelan deyir.

ox-yayı keçirtdi, ağ almaz qılıncı bağladı, atı minib yola düşdü. Çaylar keçdi, dağlar aşdı, Umar-Timarın qovuşuğuna çatdı. Buralar Aranayla Şaranayın idi. Altay Buçiy iki çayın kəsişdiyini yerdə, dəmir axurun yanında atdan düşdü. Dəmir qapını açıb içəri girdi, gördü ki, arvadı Temene-Koo oturub. Altay Buçiy soruşdu:

– Natəmiz torpaqda tapılmış xeyirxah ərin hara gedib?

Qadın cavab verdi:

– Bilmirəm, dedi ki, ova gedirəm.

Altay Buçiy oturanda doqquz qat yorğan-döşəyin altından çəkmələrin altını gördü. O, Aranayın ayaqlarından tutdu, dartıb yorğan-döşəyin altından çıxartdı. Aranay coşan suya düşmüş söyüd yarpağı kimi əsirdi, çox qorxmışdu. Aranay durduğu yerdə çuxura düşmüşdü. Altay Buçiy onun ayaqlarından tutub başısağı torpağa basdırdı. Aranayın alaçığından çıxıb Şaranayın alaçığına qaçdı. Altay Buçiy soruşdu:

– Tək bacım, xeyirxah ərin hardadır?

Qadın cavab verdi:

– Heyvan, quş ovuna gedib.

Altay Buçiy baxdı, doqquz qat yorğan-döşəyin altından çəkmələrin altını gördü. Şaranayı dartıb ordan çıxartdı, ayaqlarından tutub başısağı torpağa basdırdı.

O, arvadı Temene-Koonu tutub soruşdu:

– Nəyin üstündə oturmaq istəyirsən: kınırakın¹, yoxsa doğmamış madyanın?

Qadın cavab verdi:

– Qoca adama “kaarqış”² etmək gərəkdir, ona xəncər yarıyar.

Altay Buçiy xəncərlə arvadını doğramağa başladı; ətini aşığıca, qanını qaşığıca etdi. Bacısı Ermen-Çeçəndən soruşdu:

– Sənə nə lazımdır – xəncər yoxsa doğmamış madyan?

---

1. “Kınırak” – xəncər.

2. “Kaarqış” – Dərinin tikiş vurulan yerində dəridən yunun yandırılması üçün lazım olan alət.

Qadın cavab verdi:

– Sürməyə madyan gərəkdir.

Altay Buçıy onun əl-qolunu dörd madyanın quyruğuna bağladı. Atlar onu dörd şaqqa etdi. Xəzə bürünmüş yurd dağılıb yerlə bir oldu. O, sürüləri, ilxını qovub çölə dağıtdı, camaatı pərən-pərən saldı. Altay Buçıy Altanla Şaltanın obasına gəldi. Qocalar baş əyib dedilər:

– İkimiz də onlara dedik, bizi eşitmədilər.

Altay Buçıy dedi:

– İlxınızı da çəkib gedin, ölsəniz, sümüklərinizi basdıraram.

İlxı irəliyə, öz doğma yurduna tələsirdi; artıq yolun yarısını qət edib obasına qayıdırdı. Altay Buçıy ilxını otluğa, camaatı öz yurduna buraxdı. İlxı öz Altayında dayandı, camaat öz yerini rahatladı (tokunab).

Erke-Möndür dedi:

– Ak Tacı, anam, sənin bilmədiyin bir şey, görmədiyin yer yoxdur. Elə bir qız yoxdurmu ki, onunla evlənim? Eşitməmişən, harda var belə qız?

Ak Tacı qızılı-gümüşü mücrüsünü (kayrı çaq) açıb baxmağa başladı; üç gün, üç gecə gözünü çəkmədən qızıl kitabda yazılanlara baxıb dedi:

– Kişi tərəfdə¹ səksən səkkiz bucaqlı qızıl tayqa var. Qapının qarşısında (yəni şərqdə) yetmiş yeddi bucaqlı gümüş tayqadır. Yerlə göyün (töz) birləşdiyi yerdə Altın xanın yurdu var. Artıq yeddi ildir, sən ora getməli, Altın xanın qızı Altın Çaçakı almalıydın.

O, bu sözləri eşidəndə hər şeyi gözə almışdı.

– Qoy xalqım fırvan yaşasın, ilxım salamat olsun. Ak Tacı, anam, Altay Buçıy, atam, mənə xeyir-dua verin.

---

1. Altay alaçığında qapıdan sol tərəf kişi, sağ tərəf qadın hesab olunur. Buna uyğun olaraq göy fəzası da iki qismə– kişi və qadın tərəfə bölünür. Beləliklə, altaylılar öz alaçıqlarının qapısını üzü şərqpə qoyurlar, onda göyün kişi tərəfi cənub, qadın tərəfi isə şimal olur.

Erke-Möndür bu sözləri deyib Altay Buçıyın qarşısında baş əydi, icazə istədi, Temiçi-Eren atın gümüş yüyənini, yelan kimi böyük tərliklərini keçirtdi, bürünc artaş yəhəri qoydu, qarınaltısını bərkitti; özü altmış altı düyməli qızıl kurmeni, üstdən qapqara çum geyindi, çiyinə araqay saldı, almaz kimi möhkəm ağ polad qılıncını bağladı, oxdanı qurşağına keçirtdi, qupquru ağaca oxşar nizəni əlinə aldı, ayağını üzəngiyə qoydu, cəld sıçrayıb ata mindi, yola düzəldi. Üstünə qalın qar yağmış çayı keçdi¹, qalın tayqanı aşdı. Neçə yay yola saldı, neçə qış qarşılıdı. Uca-uca dağları yorulmadan aşdı, dərin-dərin çayları dərinliyinə baxmayıb keçdi, getdikcə getdi. Qapqara zirehin səsi göy gurultusuna bənzəyirdi. Qapqara ox-yayın səsi Altay-Xanqayda əks-səda verirdi. Uca-uca dağlar silkələnir, nəhəng çaylar şaqqıldayırdı. Temiçi-Eren atın arxa dırnaqlarının zərbəsindən dənizlər, göllər təlatümə gəlir, qabaq dırnaqlarının altında təpələr (mejelik) titrəyirdi; atın dırnaqları qayalardan od-alov qoparırdı.

Sizə deyim, Altın xanın sürüsündən. Onun sürüsü hələ Altaydan çox-çox qabaqlar vardı; camaatı da bütün Altaya yayılmışdı. İti caynaqlılardan heç kim onu qorxutmurdu, canlı varlıqlardan heç kim yamanlıq etmirdi; insanlar arasında müharibə istəyən yox idi, otlaqlarda ölüm olmurdu. Sən demə bu, mərhəmətli xan, çox imkanlı erdine bəy imiş. Altın xanın atı qızılı yunlu Ak Sarı qızıl axurun yanında dayanmışdı. Erke-Möndür gəlib atından düşdü. Qızılı yunlu Ak Sarı atı gördü. At öz dövrənini sürmüşdü. Artıq yarıməsər yaşamışdı, gözyuvası (kabaqa) bərkimişdi; əvvəllər qoçaq at olub, indi də görünür ki, qocalıb. Erke-Möndür dəmir dırnaqlı Temiçi-Eren atını yanaşı qoydu, baxdı. Göz gəzdirib gördü ki, Temiçi-Erenin boyu bir çərək ucadır, çiyini bir qulac uzundur. Çaxır tajuurunu götürdü, qaba yemək qoydu, qızıl dəbilqə-papağını qoltuğuna keçirtdi, ikilaylı qızıl qapını açıb içəri girdi,

---

1. Mətdə şuurmaktu-talay. Şuurmaktu – payızda çayın donmazdan qabaq gətirdiyi qar.

qapının yanında ocağa yaxın oturdu. Əlində qızıl çöqöçöyü tutub Altın xanın qabağına çıxdı, bir dizi üstə çöküb (çöqödö) dedi:

– Sənin olacağam..., tutağan itin (tukurqajıy it), dara düşsən, qalan, yüksəyə çıxsan, dayağın olacağam.

Altın xan dedi:

– Hər şeydən uca Tanrı göyləri yaradanda göbəyinizi kəsdi, kirpiklərinizi də dartıb uzatdı. Yeddi il də ona oynamaq azadlığı verdi¹.

Çaylar boyda çaxır çəkдилər, dağlar boyda ət doğradılar. Astanada itlər yedi, cavanlar o ki var içdilər. Doqquz il toy etdilər, yeddi il çalib-oynadılar. Arıq adamlar o qədər kökəldi ki, qulaqları görünmədi, arıq itlər o qədər piyləndi ki, quyruqları dimdik qaldı. Doqquz il toy oldu, yeddi il çalib-oynadılar, tamam oldu.

Toy qurtaranda Altın xanın, qayınatanın elçisi gəlib dedi:

– Buyurdu ki, gələsən.

Erke-Möndür Temiçi-Eren atını mindi, düşündü: “Altın xan niyə məni istəyir?”.

Qızıl axurun yanına gəldi, altmış igid onu atdan götürdü, yetmiş igid qolundan tutdu. Qızıl örqöyə girib qabaq küncə (tor) keçdi, altmış qatlı ağ xalının üstündə oturdu. Qızıl masa qoydular, aliman çikir yeməyi gətirdilər, dedi:

– Nə ehtiyac vardı, niyə çağırırsınız?

Altın xan dedi:

– Tək qızımı ərə verəndə kürəkənimin qulluğunu görməyi arzuladım. Qızıl-gümüş örqöm bir az çürüyüb. Yeddi Altayın o tayında vəhşi Karakul var. İki dişini gətir, örqöümü düzəlt.

Atılan ox daşdan geri dönməz, yolçu yolundan qalmaz. Erke-Möndür ordan çıxıb Temiçi-Eren atına mindi, örqöyə gəldi.

Arvadı Altın Çaçak soruşdu:

– Xan atam nə istəyirdi?

Dedi:

---

1. Yəni yeddi il ərzində o qız qaldı, ərə getmədi.

– Deyir, qızıl-gümüş örqöm çürüyüb, vəhşi Karakulun dişini gətir, örqömi düzəlt.

– Getməyə söz verdin, yoxsa imtina etdin?

Atılan ox geri dönməz, yolçu yolundan qalmaz.

– Qocalıb da qəlbiqaralığından əl çəkmir?

Arvadı Altın Çaçak dedi:

– Ora gedənlərin izi qalır, özü qayıtmır. Hələ qismətində ölüm yoxdur, ölərsən, bu dünyadan getməli olmasan da, gedərsən. Getmə.

Erke-Möndür dedi:

– İndi ki, söz vermişəm gərək gedəm! At qızıl deyil ki, çürüməsin; igid əbədi deyil ki, ölməsin. Bəyəm atın sümüklərini Altay, igidin sümüklərini torpaq seçir? Qismətim yaxşı olsa, qayıdacağam, pis olsa, öləcəyəm.

O, altmış altı düyməli qızıl kurmeni, üstədən qapqara çum, doxsan doqquz düyməli qapqara zirehini geyindi, çiyinə ara-qay saldı, möhkəm ağ almaz polad qılıncını bağladı, oxdanı qurşağına keçirdi, qupquru ağaca oxşar nizəni əlinə aldı, ayağını üzəngiyə qoydu, cəld sıçrayıb ata mindi, dedi:

– Salamət qal, aldığım. Ölsəm, altıqı tolbuda¹ görüşərik, sağ qalsam, gələcəyəm.

Arvadı Altın Çaçakın gözündən axan yaş selə, burnundan axan su buza dönürdü.

Erke-Möndür yola düşdü. Qapqara zirehin səsi göy gurultusuna bənzəyirdi. Qara yəhər qaşığı ara-qayın səsi Altay-Xanqayda əks-səda verirdi. Yeddi gün, gecə-gündüz dayanmadı, qapqara zirehin səsi zınqırov kimi qulaqlarda eşidildi. Çaylar-sular sahillərə sığmadı, tayqa-dağlar titrəyib əsdi. Budur artıq o, yeddi

---

1. Altıqı tolbu – Altıqı Tol(b)u. Aşağı dünya, aşağı ölkə. Adətən, Altıqı oro(o)n deyirlər. Altay dünyası üç növ ölkədən ibarətdir: Aşağı, Orta və Yuxarı. Aşağı dünyaya ölənlərin ruhu düşür. Orada Erlik hakimdir. Orta dünyada insanlar yaşayır. Yuxarıda tanrılar (Quday, Ülgen, Üç-Qurbustan vəb.) vardır – trc.

Altayı keçirdi. Uzaqdan Temir Tayqa görünürdü. Dəmir dağlara yeddi gün ərzində çatdı. Altayın ətrafına baxıb hər yerə göz gəzdirdi. Heç bir canlı varlıq özünü göstərmir, nəfəs alan bir məxluq görünmürdü. Yeddi tayqanın arxasından yeddi çölün sonunda qapqara dağlar (Koo kara tayka) görünürdü; sərt ağaclar, parıldayan daşlar görünmürdü. Qapqara dağların sonunda iki yumru qara göl, göllərin arasında da kiçik qara təpə görünürdü. Qapqara təpələrin başında duman dolaşırdı.

Temiçi-Eren at soruşdu:

– Baxanda nə gördün?

Erke-Möndür dedi:

– Gözlərimə heç nə görünmür. Qapqara dağlar görünür, həm də iki yumru qara göl görünür. Qərribə dağlardır, göl də adi göl deyil. Bu, necə olacaq?

– Deyirsən, qərribə dağlardır? Bu, elə üstünə getdiyən həmin vəhşi heyvandır. Dediğin iki yumru qara göl onun gözləridir, qara təpə də onun burnu olacaq. Qara duman təpələrin qa-bağında dolaşırsa, onda bu, onun nəfəsidir.

Heç nədən qorxmayan Erke-Möndür qorxdı: onun ürəyi sanki dondu, suya düşmüş söyüd kimi əsməyə başladı:

– Bunu bilsəydim bura gəlməzdim.

Karakul bir aylıq yoldan iyi aldı, ayağa qalxdı, elə nərildədi ki, lap yuxarı qatlarda eşidildi. Uç-Kurbustan da onun nəriltisini eşitdi. Uzanıb nərildədi, lap aşağı qatlarda nəriltisi eşidildi. Altmış xanlığın camaatı, hamı eşitdi.

Altayın ruhu yerin üstündən dedi:

– O, niyə nərildədi? Bu Altayda onu qorxuda bilən bir kimsə doğulubmu?

Falçılar fal, kitabçılar kitab açdı, dedilər:

– Altay Buçıyın tək oğlu Erke-Möndür bacarar. Başqa heç kim ora gedə bilməz.

Erke-Möndür ağzını açıb dişlərini qıcamış Karakulun qarşısına çıxdı; onun bir ovurdunda yetmiş igidin, o biri ovurdunda altmış atın qurumuş sümükləri dişlərinin dibinə yapışmışdı.

Temiçi-Eren at dedi:

– Tez ol, düş! Özünü gözlə ki, ölməyəsən.

Başqa yol yox idi, Erke-Möndür düşüb Temiçi-Eren atı buraxdı. Temiçi-Eren Ağ Çolmona çevrilib göyə qalxdı. Erke-Möndür yerdən bir tərə qopardıb əlində saxladı, o biri əli ilə alaçıq boyda qara daş götürüb gözlədi. Karakul Temir-Tayqanın yanından Erke-Möndürə tərəf qaçdı. Erke-Möndür dedi:

– Ağzını yum!

O, alaçıq boyda qara daşı onun ağzının içinə atdı, kiçik tərə ilə gözlərini vurub kor etdi. Karakul üç dövrə vurdu. Erke-Möndür Temir-Tayqa dağlarından Karakulun çiyinə oturub qulaqlarından tutdu. Karakul fırlanıb istəyirdi ki, Erke-Möndürü tutsun, üzüstə yıxılırdı; tutmaq istəyəndə başı qatlanırdı. Tayqaya toxunanda ancaq yeri qalırdı, çaylara toxunanda dibinə qədər gedirdilər. Onların yaxınlığında yaşayan xanlar uzağa köçürdülər. Müləyim Erke-Möndür hirsənməyə başladı, qəzəbli olmasa da indi qəzəblənirdi, dedi:

– Sayılıb-seçilən vəhşi heyvan olsan da, döyüşdə səni ikiillik buzov bilirəm.

O, bir əli ilə onun quyruğundan, o biri əli ilə qulaqlarından tutdu. Üç nəfəsə Karakulu yuxarı qaldırdı, Temir-Tayqanın yaxınlığında, dəmir çölün ortasında arxası üstə yerə çırpdı. Karakulun nəritisi bir dəfə yuxarı qatda, bir dəfə də aşağı qatda eşidildi, dedi:

– Qırmızı canıma qıyma! Öldürsən əlinə nə keçəcək? Kimsən? Hardan gəlib hara gedirsən? Adın nədir? Sən hardan gəlib məni tutursan?

Erke-Möndür dedi:

– Mən Temiçi-Eren atlı Erke-Möndürəm. Atılan ox geri qayıtmaz, yolçu yolundan qalmaz. Qayınatam Altın xanın

xahişi ilə gəlmişəm; öz istəyimlə ziyan vurmağa gəlməmişəm. Altın xan mənə deyib ki, Karakulun dişlərini çıxart, gətir, qızıl-gümüş örqö mü düzəlt.

Karakul dedi:

– Öldürməyə ehtiyac yoxdur! Mən anadan yox, torpaqdan doğulan yeganə insanam. And içib iki dost olaq: öldüyün yerə mütləq gəlməliyəm, öləcəyim yerə də sən gəlməlisən. Dalınca gəldiyin dişimi götür. Dörd dişi götür, dördü də mənə qalsın.

Onlar nizələrin başını iyləyib qılıncların ağzını yaladılar. Erke-Möndür dörd dişi götürüb Temiçi-Eren ata yüklədi. Temiçi-Erenə iki yüz maral yüklənən vaxtlarda beli əyilmirdi, bu dörd dişi yükləyəndə atın beli əyildi. Erke-Möndür qızıl-gümüş Altaya tez çatmağı düşünüb gecə-gündüz at çapdı. Altın xanın yurduna çatıb qızıl axurun yanında atdan düşdü. Dişlərin dördünü də doğrayıb aşıladı, qızıl-gümüş örqönü düzəltdi. İnsan yaşadıqca çürüməyəcək, bir daha heç kimi əziyyətə salmayacaq örqönü düzəldib qurtardı. Erke-Möndür dedi:

– Ata-anam qocalıb. Torpaqlı torpağına, yurdlu yurduna dönməlidir.

Altın xan dedi:

– Gözümün odu, ürəyimin¹ qanı Altın Çaçak, tək qızım, sürümün, camaatımın yarısını apar.

Altın Çaçak dedi:

– Mal-qara, çörək nəyimə lazımdır? Balıncın altındakı tutqun-ağ tulunu² versəydin, götürərdim. Talkan³ ələyəndə lazım olacaq.

Qoca Altın xan ilə arvadı üzlərini çevirib ağladılar, onlara baxıb gülümsədilər.

---

1. Məndə curek yox, koqısdır, ürək ətrafıdır.

2. Yumşaq, məxməri dəridən (zamşa) kisə (tulun), dəri çuval, vəhşi heyvanın qolları kəsilərək cəmdəyinin uzununa üzülən dərisindən hazırlanır. Daha dəqiq, tulup yaxud tulumdur. Altaylılar bu qayda ilə kəsilmiş dəridən hazırlanan kisəyə “tuluptap soyor” deyirlər – trc.

3. “Talkan” – qovrulmuş arpa unu.

Tutqun-ağ tulunu verdilər, “Ezen mendu” deyib sağollaşdılar.

Erke-Möndür qızıl yunlu ağ dişi atı Altın Çaçaka yəhərlədi. Sağ-salamat yola düşdülər. İlxı kişnədi, Altın xanın yanında heç bir canlı qalmadı, bütün heyvanlar Erke-Möndürün arxasınca getdilər. Camaat başını aşağı salıb getdi; heç biri qalmadı; hamı dəstə-dəstə getdi. Qızıl örqədə qoca ilə qarı ikisi qaldı.

Altın xanın arvadı alaçıqdan çıxıb yanıqlı səslə qışqırdı:

– Bizi ata-anan hesab edirsənsə, bir dəfə olsun dön!

Altın Çaçak üzünü geri çevirdi; ilxının yarısı, camaatın yarısı dayandı. Gecə-gündüz bilmədən çapıb getdilər. Erke-Möndür bir dəfə silkinib yel kimi çapdı; ikinci dəfə qara maral kimi çapdı; üçüncü dəfə silkinib qara qartal kimi səmada süzməyə başladı. Arvadı bir dəfə silkindi, qızıl yaylığa dönüb Erke-Möndürün boynuna-çıyninə dolandı; ikinci dəfə silkinib qırmızı tülküyə döndü, cəld qaçdı; üçüncü dəfə silkinib qızıl ququ quşuna döndü, atın başı üstündə, hər iki tərəfdə oxumağa başladı. Artıq Umar-Timar çaylarını görürdülər. Onlar öz yer-yurdlarına gəldilər: ilxı öz yerində, camaat sağ-salamatdır. Altay Buçıy qızıl-gümüş örqö¹ tikib. Çaylar boyda çaxır çəkilib, dağlar boyda ət doğranıb. Altay Buçıy dedi:

– Qoy doqquz il toy olsun, yeddi il çalıb-oynasınlar.

Artıq arıq adamlar uzandıqları yerdə söyürdülər, arıq itlər uzandıqları yerdə hürüyürdülər, kökəlmişdilər, ayağa qalxa bilmirdilər. Doqquz il toy oldu, yeddi il çalıb-oynadılar. Otlaqlarda fəlakət olmadı, müharibələr terqeyə yaxın düşmədi. Özü zalımlıq edib müharibəyə yaxın getmədi, müharibə də zalım olub ona yaxın gəlmədi. *Sakit, dinc ömür sürdü.*

1.“Örqö” – saray. Altaylılar “örgö” deyirlər.

AİN ŞAİN ŞİKŞİRQE

Olökşin adlı qoca vardı; onun üç qızı, alaboz atı vardı. Bundan başqa, doqquz yaxşı zaysanı¹, Toybon-xan adlı bəyi vardı. Bir dəfə doqquz yaxşı zaysan ilə Toybon-xandan onun yanına elçi gəldi; yerlə göyün birləşdiyi yerdə Kuluzun xan yaşayır; onun eli döyüşməlidir. Olökşin alaboz atında qocalmışdı; möhkəm sümükləri gücdən düşmüşdü, dişləri tökülmüş, qara başı ağarmışdı. O dedi:

– Üç qızdansa, bircə oğlum olsaydı, daha yaxşı olardı.

O, çəmən (kubə yalan) boyda yəhəraltını əlinə alıb alaboz atını gümüş yəhər artaş ilə yəhərlədi, qara araqayı² çiyinə keçirdi; qoca səfərə çıxmaq fikrində idi. Böyük qız yüyürüb gəldi, atın çumburundan tutub dedi:

– Artıq qocalmışan, sümüklərin gücdən düşüb. Sənin yerinə mən gedəcəyəm.

Olökşin altmış altı düyməli qızıl kurməsini soyunub doxsan doqquz düyməli dəmir zirehini də ona verdi. Qız qara araqayı çiyinə keçirdi, alaboz atı minib göydəki ulduzlar kimi parlayan qızıl şankalı³ hörüyünü çiyinə atdı. O, qarşısına çıxan uca dağları aşdı, böyük çayları keçdi. Temir-Tayqanın qoynundan doqquz sajin quyruqlu qara tülkü çıxıb dağlara doğru qaçdı; alaboz at hürküb geri qayıtdı. Qız atın ağzını döndərə bilməyib huşunu itirdi, ayılında axurun yanında dayanmışını gördü. Olökşin dedi:

– Bu qız tamqadır, məni yubatdı, doqquz igid ilə Toybon-xan məni danlayacaq.

O, qızın əynindən qara zirehi, qara araqayı çıxartdı:

– Deyəsən, özüm getməli olacağam.

---

1. Zaysan – knyaz, tayfa başçısı. Altaylılar caysan deyir.

2. Araqay – altaylılar arağay deyirlər. Arağay-saadak – ox-yay.

3. Şanka – güləbətın, bərbəzək.

Ortancıl qız qaçıb atın cilovundan tutdu, dedi:

– Qoca kişisən, otur yerində, sənin əvəzinə mən gedəcəyəm.

Qoca dedi:

– Bu yaramaz qızlar (tamqalar) ancaq səfərimi ləngidirlər; o yerə gətirib çıxaracaqlar ki, qara başımı vurduracaqlar!

Qız qara zirehi geyinib qara araqayı çiyininə keçirdi, alaboz ata minib yola düşdü. Qara tayqanın qoynundan doqquz sajin¹ quyruqlu qara tülkü çıxıb dağlara qaçdı; alaboz at geri çəkildi. Qız atın ağzını çevirə bilmədi, huşunu itirdi, ayılında gördü ki, at axurunun yanındadır. Olökşin dedi:

– O hələ ölməyib, yəqin mən öləcəyəm, hələ ki getməyib, deyəsən, mən getməli olacağam. Doqquz zaysandan, Toybon-xandan hökmən töhmət alacağam.

Kiçik qız yüyürüb gəldi, atın çumburundan tutub dedi:

– Mən gedəcəyəm. Toybon-xana da özüm cavab verəcəyəm.

O, qara zirehi geyindi, zireh çiyinlərinə keçmədi. Qoca dedi:

– Bu qız da, deyəsən, gedə bilməyəcək. Bu qara zirehi genəltmək lazımdır!

O, səhərdən-axşama çalışıb zirehi böyütdü. Qız qara zirehi geyinib qara araqayı çiyininə keçirdi. Qızıl şanka hörüklərini kürəyinə atdı, alaboz atı mindi. Olökşin yüz maralı yükləyəndə atın beli əyilmirdi, indi at bərk torpağın üzərində gedir, ayağı fırça kimi torpağın içinə girir, yumşaq torpaqda gedəndə də dizlərinə qədər torpağa batırdı. Qız qara tayqanın qoynuna gəlib çıxdı, yenə də doqquz sajin quyruqlu qara tülkü çıxıb qaçdı. Alaboz at geri döndü, qız atın ağzını qulaqlarına qədər dartıb onu saxladı. O, doqquz deşikli oxunu çıxarıb qara tülkünü vurdu, qara tayqaya mismarladı. Qız atı yortma çapıb oxunu çıxartdı, tülkünün yerində qupquru kürəyini ox deşib keçmiş atasını gördü, dedi:

– Qoca kişisən, yolda nə edirsən, gələnləri qarşılayırsan?

---

1. “Sajin” sajen – 27 arşına bərabər uzunluq ölçü vahidi.

O, Olökşini itələyib evə göndərdi. Qız (qız-çaqaş) yoluna davam edib irəli getdi. O, doqquz zaysan ilə Toybon-xanın yanına gəlib dəmir at axurunun yanında dayandı, çiyindən qara araqayı çıxartdı, xanın dəmir örqösünə söykəndi. Dəmir örqö böyrü üstə əyildi. O, örqöyə daxil olub ocağa yaxın¹ yerdə əyləşdi. Xan soruşdu:

– Niyə Olökşin alaboz atla gəlmədi?

Qız dedi:

– Pirani qocalıq onu yaman haqlayıb, möhkəm sümükləri zəifləyib. İndi at minməyə gücü qalmayıb. Yerinə mən gəlmişəm.

Xan dedi:

– Doqquz mərd zaysan indi yolun yarısını gediblər, onlara necə çatacaqsan?

Qız dedi:

– Bu qədər məzəmmət eşitməkdənsə, nə olur-olsun gedib onlara çatacağam!

O, çıxıb qara araqayı çiyinə keçirdi, almaz polad qılınıc belindən asdı, alaboz atı minib yortma çapdı. Toybon-xan çıxıb onun ardınca qalan izinə baxdı, xanın kiçik qızı dedi:

– Bu, oğlan olmalıdır. Məgər qız belə cəld at sürə bilərmə?

Olökşinin qızı yolun yarısında doqquz zaysana yetişdi. Onların qarşısında ucu-bucağı bilinməyən (uçu bajı bilderbes) qalın bir meşə (aba tiş)² vardı. Doqquz zaysan camaatı yığib meşəni kəsib doğradılar, yol açdılar. Olökşinin kiçik qızı atı ilə keçdi. Doqquz zaysan ondan soruşdu:

– Olökşin niyə gəlmədi?

Qız dedi:

---

1. Hərfi mənada “ocağın ayağında oturdu”, ayağı sözündən, yəni alaçıq ilə qapının arasında qalanan ocağın arasında.

2. Tiş, ciş yaxud iş (jiş) qalın iynəyarpaqlı meşə, ruslar bunu tayqa və ya çern adlandırırlar; aba – “ata”. Altaylarda Katundan şərqdə yerləşən rayon Aba-tiş adlanır; ruslarda bu rayon Çern adı ilə tanınır.

– O, elə qocalıb ki, at sürə bilməz. Başqa yol yoxdu, atamın yerinə özüm gəldim. Məgər yemək də bişirə bilmərəm?

Orada olan döyüşçülərin hamısı qəhqəhə çəkib güldülər. Onlar dedi:

– Bu qız cavan oğlanlara azıq¹ olmağa gəlib.

Qaranlıq düşdü. Doqquz min Erlik odu qurdular. Gecələdilər. Gecə yarısı oldu, səhər açıldı, günəş çıxdı². Olökşinin qızı alaboz atı yəhərləyib geri qayıtdı. O, ox qabının bir gözündən (qomdıy)³ ox götürdü, qaybır⁴ oxu yaya qoydu, yayın tepkeli⁵ dəmir ucları birlikdə çıxdı, baş barmağın yumşaq yerindən (erqeknin tos) tüstü qalxdı, oxun ucundan od çıxdı. O, ayğır yalı kimi qalın meşəni (aba tiş) ox ilə ikiyə parçaladı, içindən ötüb keçdi. Oxun keçdiyi yerdə dayanmış camaat cərgə ilə keçdilər. Onlardan bəzisi deyirdi:

– Bu qıza çevrilmiş (qobulub) oğlan olmalıdır; bəyəm qız belə ox ata bilərmi?

Onlar bir az da gedib Kuluzun xanın yurduna, gah axan, gah axmayan (jılar jilbas kok talay) göy çayın yanına gəlib çıxdılar, bu çayın qırağında gecələdilər, on min Erlik düşərgə saldılar.

Gecə düşdü. Kuluzun xanın adamları görəndə ki, müharibə başlayır, bütün gecəni at çapdılar, Toybon-xanın ordusu da gecə

---

1. “Azıq” – azuqə.

2. Orijinalda tərcüməsi olmayan yerdir: tamırlanıp tan attı, tandı aylanıp kun çıktı.

3. Ox qabındakı gözlər bir neçə bölməyə ayrılırdı və oxları yerləşdirmək üçün olan göz qomdıy adlanırdı.

4. Qaybır oxun hansısa növüdür. Oxların müxtəlif növləri və adları vardı: jəbə, qastaq, qaybur, soqon, tomor (ucu küt kürəcikli idi; belə oxlar heyvanın dərisini korlamır), qostu ox (bu ox deşiklidir, fit çalır; maral qaçanda onu dayandırmaq üçün bu oxu atırlar ki, onun yanından keçsin. Fit səşindən heyrətlənmiş maral dayanır və ətrafına baxır).

5. Təpkəlu ja. Yayı çəkmək üçün onu yerə qoyurdular; yayın gövdəsinə şaquli istiqamətdə (dik) ucunda bir neçə yarıq olan taxta xətkəş – təpkə qoyurdular; sonra yayın ipini yuxarı dartaraq həmin taxta xətkəş üzərində əvvəlcə birinci yarıqadək, sonra ikinci yarıqadək sürüşdürürdülər.

düşən kimi dərin yuxuya getdi. Olökşinin qızı gecə yarısı qalxıb boro qutçiaka¹ çevrildi, uçub göy çayı keçdi, Kuluzun xanın tündükündə² oturdu. Kuluzun xan artıq neçə illərdir qocalıb, möhkəm sümükləri gücdən düşüb, qarısının dişləri tökülüb, qara başı ağarmışdı. İki də oturub söhbət edirdilər:

– Mühəribə başlayır. İndi canımızı necə qurtaracağıq?

Kuluzun xan dedi:

– Adamlarımı kömür parçalarına, quma döndərmək, yalnız dişi tökülən qocaları saxlamaq lazımdır; onları aparmaq istəsələr, qoy aparsınlar. Özümü qotur bir dəvəyə, qarını ayrı talkuya³, tək balamı da cavan qaynağacına çevirəcəyəm. Temir terekin dibində qıl kiçu⁴ var. Onu tapsalar, keçəcəklər, tapmasalar, keçə bilməyəcəklər.

Olökşinin qızı bütün bu söhbəti eşitdi, yenə quşcuğaza çevrilib uçdu, Toybon-xanın düşərgəsinə qayıtdı, öz yatağına uzanıb yatdı. Səhər açıldı, günəş çıxdı. Camaat hamısı oyandı, düşündülər ki, çayı keçməyə bərə düzəltmək lazımdır, ona görə də hamısı göy çayın kənarına getdi. Olökşinin qızı alaboz atını yəhərləyib mindi, Temir terekin dibinə yaxınlaşdı, qıl körpünü tapdı, cəld çapıb keçdi; bütün ordu onun ardınca gedib çayı keçdilər. Burada yalnız çolaq, qozbel, dişi tökülmüş qocalar qalmışdı, soruşdular:

– Bu camaat hara yoxa çıxıb?

Onlara dedilər:

– Aşağıda yaşayan Albıs xan onlarla vuruşub camaatı qovub öz tərəfinə apardı. Heç olmasa dişi tökülmüş qocaları, çolaq, qozbel adamları götürək.

---

1. Boro qutçiak – daha dəqiq – boro quçıyak (kuç/kuş sözüdür) boz quşcuğaz.

2. “Tündük” – tüstü bacası.

3. Ayrı talku – burada haçalı ağac. Ayrı talqu, dərinini yumşaltmaq üçün taxta alətdir.

4. Qıl kiçu – qıl körpü.

Beləcə, doqquz zaysan dişİ tÖkÜlmüş qocaları götürüb yola düşdülər. Olökşinin qızı qotur bir dövəni tutub öz atının quyruğuna bağladı, soruşdular:

– Bu qotur dövə nəyinə lazımdır? Pis şeyləri atmaq lazımdır.

Qız cavab verdi:

– Qoca ata-anama odun daşımağa lazım olacaq.

Olökşinin qızı qum, kömür parçalarını yığıb torbasına doldurdu, soruşdular:

– Qum ilə kömür parçaları nəyinə lazımdır?

Qız cavab verdi:

– Qoca atam dəmiri dövəndə kömür parçaları, dəmiri ağaranadək əridəndə də qum lazım olacaq.

Qız haçalı zəif (ku) ağacı dövəyə bağladı. Ona dedilər:

– Məgər evində belə haçalı ağac yoxdur?

Qız cavab verdi:

– Köhnə dəriləri yumşaldanda ata-anama lazım olar.

O, cavan qayınağacını kökündən qoparıb cibinə qoydu.

Ona dedilər:

– Guya evinizdə qayınağacı yoxdur? Qupquru çubuq nəyinə lazımdır?

Qız cavab verdi:

– Bizə sap düzəltmək istəyirəm.

Sonra onlar dişİ tÖkÜlmüş qocaları qabaqlarına qatıb evə doğru yola düşdülər.

Doqquz zaysan Toybon-xana dedi:

– Kuluzun xanın yurdunda aşağı vilayətdən gəlmiş Almış xan müharibə etmişdi, qalanları da biz qovub gətirdik.

Toybon-xan dedi:

– Eybi yox, bu da işə yarar.

Olökşinin qızı qotur dövəni o yan-bu yana qovub xanın qarşısına itələdi, dedi:

– Mən də bunu tapmışam!

Qara başı ağarmış, ağ saqqalı sallanmış Kuluzun xan diri-gözlü onun qarşısında oturdu. Qız haçalı ağacı Toybon-xanın qarşısına atdı, Kuluzun xanın arvadına çevrildi, cavan qayınağacını o tərəfə-bu tərəfə yelləyib atdı, Kuluzun xanın qızı Altın Üstük oldu. Olökşinin qızı alaçıqdan çıxıb qumu, kömür parçalarını təmiz bir ak yalana səpdi, onlar ucu-bucağı görünməyən mal-qara sürüsünə, qapqara meşə kimi saysız-hesabsız insana çevrildi. Qız dedi:

– Mənim xanım, qənimətim budur. Ata-anam qocalıb, artıq evə gedim.

O, atını minib evə yollandı.

Doqquz zaysan dedi:

– Bu, bizə rüsvayçılıqdır. Biz Olökşinin qızı qədər də ola bilmədik!

Camaat, doqquz zaysan, Toybon-xan hamısı təəccüblənmişdilər:

– Bəyəm, bu, qızıdır? Bu, oğlan (ul) olmalıdır.

Olökşinin qızı evə gəldi. Ata-anası sağ-salamatdır. Qoca Olökşin arvadına dedi:

– Bu qızda kişi görkəmi var. Düzünü bilirsənsə, hər şeyi danış.

Qarı cavab verdi:

– Onu doğmağına doğmuşam. Amma özüm onu görməmişəm. Tenere-xanın qarısı Ükün emeqen gizlincə uşağı apar-dı; o, bunu bilir.

Qoca Olökşin Ükün emeqenin yanına elçi göndərib dedi:

– Qoy tənbellik etməsin, yanımda olsun.

Qoca yetmiş tajuur arakı hazırlatdı, yetmiş irik¹ kəsdirdi, qızıl masa qoydurdu, ağ (temirçak) şire düzəltdi. Üç gündən sonra günün-ayın üzü tutuldu; ayabənzər qanadlar günün-ayın qarşısını kəsdi; Ükün emeqen yerə endi, qızıl masaya söykərib

---

1. İrik – iri qoyun.

ağ şireyə oturdu. Qoca yetmiş tajuur şərabdan süzüb qarıya verdi; qarı şərabı içib bərk kefləndi; onun qarşısına yetmiş irikin ətini qoydular; yeyib tamam doydu, dedi:

– Məni niyə çağırırsınız?

Ona cavab verdilər:

– Kiçik qızımızı tanımaq olmur, o qızıdır, oğlandır, bilmək olmur. Hesab etsək ki, qızıdır, yenə adama elə gəlir ki, oğlandır, oğlan hesab etsək, yenə elə görünür ki, qızıdır.

Ükün emeqən dedi:

– Bu, kerektu uldur¹. Amma mən o oğlanı qız kimi endirdim.

Olökşin dedi:

– Sən bu kendik balaya² özün ad ver!

Qarı Olökşinin qızına xeyir-dua verməyə başladı:

– Çənəsi var, söyə bilməz, kürəyi var, yerə gəlməz, böyük barmaqları var, ələ keçməz, dodaqları var, söyə bilməzlər. Kimə acığı tutsa, ona da qalib gəlsin, qoy nəyi arzulasa, onu da alsın. Kудaydan ona çapar at göndərilsin. Bu, kürən İlizin atlı Ain-Şain-Şiqşirqe olsun.

Ükün emeqən adı qoyub yuxarı uçdu. Ain-Şain-Şiqşirqe qabaq ətəyini tərsinə döndərüb cibinə qoydu, arxa ətəyini də tərsinə döndərüb cibinə qoydu, Sumer-Ulan dağına çıxıb gur səslə qışqırdı:

– Yuxarıda yaşayan Uç-Kurbustan, tanrım! Məni lüt-üryan yerə buraxdın!

Göydən qara duman burulub qalxmağa başladı; göy guruldadı, qara duman yerə endi, yerdə, çölün ortasında silkələndi. Şiqşirqe yüyürüb oraya qaçdı, gördü ki, orda kürən İlizin at dayanıb. Yəhərinə qara zireh, araqay yüklənib. Onun ipək cilovu çatı³ kimi yerdə sürünürdü. İgid yaxına gəlib cilovu yerdən

---

1. Antari, entere – tərsinə.

2. Kendik – göbək.

3. Tormoş – ağac parçası.

götürdü, artınçakı açdı, altmış altı düyməli qızıl kurmeni yükədən açıb geyindi, doxsan doqquz düyməli qara zirehi üzərinə keçirdi, ağ almaz polad qılıncı belindən asdı, qupquru ağaca bənzəyən nizəni əlinə aldı, ayağını üzəngiyə qoyub üç cəhdlə oturdu. İlxını araya alıb çapdı, qamçı ilə onları bir yerə topladı. Öz adamlarına tapşırıq verib qılıncın gücü ilə hər şeyi nizama saldı, gəlib dəmir at axurunun yanında dayandı. Qızıl masa qoyub aliman-çikır yedi. Ac idi, qarnı doydu, yorulmuşdu, ətə-qana doldu.

Doqquz zaysan ilə Toybon-xan bir yerə yığışib götür-qoy etdilər, düşündülər:

– Obada şulmus¹ var. Heç vaxt sakit yaşaya bilməyəcəyik. Onu necə məhv edək?

Doqquz zaysan dedi:

– Ona əmr veriləndə boyun qaçırmamalı, qulaqardına vurmamalıdır. Ölümə göndərsək, yəqin ki, ölər. Bəs onu indi hara göndərək?

Onlar oturub məşvərət etdilər:

– Göylə yerin bitdiyi yerdə səkkiz quyruqlu Karakul² var. Onun yanına göndərək.

Toybon-xanın elçisi Ain-Şain-Şikşirqenin yanına gəlib dedi:

– Xan əmr etdi ki, gələsən.

Ain-Şain-Şikşirqe atını mindi, qara araqayı çiyinə keçirdi, yola düşdü. O, doqquz zaysanın qapısından çaparaq keçib Toybon-xanın dəmir at axurunun yanına çatdı, atdan endi. At axurunun yanına çatanda atını tutub bağlamaq üçün alıpların³ əlləri gicişirdi. Yetmiş bahadır onu qoltuğundan qaldırıb dəmir saraya gətirdi. Qabaqda altmış qatlı ağ xalça salınmışdı. Qızıl masanı gətirincə o, ağ xalçanın üstündə oturdu. Qarşısına qızıl masa qoyulub aliman-çikır yeməyi gətirdilər. Ain-Şain-Şikşirqe soruşdu:

---

1. Şulmus – şər qüvvələr, cin-şəyatin.

2. Söyləyici bu adı gah Karaqula, gah da Karakula kimi deyir.

3. Alıp – igid, pəhləvan.

– Məni əmr etmisiniz? Nə olub?

Xan cavab verdi:

– İlxımız ayğırsızdır, get, Karakulu bizə gətir.

O dedi:

– Atılan ox daşdan, göndərilən elçi yoldan qayıtmaz. Nə etməli! Getmək lazımdır.

Ain-Şain-Şikşirqe oradan çıxıb kürən İlizin atını mindi, yoluna davam etdi. Yazın gəlməsini kürəyindən, qışın gəlməsini yaxasından bildi. Öz tayqası Sumer-Ulan sıra dağlarına (tayqanınq kırına) yetişdi. Yeddi Altayın arasında, qara Altayın içində his kimi qapqara tayqa görünürdü. O, diqqətlə bu dağa baxanda gördü ki, bu, Karakuldur, uzanıb. İki gözü iki qara gölə bənzəyir, burnu qara təpə kimi görünür. O, bir aylıq məsafədən Karakulu tanıdı. Karakul birillik məsafədən Şikşirqenin iyini aldı, ağzını açıb qulaqlarını qısdı, Şikşirqenin qarşısına çıxdı. Açıq gözlərini qırmağa, uzanmış əllərini geri çəkməyə macal tapmamış Karakul yüyürüb onun yanına qaçdı. Karakul tullana-tullana qaçırdı. Şikşirqe onu qulaqlarından tutub dəmir çölün ortasında yerə yıxıb əzdi. Karakulun nəritisi gah yuxarıda, gah da aşağıda eşidildi, soruşdu:

– Adın nədir, hardan gəlib, hara gedirsən¹?

– Mən Olökşinin yeganə oğlu Ain-Şain-Şikşirqeyəm. Sənə heyran olduğuma görə yox, doqquz zaysanın, Toybon-xanın əmri ilə gəlmişəm.

Karakul dedi:

– Bunu bayaqdan niyə demirsən?

Şikşirqe dedi:

– Bayaqdan səninlə döyüşürdüm. Birillik qulun boyda ətimi tökdüm, üçillik qulun (kunan) boyda gücüm tükəndi.

Karakul dedi:

– Özüm könüllü sənin yanına gələrdim, döyüşsüz.

---

1. Adınq nerenq ni bolor.

Onlar and içib dost oldular (antırlu nadi). Qılıncların tiyə-sini yalayıb nizələrin ucunu iyələdilər. Karakul dedi:

– Burnumu deşib atının quyuğuna bağla. Qoy fikirləş-sinlər ki, könüllü getmirəm, zorla aparırsan.

Ain-Şain-Şikşirqe uçan quşdan cəld, atılan oxdan iti olub yola düşdü. O, atdan düşməmiş Karakulu dəmir axura bağlayıb qışqırdı:

– Ayğırınızı gətirmişəm, gəlin, götürün.

Özü də evə getdi.

Doqquz gün gələn olmadı. Doqquz gündən sonra ocağın ayağında (yəni tonqalla qapının arasında) yerin altından toz-torpağın içində bir bahadır çıxdı. Şikşirqe dedi:

– Niyə gəldin?

Bahadır cavab verdi:

– Doqquz zaysan ilə Toybon-xan alaçıqlarını ayaqyoluna çeviriblər. Sidik-nəcisin dözülməz iyindən adam dayana bil-mir. Kalak-xoron¹! Dedilər, gəlib onu buraxasan!

Şikşirqe dedi:

– Gətirmək mənim işimdir, buraxmaq yox. Qoy özləri buraxsınlar.

O, yerin altından çıxan bahadırı qayıtmağa qoymayıb atasına odun yığmağa göndərdi. Üç gecədən sonra həmin yer-dən başqa bir bahadır çıxdı. Şikşirqe soruşdu:

– Niyə gəlmisən?

O dedi:

– Kalak-xoron! Dedilər, tez gəlib buraxasan. Orda sidik-nəcisdən yer yoxdur.

Şikşirqe dedi:

– Qoca anama yarma çək!

---

1. Bu sözləri “Kalak-xoron” guya Karakulun vahiməli görkəmindən qorxmuş zaysanlar və xan qışqırımı (söyüşdür).

Şikşirqe kürən İlizin atına minib aşağıya, Toybon-xanın yurduna yola düşdü. Oraya çatanda gördü ki, Karakul dəmir at axurunun yanında oturub. O, yerə uzanıb nərildəyəndə yıxılmış ağaclar parçalanır, ayaqüstə durub nərildəyəndə dik dayanmış ağaclar kökündən qopurdu. Şikşirqe Karakulu ocaqdan yuxarıya¹ buraxıb dedi:

– Nə istəyirsən ye, iç, get.

Karakul geri dönən kimi camaatın, mal-qaranın yarısını uddu, gəldiyi yerə yollandı. Ain-Şain-Şikşirqe evə qayıdıb uzandı. Doqquz zaysan ilə Toybon-xan yenə də məşvərət etdilər. Abr dənizinin dibində Ker-balıq (kor balıq) var. Onu ora göndərsinlər, Ker-balıq onu udar. Yenə elçi göndərdilər:

– Toybon-xan deyir, yenə gəlsin.

Ain-Şain-Şikşirqe dedi:

– Yaxşı gələrəm.

O, kürən İlizin atına minib dedi:

– İndi getmək vaxtıdır!

Doqquz igid zaysanın qapısının yanından keçdi, Toybon-xanın dəmir at axurunun yanında atdan düşdü. Toybon-xanın dəmir qapısını açıb içəri keçdi, altmış qatlı ağ xalçanın üzərində əyləşdi, qarşısına qızıl masa qoydular, aliman-çikır yeməyi gətirdilər. Ain-Şain-Şikşirqe soruşdu:

– Məni əmr etmişiniz?

Toybon-xan dedi:

– Abr dənizinin dibində Ker-balıq var. Get, onu bizə gətir. İneklərin buğası yoxdur, yanlarına buraxacağın.

Atılan ox daşdan, gedən elçi yoldan qayıtmaz. His kimi qapqara zirehin cingiltisi göy gurultusuna, qara kaman araqayın səsi Altay-Xanqayın əks-sədasına (yanqırt) bənzəyirdi. O, atı qapıb (iləçilə) gedirdi. Diz qapağı yaş kəmər kimi sıxılır, əzə-

---

1. Ocaqdan yuxarı olan yer ocaqdan qərbə tərəf olan məkan hesab olunur. Deməli, Şikşirqe Karakulu alaçağın arxasına buraxmışdı.

lənin bükülməsindən burulur, dörd dırnağın (tört tomık) altından polad ay (ay bolot) kimi od çıxırdı. Sərt daşlara toxunanda od çıxır, yelan çöllərə toxunanda göl yaranırdı. Qamçı ilə vurur, o tərəf-bu tərəfə yırğalanır, dönüb çapırdı. Ker-balıq alt çənəsini yerə batırmış, üst çənəsini göyə dayaq verib yerə sərili qalmışdı. Göl, dəniz təlatümə gəlmiş, çınqıllar çılpaq qalmışdı. Uca-alçaq dağlar uçub dağılmış, yeri boş qalmışdı. Ker-balıq dedi:

– Kalak-koron! Məni öldürmə! Adın nədir, hardan gəlib hara gedirsən?

İgid dedi:

– Mən kürən İlizin atlı Ain-Şain-Şikşirqeyəm. Çıxış yolum olsaydı, öz xoşumla gəlməzdim, doqquz igid zaysanın, bir də Toybon-xanın əmri ilə gəlmişəm.

Ker-balıq dedi:

– Niyə bayaqdan demirsən? Bilsəydim, özüm gələrdim. Həmişəlik dost olaq!

Ain-Şain-Şikşirqe Ker-balığın burnunu deşdi, atının quyruğuna bağlayıb geri qayıtdı. Ker-balıq quyruğu ilə gölü-dənizi arxasınca aparırdı. Şikşirqe gəlib dedi:

– İneklərinə istədiyini buğanı gətirdim. Hansı inəyin yanına buraxmaq istəyirsən?

O qışqıra-qışqıra bunları deyəndən sonra evinə getdi.

Doqquz gündən sonra ocağın altından bir bahadır çıxdı. Şikşirqe soruşdu:

– Niyə gəldin?

Bahadır cavab verdi:

– Doqquz igid ilə Toybon-xan-bəy alaçıqlarını ayaqyoluna çeviriblər. Əmr etdi ki, gəlib Ker-balığı buraxasan!

Şikşirqe dedi:

– Bir dəfə gətirməyi əmr edirlər, sonra aparmağı əmr edirlər. Getməyəcəyəm!

Yenə də üçüncü bahadır gəldi:

– Kalak-koron! Deyir ki, gəlib tez buraxsın.

Getdilər, atdan düşməyib Ker-balığı buraxdı. Ker-balıq dönən kimi mal-qaranın, camaatın yarısını uddu.

Şikşirqe evə qayıdıb dedi:

– Salam, ata, ana! Salam, əziz bacılarım!

Bir-birinə tay iki bacı altmış altı күnclü qızıl masanı çəkib aliman-çikir yeməyi gətirdilər, zəhər kimi acı (açu koron) şərab (arak) qoydular. O, içib doydu; ac idi, tox oldu, yorğun idi, kökəlməyə başladı, uzanıb yatdı. Doqquz gündən sonra elçi gəlib dedi:

– Toybon-xan ilə doqquz igid zaysan gəlməyini əmr etdilər.

Şikşirqe dedi:

– Sabah səhər gedərəm.

Səhər açıldı¹. O, tərlikləri əlinə aldı, gümüş artaşı² gətirdi, tərlikləri qoyub gümüş artaşı bağladı, altmış qarınıaltını dartıb çəkdi; qızıl çümü əyninə geyindi, kaman-araqayı bağladı, almaz polad qılıncını belindən asdı, İlizin-eren atına minib göy gurultusu kimi guruldadı, dəmir kimi cingildədi. Sərt daş sınıb koruma³ dönür, möhkəm ağac parçalara (saymalib)⁴ ayrılırdı. O, doqquz igid zaysanın qapısından ötüb Toybon-xanın dəmir at axurunun yanında dayandı, atdan düşdü, altmış bahadır yaxınlaşıb atını bağladı, yetmiş bahadır qoltuğunun altından qaldırıb alaçığa gətirdi. Onu tördə⁵ oturdular. İgid döşənmiş ağ xalçaların üzərində əyləşib salam verdi. Toybon-xan onun əlindən tutub özünün sağ dizinə söykədi, yanında əyləşdi. Onların qarşısına altmış altı күnclü qızıl masa çəkib ulyum-çikir yeməyi gətirdilər.

---

1. Tərcümədə bu ifadələr buraxılıb: tamırlanıb tanq qeled, tanqdaylyanıb kun çiqadı. Tamırlanıb tomır felindəndir – “qan damarı”, tanqdaylyanıb yanqday felindəndir, “ağızın damaq hissəsi”. Belə tərcümə etmək olar: od kimi alışıb səhər açıldı, qıpqırmızı qızarıb günəş çıxdı.

2. Artaş – yəhər.

3. Korum – iri daş parçalarının səpələndiyi yer.

4. Sayma -naxış

5. Tör – alaçıqda qabaq yer, arxa divarın yanında (qapının əks tərəfində).

Şiqşirqe acı zəhəri (açu koron) içib yeməyin ən yaxşı tikələ-rindən yedi. O, acı (açu) aradyanı (arajan) seçib içdi, soruşdu:

– Mənim xanım, nə lazımdır?

Xan cavab verdi:

– Mal-qaranı çoxaltmaq istədik, yarısını məhv etdik, camaatı çoxaltmaq istədik, yarısını itirdik¹. Adamlarımın arasında başçı, camaatın ən yaxşısı (akazı)² sənsən. Səndən arqaluzı³ adam yoxdur. Göydəki şaman-qarını (kam emeqen) gətir. Bir şamanlıq edək, baxaq!

Şiqşirqe dedi:

– Nə etməli? Gedərəm.

Atılan ox daşdan, göndərilən elçi yoldan qyıtmaz. “Arakı⁴, çiçen⁵ yığın, altı gün içib çalın, oxuyun. Mən ağ şirdekin⁶ üstündə oturduqca, siz çaylar qədər şərab çəkin, dağlar boyda ət doğrayın; sonra mən qeyb olacağam. Doqquz gün ərzində süd səpin, mahnı oxuyub kef çəkin”.

Şiqşirqe İlizin-eren atını irəli-geri dartdı (ekçey tudub), at tükə çevrildi. Şiqşirqe tükü böyük cibinə qoydu, gəlib ağ qıgırdaqlı şiredə oturdu. Ayağa qalxıb əllərini göyə uzatdı, qışqırdı:

– Ey göydəki tanrı!

O belə deyib göyə qalxdı. Birinci dəfə ayılında özünü ağ buludlardan yüksəkdə gördü, mavi səmanın altına qalxdı, geri baxanda doqquz igid zaysanın kef edib mahnı oxuduğunu gördü. Yenə əllərini uzadıb qışqırdı:

– Yuxarı dünyadakı Ak-sürqek⁷!

---

1. Toybon xan Karaqula ilə Ker-balıqın udduğu mal-qaranı və camaatı xatırladır.

2. Aka – qaçıqda digər atları ötən ata deyilir.

3. Arqaluzı – fərasətli.

4. Arakı – süddən çəkilən şərab.

5. Çiçen – qatıq.

6. Şirdek – keçə fərş.

7. Ağ-sürqek – ruhlar dünyasında şamanın yolundakı yeddi maneə belə adlanır.

Yenə huşunu itirdi, ayılında özünü yuxarı dünyada gördü. O, geri boylandı, Altayı görünmürdü, çoxlu burxanın qarşısında dayanmışdı, soruşdular:

– Ey aşağı dünyanın insanı, bura niyə gəlmişən?

O cavab verdi:

– Buraya öz istəyimlə gəlməmişəm. Doqquz zaysan ilə Toybon-xanın tələbi ilə gəlmişəm. Onların ehtiyacı üzündən gedirəm. Mal-qaranın yarısı məhv olub, arxa-camaatın yarısı həlak olub. Kamdık-kam qarınının arxasınca gedirəm.

Buradakı burxanlar dedilər:

– Onun yanına gedən izin olacaq, qayıdanda izin-tozun da qalmayacaq. Kam-emeqen səni yeyəcək.

İgid dedi:

– Atılan ox daşdan, göndərilən elçi yoldan qayıtmaz. Harada ölməli olsam, öləcəyəm, hara gedirəmsə, gedəcəyəm.

O, İlizin-eren atını o tərəf-bu tərəfə döndərdi (eqçedi), öz görkəminə çevirdi, ayaqlarını üzəngiyə basıb üç sıçrayışla sürdü, üçillik inək dişli şallağı əlinə almışdı. Qış -yay fərqlənmirdi, mal-qara ağ duzlaq yeyirdi, arjan¹ bulağından su götürüb içirdilər. Şikşirqe kımjilu² şallağı vurub sürətlə gedirdi, yırğalana yırğalana mahnı oxuyurdu. O, şallağı gah sağ, gah da sol əlində yelləyir, yüyəni çəkirdi. Şikşirqe ağ Altayı keçib ağ tayqada atdan düşdü. Ağ tayqaya çıxanda o tərəf-bu tərəfə baxmağa başladı. Gah axan, gah axmayan ağ çay görünürdü. Ağ çayın sahilində ağ örqö³ vardı. Ağ örqönün qapısı yanında atın keçə bilməyəcəyi (aylyanbas) qızıl at axuru vardı. Qızıl at axurunun yanında ağkürən (ağ borat) at dayanıb. Şikşirqe dayandığı yerdə silkinib qa-

---

1. Arjan – monq. arşan, qırğ. Arasan – mineral şəfali bulaq. Orijinalda: arjan-kutukdan su götürürlər.

2. Kımji sözü indi məlum deyil. Qamçı sözü olduğunu ehtimal etmək olar – (tərcüməçi).

3. Örqö – saray, iqamətgah.

ra milçəyə çevrildi, uçub getdi, ağ-kürən atın qulağına girdi. Ağ-kürən at durduğu yerdə finxırdı, axurun ətrafında qaçıb dolandı, dırnaqları ilə yeri qazmağa başladı. Ağ örqödən iki qız çıxdı, birinin əlində kınqrak¹, o birinin əlində ebrek² vardı. Ede³ bacı ilə sıynı⁴ bacı ağ-kürən atın başına-gözünə döyməyə başladılar:

– Bu tamqa⁵ niyə yerində dayanmır?

Qızlar dönüb getdilər. Şikşirqe çöldə ota yapışdı. Qızlar ağ örqöyə daxil olub oturanda o da öz donuna girib onların arasında oturdu. Qızlardan biri tunükə⁶ çıxdı, o biri də qarpiya qaçdı. Şikşirqe tunükə çıxan qızı ayağından, qarpiya qaçanı da əlindən tutdu, dedi:

– Uşaqlar, qorxmayın. Mən tuş tuqay nökö⁷ axtarıram. Hansınız mənə gələrsiniz?

Onlar dedilər:

– Bədəmindən əziyyətlə ayrılı bilən canın, qızarıb axan qanın yoxdur! Çiyinlərində qüsurun, fəqərələrində, qabırğalarında (boqono seok) oynaqların yoxdur. Əsl kezer⁸ doğulmuşan. Sənin kimi igidə də getməyib, kimə gedəcəyik?

Böyük bacı dedi:

– Mən gedəcəyəm!

Kiçik bacı dedi:

– Getsən, mən də gedəcəyəm. Qoy ikimizi də alsın!

Şikşirqe qızlardan qızıl üzüklərini alıb onlara öz qızıl üzüyünü verdi, soruşdu:

– Ananız nə vaxt gələcək?

---

1. Kınqrak – yun kəsmək üçün bıçaq, iki ağızlı xəncər.

2. Edrek, ebrek – dərinə soyub yumşaldan alət.

3. Ede – böyük.

4. Sıynı – kiçik.

5. Tamqa – söyüş.

6. Tunük – üstü bacası.

7. Tuş tuqay – eyni vaxtda doğulan, yaşıd; nökö – dost.

8. Kezer – qəhrəman, pəhləvan.

Qızlar dedi:

– Artıq yeddi ildir o, kamdika gedib. Anam qayıdanda yüngül, sürəkli meh əsəcək; bu, onun qanadlarının yelidir. Həm də yağış yağacaq¹; bu, onun qanadlarının tər damcılarıdır. Kan-Kerede quşuna dönüb tunükə qayıdanda üç dövrə vuraçaq. Alaçığın ətrafında ağ çapar heyvan kimi üç dövrə vurub qaçacaq, alaçığa girəndə qızıl yapalaq (kızıl üku) olub ocağın başına üç dəfə dolanacaq. Tördə silkinəcək, öz donuna girib qayıdacaq, enib oturacaq.

İsti, isti meh əsdi. Qızlar dedilər:

– Anamız qayıdır.

Onlar qazan-ayaq bişirib dedilər:

– Anamız geri qayıdanda Şikşirqeni udacaq. Onu necə xilas edək?

Ain-Şain-Şikşirqe quru təzək olub ağ-kürən atın altına uzandı. Tabur-tobur yağış yağdı. Yerlə göyün arasından Kan-Keredenin səsi gəlirdi. Sonra gözlərini qırpməğa, əllərini uzatmağa macal tapmamış, aypara qanadları ilə guruldayan, aypara caynaqlarını şaqquldadan Kan-Kerede peyda oldu. Quş tunükün başına üç dövrə vurdu.

Kan-Kerede dedi:

– Alaçığında, yurdumda pis iy var?

Quş belə deyib yuxarı qalxdı. Qızlar qışqırdılar:

– Ölümümüzün, yoxsa ömrümüzün iyini almısan?

O, geri döndü, tunükün üzərində üç dövrə vurdu, alaçığın başına üç dəfə çapıb (şulyuzin) dolandı, soruşdu:

– Alaçığında kim var? Bu, nə pis iydür gəlir?

Sonra o, qızıl yapalağa çevrilib alaçığın başına dolandı, ocağın üstündə üç dövrə vurdu, öz donuna girib törün üstündə

---

1. Mətdə: tabır tobur yamqır keler; tabır tobur yağış damcılarının səsinə bənzədilir.

oturdu. Ces tünqur¹ onun əlində idi; manyakı² açdı, yüz kuzünqı³ çırpılır, Altay torpağı yırgalanırdı. O, soruşdu:

– Alaçığım kim gəlib?

O, belə deyib şamanlıq edirdi. Məlum oldu ki, aşağı dünyadan adam gəlib. Şaman aşağı dünyadan Ker-balıqı – Cütpanı özünə tərəf dartıb (tartanıb) soruşdu:

– Alaçığım kim gəlib?

Ker-balıq-Cütpa cavab verdi:

– Aşağı dünyadan yanına Ain-Şain-Şikşirqedən başqa heç kim gələ bilməz.

Şaman dedi:

– Hökmən odur. Ona qarşı cürət etmərəm. Ürəyimi aldı. Bundan sonra onunla and içib dost olduq (antıqarlı nadi).

Kam-emeqen Altay-Xanqayın ruhu (əəzi) altıquyruqlu Karakulu tərif etməyə (alqab) başladı, dedi:

– Niyə yurduma gəlməyə çalışır?

Karakul ona dedi:

– Qırmızı ömrümü istəyirdi, tınımı⁴ almaq istəyirdi. And içib onunla dost oldum. Yalnız Ain-Şain-Şikşirqe sənin yanına qalxa bilər.

Ye kalak! İndi neyləyək?

O, ocağın başına üç dövrə vurub bayıra çıxdı. Tünqürə quru təzək tökdü, alaçığa girdi, əli ilə insan üzünü şəklinə olan tünqürün arxasına vurdu, çalxalayıb (çalkaytu) ordakı təzəyi ocağın başına tökdü. Təzək Ain-Şain-Şikşirqe oldu, qızların arasında oturdu. Kam-emeqen silkinib Kan-Keredeyə – quşların şahına (kaan quş) çevrildi, iki qanadını açdı, ağzını (uuz

---

1. Ces tünqur – mis qaval

2. Manyak – şaman mantıyası (qolsuz, uzun üst geyimi – tərçüməçi); mantıyanın asıldığı bağ və kəmərlər.

3. Kuzünqı – metal güzgü.

4. Tın – can.

murdu) uzadıb yaxınlaşdı ki, Ain-Şain-Şikşirqeni udsun. Qızlar qanadlarından tutub geri itələdilər, dedilər:

– Kalak! O, nişanlımızdır, ona ərə gedəcəyik. Udacaqsan-sa, bizimlə birlikdə ud.

Kam-emeqen silkinib öz donuna girdi, Ain-Şain-Şikşirqenin ətrafına dolanıb, ona uzun-uzadı sınaıyıcı (şinjileb) nəzərlə baxdı, dedi:

– Qızarmağa qanın, əziyyətlə ölməyə tının yoxdur. Çiyinlərinə qüsurun, fəqərə, qabırğalarında oynaqların yoxdur. Bundan yaxşı insan ola bilər? Alıp¹ doğulmusan. Bundan yaxşı doğulmaq olarmı?

Qarı qızlarının qızıl şankalarını² açıb iki tulunq³ hördü. Ain-Şain-Şikşirqe qızıl şireyə çıxıb ordan düşmədi. O, nə ölü kimi ölü, nə də diri kimi diri görünürdü, danışdırırdılar, danışmırdı, yemək verirdilər, yemirdi. Arvadları soruşdu:

– Sən belə deyildin, nə olub? Bəlkə ölümümüz ya da ömrümüz sənə agah oldu?

Şikşirqe cavab verdi:

– Arçın⁴ qoxusu gələn Altayım, kızıl qat⁵ yeməyim var. Onları xatırladım.

Yeddi gün idi ki, qadınlardan xəbər-ətər yox idi; yeddi gündən sonra qayıtmışdılar. Doğrudan da, aşağı dünyada, təmiz arçın ağacı, qızlardan da gözəl, hər yeməkdən dadlı qırmızı qarağat varmış. Qadınlar arçın, qızıl qat yeməyini qurşaqlarına düyünləyib gətirmişdilər. Ain-Şain-Şikşirqe yeməyi, qır-

---

1. Alıp – pəhləvan.

2. Şanka – qız hörüyü; qızların boynunun ardında doqquza qədər bir neçə hörük olur.

3. Tulunq – evli qadının hörüyüdür. Qadınların biri sol, o biri sağ gicgahdan ayrılan iki hörüyü olur.

4. Arçın və ya arşin – ardıc.

5. Kızıl qat – qırmızı qarağat.

mızı qarağatı yedi; ac idi, qarnı doydu, arıqlamışdı, kökəldi. Arşini ocağa qoydu, tüstülədid dedi:

– Bədənimdə yüngüllük hiss edirəm, beynim açıldı. Doqquz igid zaysan, Toybon-xan-bəy məni Kam-emeqeni aparmağa göndəriblər. Demək istəyirəm, dilim gəlmir. Deməmək də olmur, çünki başqa yol yoxdur.

Qızlar dedi:

– Nədən qorxursan, qarı sözəbaxandır. Eşidəndə özü getmək istəyəcək.

Qadınlar qarının alaçığına gedib dedilər:

– Doqquz igid zaysan ilə Toybon-xan-bəy onu göndəriblər, deyir ki, niyə göndərdiklərini deyə bilmərəm.

Qarı dedi:

– Ayin-Şayin, kürəkən, niyə demirsən? Ağ-kürən atı öz cibinə qoy. Qanadlarımın üstündə otur. Biz aşağı dünyaya, yerə enəcəyik.

Ain-Şain-Şikşirqe ağ-kürən atı böyük cibinə qoydu. Kam-emeqen Kan-Kerede quşuna dönüb qanadlarını açdı, Ain-Şain-Şikşirqe oturdu. Kan-Kerede aypara caynaqlarını şaqqıldadıb yerə endi.

Kan-Kerede dedi:

– Öz istəyinlə gəlməmişən, ehtiyac səni gətirib. Burnumu deş, atının quyruğına bağla, yedəyinə al.

Ain-Şain-Şikşirqe dedi:

– Burnunu deşməyə əlim qalxmır. Bundan sonra necə sənin kürəkənin olaram?

Qarı burnunu deşdi, ipək cilovla atın quyruğına bağlayıb dedi:

– Atın gücünə, igidin cəsurluğına baxacağam. Tez tərپən.

Qarı hirsələnib sancmağa başladı. Ain-Şain-Şikşirqe qarının deyilməsi, qəzəbi qarşısında aciz qaldı. O, İlizin-eren atın cilovunu o tərəf-bu tərəfə dartdı, üçillik inək dişli şallaqla

sağrılarına (soor) vurmağa başladı. Dırnaqların zərbəsindən dənizlər, göllər coşur, daşlar, qayalar alışıb yanırıdı, yerdən tozduman qalxıb cəməyə ucalırdı. Göydən qara duman dövrə vurub yerə enirdi. Meşələr durduğu yerdə qırılırdı. O, bütün göy Altay sıra dağlarını dolaşib dedi:

– Qaynanamın burnu harda deşilib?

O, belə deyib geri döndü, Kam-emeqen yerində qaçırdı. Qarı dedi:

– At doğulacaqsa, at, igid doğulacaqsa, igid olsun. Bundan yaxşı doğulmaq olar?

Şikşirqe doqquz igid zaysanın alaçığına çatıb qarını Toybon-xanın dəmir at axurunun yanında yerə qoydu, bağladı. Dedi:

– İndi özün bil, şamanlıq, yoxsa başqa bir iş edəcəksən?

Yüz manyak sərilib bütün yer üzünü örtüdü, yüz kuzünqı toqquşdu, göy Altay dağıldı. Şaman mis tünqürü vurduqca Altay yırgalanmağa başladı. Sərt daş parçalanır, qara meşə sınırdı. Hər orbo¹ zərbəsilə on nəfərədək insan ölür, on başadək mal-qara tələf olurdu.

Ayin-Şayin Şikşirqe öz elinə, öz yurduna gedib ata-anasına dedi:

– Atam, anam, salam. Yaxşısınızmı, böyük bacılarım?

Doqquz gündən sonra ocağın ayağından, torpağın altından bir bahadır çıxdı, başı-gözü toz-torpaq içində idi. Bahadır dedi:

– Kalak! Dedilər ki, tez gəlib şamanı buraxsın. Doqquz igid zaysan ilə Toybon-xan evi ayaqyoluna çeviriblər, qorxularından alaçıqdan çıxma bilmirlər.

Şikşirqe dedi:

– Gətir deməkləri bir müsibətdi, burax deməkləri başqa müsibət. Gətirməyinə gətirmişəm, buraxmağa da özünüz buraxın, gedə bilmərəm.

İkinci elçi gəlib dedi:

---

1. Orbo – şamanın qavala vurduğu toxmaq.

– Kalak-koron! Xan deyir, gəlib buraxsın!

Şikşirqe İlizin-eren atını minib araqay-saadaqı çiyininə keçirdi, getdi.

Ora çatanda gördü ki, əvvəllər mal-qaranın, adamların sayı-hesabı yox idi, indi barmaqla sayılacaq qədər qalıb. O, axura çatdı, atdan düşməyib qarını buraxdı. Qarı dönən kimi mal-qaranın da, camaatın da yarısını uddu. İndi mal-qara da, camaat da lap az qalmışdı. Ayin-Şayin-Şikşirqe çıxıb evinə, atasının yanına getdi.

Yenə də elçi gəldi:

– Doqquz igid zaysan ilə Toybon-xan dedi ki, gələsən!

Şikşirqe dedi:

– Mən tək pəhləvanam, atımla birgə qabıqdan çıxdım. Yəqin, qismətim belədir.

O, İlizin-eren atını minib Toybon-xanın qapısına gəldi. Altmış bahadır onun atını, yetmiş bahadır da özünü götürüb alaçığa girdilər, dedi:

– Salam, ağam Toybon-xan, doqquz igid zaysan.

Altmış altı küncü masa qoyub aliman-çikir yeməyi gətirdilər, yeyib dedi:

– Məni niyə əmr etmisiniz?

Ona cavab verdilər:

– Şaman gətirdik, şamanlıq etdi ki, mal-qara doğub töresin, istədik ki, şamandan camaatı artırıb çoxaltmasını istəyək, mal-qara dağıldı, camaat da qırıldı. Erliklə¹ dostlaşmazdan əvvəl əlimizi sıxıb bir-birimizə hədiyyələr etdik. O vaxtlar Toybon-xan Erlikə mal-qaranın erdinəsi olan iki yırakı², bir də camaatın yulazını³ – ağ vaşaq dərisindən kürk vermişdi. İndi Toybon-xan var-dövlətindən, itkidən danışırs; mən çeçəmişəm

---

1. Erlik – Bu sözmə məndə bəzən Erlik, bəzən də Erlik kimi rast gəlinir.

2. Yırakı – araq çəkmədə istifadə olunan bardaq, dolça.

3. Yulazı – “surət, can”.

(kakadım), var-yoxdan çıxmışam (yok suradım). Get, həmin şeyləri gətir.

Atılan ox daşdan, elçi yolundan qayıtmaz. Ain-Şain-Şikşirqe İlizin-eren atını mindi, çarpaz qara araşay-saadaqı çiyinə keçirdi, ay kimi polad qılıncını belindən asdı, ayın-günün şüaları ilə yoluna davam etdi. Zirehin Altay-Xanqayın səsinə bənzəyən səsi eşidilirdi. O, yola düşmüşdü.

Ain-Şain-Şikşirqe deyirdi: “Yuxarı dünyada yaşayan qaynanamdan məsləhət alıb arvadlarımla vidalaşaram. Böyük qarıdan məsləhət eşidərəm. Əvvəllər heç vaxt Erlikin yurdu bərədə eşitməmişəm”.

O, yuxarı dünyaya qalxdı. Qaynananın yanına gedib ondan soruşmaq lazımdır. O, arvadları ilə salamlaşib soruşdu:

– Ezen¹?

Altmış altı küncü masa qoyub hamısı oturdu, yemək yeməyə başladılar.

Ain-Şain-Şikşirqe dedi:

– Doqquz igid zaysan ilə Toybon-xan-bəy mənə dedilər ki, get, Erlikə verilmiş erdinə ilə camaatın yulasını al, gətir. Gedəcəyimə söz verdim.

Şaman qarı dedi:

– Təkcə sən yox, mən də. Şaman olsam da, hələ Erlikin yurdunda olmamışam. Mis tünqürümü ocaqda bərk qızdır.

Yeddi gün qavalı qurudular. Yüz manyak yer üzünə səril-di, yüz kuzünqı vurulmağa başlandı. Şaman qarı yer üzünə sərilən yüz manyaklı kürk geyindi, mis tünqürü əlinə aldı; yüz manyak sərilib yer üzünü örtüdü. Qarı oturduğu yerdə qeyb oldu, mis tünqürün səsi gah gəldi, gah kəsildi, nəhayət, aşağı dünyada qeyb oldu. Mis tünqürün taqqılıtsı aşağı dünyada kəsildikdən sonra yeddi gün kam emeqəndən səs çıxmadı. Yeddi gündən sonra o fırlanıb gəlib öz tünükünə endi. Qarı

---

1. Ezen – altaylıların görüşəndə salamlaması: salamatsan?

mis tünqürü bağlayıb şaman kürkünü soyunmuşdu. Şaman qarı dedi:

– Erlikə çata bilmədim. Ancaq yerin yarısına qədər gedib çıxı bildim. Məlum oldu ki, yer üzü çox kələ-kötür imiş. Çatmağına çatarsan, qayıtmağın şübhəlidir. Yeddi yol ayrıcına (beltir) qədər gedib çıxdım. Amma, mənim balam, səni cəhənnəmin ağzınacan ötürərəm.

Qarı silkindi, Kan-Kerede quşuna çevrilib oturdu. Ain-Şain-Şikşirqe arvadları ilə bir yerdə onun qanadları üstündə oturdular. Emeqen fırlanıb onları cəhənnəmin gözünə endirdi, bir ovuc (puk) damarlı (ipək) sap(ən sinqır uçuk) verib dedi:

– Lazım olacaq.

Sonra doqquz göz verib dedi:

– Lazım olacaq.

Qarı iki torba da kömür verib dedi:

– Yəhərin altına at. Getdiyın yerdə lazım olacaq.

O, iki ağ şüvül də verib dedi:

– Bu da lazım olacaq. Hə, indi özün bax, get.

Ain-Şain-Şikşirqe arvadları, qayınanası ilə vidalaşdı; göz yaşları gölə, burnunun suyu buza döndü. O, İlizin-eren atına minib cəhənnəmin gözünə atıldı. Günəşlə ay arxada qaldı, ay kiçiləndə olduğu kimi (ay qara)¹ qaranlıq düşdü. Kənarları yəhərə qədər açılmış yolda at iti yürüyürdü, gəlib yeddi yol ayrıcına çatdı. İki qotur dəvə yaxınlaşıb dedi:

– Bu tamqa ilə atı bizi qaşyacaq.

Şikşirqe yolun hər iki tərəfinə şüvül sancdı. Dəvələr ondan əl çəkib dedilər:

– Şüvüllərlə qaşyacağıq. Qaşınmağımız nə yaxşıdır.

Şikşirqe bir az da getdi. Qarşısına xeyli pəhləvan çıxdı, dedilər:

---

1. Altaylılar ay tutulanda deyirlər: ay karaktı yaxud aydı karık tuttı, “karık ayı tutdu”.

– Onun həm özündən, həm də atından kömürləri söndürmək lazımdır.

Şikşirqe onlara iki torba kömür verdi, dedilər:

– Yaxşı atanın yaxşı da oğlu olar, hazır kömürlərlə gəlmisən.

O, bir az da irəli getdi; indi də ılıq y qızlar gəldi, bir neçəsi dedi:

– Atdan sap düzəltmək lazımdır.

O biriləri dedi:

– Sapı onun özündən düzəltmək lazımdır.

Şikşirqe dedi:

– Uşaqlar, hazır sap var ikən, məndən niyə sap düzəldəsiniz.

O, bir ovuc sap atdı. Qızlar sevinə-sevinə sapları öz aralarında bölüb dedilər:

– Yaxşı atanın oğlusan!

Şikşirqe bir az da getdi. Qarşısına burunları doqquz qarış, tükləri yaprıxmış iki quzğun çıxıb dedi:

– Onun özünün də, atının da gözlərini çıxarıb yemək lazımdır.

Şikşirqe cibindən dörd dənə göz çıxarıb atdı, dedi:

– Yemək istəyirsinizsə, bunları yeyin.

Quzğunlar gözləri bölüb ondan əl çəkдилər. Sonra o, Yaza baspas¹ adlı qıl körpüdən keçdi, gecə-gündüz yol getdi, gördü ki, qarşısında qara kötük var. Kötüyün yanında abıl² var. Bir qadın öləcəksə, bu toxa yerdə olur, yaşayacaqsa, kötüyün üstündə olur. Burada nizə də var; bir kişi öləcəksə, nizə yerdə olur, yaşayacaqsa, kötüyün üstündə olur. O, bir az da getdi. Bir tərəfdə bulaq suyu axırdı, ciyərləri bir-birinə bağlanmış iki nəfər həmin suda

---

1. Enli körpü kur, ensiz körpü komuru adlanır. Bir tükdən ibarət mifik körpü kıl komurudur. Şikşirqenin getdiyi körpünün ayrıca adı var: yaza baspas; yaza – yanına, baspas – basma, yaxınlaşma.

2. Abıl – toxa.

üzürdü. Onlar suyun ortasında qalmışdılar, su onları nə aşağıya, nə də yuxarıya aparırdı. Şikşirqe atın başı üzərindən əyilib şallağın ucu ilə onları açıb azad etdi. O, İlizin-eren atdan soruşdu:

– Bu nə deməkdir?

At cavab verdi:

– Onlar oxuyub başa çıxmamış namadırlar¹. Bu, onların buna görə çəkdiyi cəzadır.

Şikşirqe bir az da getdi, gördü ki, tutkandu çeşməsi² axır. At dedi:

– De ki, bu suyu işıqlı dünyada içirəm. İndi iç.

At da, Şikşirqe özü də sudan üç nəfəsə içdilər. Şikşirqe dedi:

– Tələsməşəydim, buradaca gecələyib səhərədək bu sudan içərdim. Yaxşı ata (adının yaxşı) çaydır.

O, bir az da irəli getdi, gördü ki, sarı bataqlıq (saz) var. At onu belə öyrətdi:

– Bir ovuc qum atıb de:

– Atası yaxşı bataqlıq, sən Altay ol!

Şikşirqe bir ovuc qum atıb: “Atası yaxşı Altayım” deyən kimi sarı bataqlıq quru yerə çevrildi. O, bir az da irəli gedib gördü ki, bir bahadır arxası qovağa bağlanıb əlində də uruk var. Şikşirqe soruşdu:

– Bu kimdir?

At cavab verdi:

– Erlikin torpağından kim qaçırsa, bu adam onu tutur.

O, yoluna davam etdi, qovağa bağlanıb əlində yığılmış kəmənd saxlayan başqa bir adam gördü. At onu başa saldı:

– Erlikin torpağından kim qaçırsa, bu adam kəmənd atıb onu tutur.

---

1. Nama – altaylıların təhrif etdiyi monqolca lama sözüdür.

2. Tutkandu – tutmaq felindəndir. Tutkandu – lehmə ilə örtülmüş sudur, burada qurbağalar öz kürülərini yığırlar.

Bir az da getdilər, Şikşirqe gördü ki, boz madyan bir nəfərin ətrafında dolanıb dırnaqları ilə onun başına döyür. At dedi:

– Soruşmaq istəsən, bu nədir, onda deyim ki, bu adam ananın balasını oğurlayıb yeyib (yəni madyanın dayçasını oğurlayıb) madyanın ağ südü quruyub.

Bir az da getdilər, gördülər ki, ağzına qara daş tıxanmış bir nəfər oturub. Bu adam işıqlı dünyada yaşayanda rüşvət alırmış. Yenə getdi, birdən balaca at ilxısı qaçdı. Bu, o deməkdir ki, işıqlı dünyada yoxsul insanların ilxısı bezir¹. Yenə getdilər, dəmir örqö göründü; dəmir axurun yanında yəhərli atlar bağlanmışdı. O, dəmir axurun yanına gəlib alaçığa girdi, gördü ki, ocaqda səkkiz qulplu bürünc qazan var; qazanda burula-burula ət bişirdi; bir qoca ilə qarısı yanmış dirsəklərini yerə vurub qazanın yanında oturmuşdular. Şikşirqe dedi:

– Bu əti doyunca yeyib getmək lazımdır.

O, atının kişnəməsinə bayıra çıxdı. At dedi:

– Sən burada oturub nəyi gözləyirsən?

Şikşirqe dedi:

– İstəyirəm gözləyim, ət yeyim.

At dedi:

– Səncə, bu qoca ilə qarının dirsəkləri niyə yanıb? Heç bunu ağına gətirə bilirsən? Onların qazanı alaçıqdan böyük daş ağırlığındadır. Onlar xəsis adam olublar. Gözləməyə dəyməz, yolçu yolda gərək.

Yenə getdilər, gördülər ki, bir cavan qadın lüt-üryan dayanıb əlində sarı quzu dərisi tutub, o biri gənc qadın onun yanında oturub öz budlarına döyüb qəhqəhə ilə gülür. Şikşirqe soruşdu:

– Bu cavan qadınlara nə olub?

At cavab verdi:

---

1. Bir atı olan yoxsul adamlar həmişə həmin atı sürürlər. Onların atı əziyyət çəkir. Həmin atların ruhu artıq cəhənnəmdə də əzab çəkir.

– İşıqlı dünyada o, üç dəfə quzu dərisi istəyib o birisi verməyib, indi də əlində quzu dərisi dayanıb bilmir ki, üstünü necə örtsün. İstəyənlər də qəhqəhə ilə gülür.

Bir az da getdilər, gördülər ki, ər-lər arvad yeddi qoyun dərisindən yorğana bürünüb uzanıblar; ər yorğanı arvadın üstündən dartır, arvad da ərinin üstündən dartır; bir-birinin əlindən alırlar. Onlar işıqlı dünyada heç nə ilə razılaşmayan, savaşqan, söyüşkən ər-arvad olmuşdular.

Yenə də gedib gördülər ki, başqa ər ilə arvad bir qoyun dərisindən yorğana bürünüb uzanıblar, heç bir qüsur hiss etmirlər. Onlar işıqlı dünyada razılıqla, mehribanlıqla (nak) yaşamışdılar. Yenə gedib gördülər ki, dəmir örqö var; kimi qapısına yaxınlaşır, kimi də ordan uzaqlaşır. Şikşirqe “yeyib doymuşuq” deyib örqöyə girənlərin yanına yaxınlaşdı. Cavan bir qadın qaşığıla adamlara yemək verirdi. Adamlar: “Yeyib doydun” deyib razılıq edir, uzaqlaşdırdılar. Həmin cavan qadın Şikşirqeyə də yemək verdi. O da yeyib uzaqlaşdı, soruşdu:

– Bu qadın kimdir?

At dedi:

– Bu, işıqlı dünyada aqları doydurub onlara hörmət edən qadındır.

Bir az da getdikdən sonra Şikşirqe Erlikin alaçığına yaxınlaşmağa başladı. Budur, onun gözlərinə Erlikin bayzım örqö¹, bürünc at axuru göründü. Qapıya yaxınlaşıb bürünc axurun yanında dayandı, atdan düşdü, İlizin-eren atını bağladı, ikilaylı qapını açıb içəri girdi: Alaçıqda çiyinlərə çatan saqqal (eek saqqal), iki qara göl kimi gözlər gördü. Erlik soruşdu:

– İşıqlı dünyadan gəlmiş Ayin-Şayin-Şikşirqe, niyə İlizin-eren atını tərlədiyə buraya gəlmisən?

Şikşirqe cavab verdi:

---

1. Bayzım monqolca təhrif olunmuş bayşin sözüdür. Monqolca keçədən olan alaçıq qar adlanır. Köçürülə bilməyən, gildən yaxud ağacdan olan ev bayşin adlanır.

– Atılan ox daşdan, göndərilən elçi yolundan qayıtmaz. Başqa çıxış yolum olmadı, doqquz igid zaysanın, Toybon-xanın tələbi ilə gəldim. Dedilər ki, keçmişdə Erlik bəylə dost olmuşuq, verdiyim ağ vaşaq dərisindən kürkü, bir də iki dolçanı get, al, gətir.

Erlik dedi:

– İstədiyini alacaqsan, mənim balam, amma səndən bir xahişim var.

Şikşirqe dedi:

– Xahişini yerinə yetirərəm. Qoca adamın əmrinə itaət etmək olar.

Erlik dedi:

– Sarı Altayın ortasında sarı qamış bitir, içində üç səmənd at var, tut, gətir.

Şikşirqe dedi:

– Nə etməli, gedərəm!

O, çıxıb İlizin-eren atı mindi, sarı Altaya yola düşdü. Şikşirqe Sarı Altayda sarı qamışların arasında gəzib dolaşdı, dedi: “Onlar buralardadırlar”.

Birdən sarı qamışın ortasından bir-birinin ardınca üç səmənd at çıxıb kənara sıçradı. Şikşirqe İlizin-eren atını onların arxasınca buraxdı, Erlikin yurdunun başına üç dəfə fırlandı, tuta bilmədi. İlizin-eren at birdən dayanıb dedi:

– Yalımın altında (yik yalımınım) üçillik inək dişli şallaq var. Məni onunla şallaqla. Yaxşı qaça bilmirəm.

Şikşirqe üçillik inək dişli şallağı götürüb atın sağrılarını şallaqladı; ikiillik qoyun boyda ət qopub havada uçdu. İlizin-eren atın dırnaqlarının zərbəsindən sular-göllər coşub mənəsbindən çıxdı. Şikşirqe gözlərini qıyıb yəhərdən tutmuşdu. At dedi:

– Gözlərini aç, bax.

Şikşirqe baxdı, gördü ki, üç səmənd at üzəngi ilə bərabər qaçır. Bir dəfəyə hər üç ata kəmənd atıb onları saxladı, yedəyinə alıb yola düşdü, dedi:

– Bunun (Erlikin) çox güclü (srökey) qulan atları bunlardır? Yaman da güclüdür sənin atların? (Şikşirqe Erliki məsxərəyə qoydu). O, atı qara bürünc axura bağladı. Qoca Erlik alaçıqdan çıxıb baxdı, dedi:

– Ağıllı balam!

O, gətirilən üç atı dəmir hasarın (çiden) içinə bağlayıb dedi:

– Hə, kürən atın yaxşı at imiş. Bu atı mənə ver. Yeddi gün gəzim, ov edim.

O, baltanı (ay malta) cibinə qoyub qara qılıncı əlinə aldı.

Erlik Ain-Şain-Şikşirqeyə dedi:

– Temir-tayqaya getmə, temir örqöyə girmə. Mən gələnə qədər adamlarıma başçılıq et. Dəmir taxtda otur!

Erlik yola düşdü. Dəmir taxta çıxan Ain-Şain-Şikşirqe xan oldu. Arvadı Erke-Kara (Erlikin Ain-Şain-Şikşirqeyə verdiyi qızı) tebişdən¹ nəsə götürüb arxasını ona çevirir, oturub yeyirdi. Ain-Şain-Şikşirqe dedi:

– İnsanın yemədiyi, içmədiyi nədir elə yeyib-içirsən, ay kadıt²?

Şikşirqe onun əlindən yeməyi alıb dadına baxdı, yedi. Məlum oldu ki, bu, onun işıqlı dünyadakı mal-qarasının ətidir. Deməli, həmin vaxt işıqlı dünyada onun mal-qarasını Erlikə qurban kəsiblər. Qadın buna görə arxasını ona çevirib yeyirmiş ki, o yeyib işıqlı dünyanı xatırlamasın. İgidin yadına atası, anası, arvadı düşdü, düşündü: “Mənə Temir-tayqaya girməməyi tapşırırdı. Bəs girib baxsam necə?”. O girib baxdı. Səma görünürdü, Temir-tayqanın ətəyində yumru göllər görünürdü. Göllərin qırağını qara kolluq basmışdı. Yumru göllər işıqlı dünyada yaşayanların göz yaşları, qara kolluqlar da saçları idi. O, bunları gördü, göz yaşları gölə, burnunun suyu buza döndü. İgid oturub ağlamağa başladı. Yəqin ölənlərin qisməti belə olmuş.

---

1. Tebiş – qab.

2. Kadıt – arvad.

Şikşirqe həmin dağın ətəyinə endi, qara örqönün qapısına yaxınlaşıb düşündü: “Tapşırıb ki, bu örqöyə girməyim. Girib baxacağam!”. O, örqöyə girəndə gördü ki, doqquz igid zaysan ilə Toybon-xan oturub, soruşdu:

– Ezen?

Heç kim cavab vermədi, gözlərini aşağı dikib səssiz-səmirsiz oturmuşdular. Məlum oldu ki, bu, doqquz igid zaysan ilə Toybon-xanın ruhlarıdır. O, başqa bir qapını açıb girdi, gördü ki, burada alaboz atlı atası, anası, iki böyük bacısı oturub, soruşdu:

– Siz bura nə vaxt gəlmisiniz?

Onlardan heç birinin səsi çıxmadı. Şikşirqe diqqətlə baxmağa başladı; hamı öldükdən sonra bura gəlməlidir. Öldükdən sonra heç kim buradan başqa yerə getməyəcək. Sonra daha bir qapını açıb içəri girdi; qaynanası Kam-emeqen, arvadları, onun öz ruhu oturmuşdu. Bunları görəndə gözünün yaşı gölə, burnunun suyu buza döndü. Hələ ki, o ölməyib, yəqin insan həyatı beləymiş!

Şikşirqe qara örqöyə qayıdıb üzüstə dəmir taxta uzandı. Erlik bürünc axura yanaşib atdan düşdü; saqqalı köpək başı kimi qabarmış, gözləri dönmüşdü, dedi:

– Temir-tayqaya girməməyi tapşırıbmışdım. Niyə girmişdin, tamqa?

Erlik belə deyib iki torbanı götürdü, alaçığına girdi. O, çevrilmiş torbaları əlində tutub silkələdi; ov qənimətləri töküldü: bəcəklər, kərtənkələlər, ilanlar, qurbağalar, köstəbəklər (nomon). Erlik dedi:

– Sən işıqlı dünyadan ölmədən gəlmisən. Öz yurdunu necə xatırlamaya bilərsən? Qayıtmaq istəyirsənsə, qayıt, mənim balam!

O, ağ vaşaq dərisindən kürkü, iki dolçanı ona verdi, dedi:

– Götür! Amma, mənim balam, İlizin-eren atını mənə ver! Gözəl qızım Erke-Karanı sənə verirəm. Kürəkənim olacaqsan; atını sürməliyəm.

Şikşirqe soruşdu:

– Bircə atımı sənə verim? Bəs mən nə ilə gedərəm, möhtərəm ağsaqqal (örökön)?

Erlük dedi:

– Üç səmənd atımı götür, növbə ilə sürüb gedərsən.

Ayin-Şayin-Şikşirqe bürünc axura yaxınlaşanda İlizin-eren atın gözlərindən yaş axırdı. Şikşirqe dedi:

– İndi ki, istəyib, verməmək olmaz! Yəqin ki, işıqlı dünyada sən, qaranlıq dünyada mən olacağam! Nə etməli!

Şikşirqe geri qayıdıb alaçığa girdi. Erlük soruşdu:

– Kürəkənim xahişim barədə nə fikirləşir?

Şikşirqe dedi:

– Götürün, möhtərəm ağsaqqal.

Onun bir üzü gülür, bir üzü ağlayırdı. Şikşirqe böyük səmənd ata gümüş cilov bağladı, kuler artaş qoydu. İlizin-eren atı ilxının saxlandığı doqquz qat(doqquz divarlı) dəmir bir yerə gətirdilər, başına doqquz noxta (nokto) keçirdilər, dörd ayağına doqquz dəmir buxov (kijen) taxdılar. Arvadı Erke-Kara ortancıl səmənd ata mindi. Kiçik səmənd atı yedəklərinə alıb yola düşdülər. Yolu yarı etmişdilər ki, Şikşirqe dönüb geriye baxdı, İlizin-eren atın gözlərinin parıltısı iki nazik tük qövsü-qüzehi (kıl solonqo) kimi səmanı işıqlandırırdı. Göz yaşları iki qara gölə dönüb böyük səmənd atın belini sındırdı; at öldü. Şikşirqe dedi:

– Atası yaxşı atım!

O, kiçik səmənd ata artaş qoydu; atın beli sındı, öldü. İgid yəhəri, tərlikləri (tokum) götürüb yoluna davam etdi. Səmanın işığı, günəşin şüaları (keqen) görünməyə başladı. Kadıt da öldü, at da. Şikşirqe yəhərlə tokumu kürəyindən götürüb cəhənnəmin gözündən çıxdı. O, səmanın işığını, günəşin şüalarını görəndə başı fırlandı. Erlükün əlində qalmış İlizin-eren at kişnəyirdi, bu dünyada (yer üzündə) onun kişnərtisi aydın eşidilirdi. Sonra Şikşirqe dəmir qovağı kökündən qopartdı, kökünü burub

çixartdı, sıbıskı¹ düzəldib çalmağa başladı. Altay Uç-Kurbistan-Kudayın da aydın eşitdiyi bu səsdən qırılıb dağılırdı. İlizin-eren at da bu səsi eşidirdi. Şikşirqe yana-yana çalırdı:

– Mən işıqlı dünyadayam, sənsə orda, günəş işığı olmayan yerdəsən.

İlizin-eren at sıbıskının yanıqlı səsinə eşidib doqquz dəmir buxovu parçaladı, doqquz noxtanı tikə-tikə etdi, doqquz qat dəmir hasarı sındırıb atıldı, bir nəfəsə qaçdı. Erlik qara alnında ağ xalı olan öküzünü minib ay maltunu² əlinə aldı, qışqırdı:

– Qaçdı! Qaçdı! Kalak-koron!

O, atın arxasınca düşüb urukçi-çanqaçılardan³ soruşdu:

– Niyə durmusunuz? Niyə tutmursunuz? Tutun!

Çanqaçi kəməndi atdı, qarmaq nazik boynuna (çiçke moin)⁴ ilişdi. İlizin-eren at bahadırın (çanqaçi) yanından qaçanda onu parça-parça etdi. Bahadırın yarisı qovağın yanında qaldı, yarisı da kəməndin arxasınca süründü. İlizin-eren dəmir bataqlığa doğru qaçdı. At dedi:

– Sarı bataqlığım!

Sarı bataqlıq sərt torpaq oldu. Sərt torpağın üzərində at yortma (tibrədib) çapdı. Erlik oraya çatıb batmağa başladı. Yeddi gündən sonra birtəhər sarı bataqlıqdan çıxdı. İlizin-eren qara çayı (tutkandu) bir nəfəsə keçdi. Erlik oraya çatanda bulağın suyunda batdı, yeddi gündən sonra güclə çıxıb: “Çınqılların, dibin qurusun!” dedi, tüpürüb söydü. İlizin-eren at boranlı qara köpüyə doğru qaçdı; aydın hava oldu. At yüyürüb keçdi. Erlik köpüyə yaxınlaşanda qara köpük qum boranına başladı. Erlik yeddi gün köpüyün yanında qaldı, keçə bilmədi. İlizin-eren yer cəhənnəminin gözündən (jer tamı) çıxdı. Ain-Şain-Şikşirqeyə bir dəfə də olsun, baxmadı,

---

1. Sıbıskı – tütək, sümsü.

2. Ay maltu – ay şəkilli balta.

3. Urukçi-çanqaçi – ilgəkli uruk və çanqa (kəmənd) atıb adamları tutanlar.

4. Çiçke moin – qulaqdan boyunun yarısına qədər olan hissədir. boyunun qalan yarisı arka moin adlanır.

bir dəfə də olsun, səsinə çıxarmadı. Ain-Şain-Şikşirqe yəhəri, tokumu əlində tutub cəhənnəmin agzında oturmuşdu. Qoca Erlik qara alnında ağ xalı olan öküzün üstündə əlində də ay maltanı tutub atın ardınca gəlirdi. Ain-Şain-Şikşirqe silkindi, alaçıq boyda qara daşa çevrilib uzandı. Qoca Erlik (Erlik öböqön) yer cəhənnəminin gözündən çıxdı, əlində ay maltanı tutub dedi:

– Atın İlizin-erenlə məni aldatdın; ağ vaşaq dərisindən kürkü, iki yırakı götürüb getdin; indi özün qara daşa çevrilib uzanacaqsan, tamqa!

O, balta ilə qara daşa çevrilən Ain-Şain-Şikşirqeni vurdu. Balta üç yerdən qırıldı, tiyəsi tikə-tikə oldu. Ain-Şain-Şikşirqe sıçrayıb atı mindi, dedi:

– Sizə nə olub, qoca? İstədiniz, mən də verdim axı?!

Erlik dedi:

– Oh, mənim balam, hirslənib vurdum. Qəzəblənmə, mənim balam! Doqquz gündən sonra doqquz igid zaysana, Toybon-xanbəyə qonaq gələcəyəm. O vaxtadək sən başqa Altaya köçərsən.

Qoca Erlik yerin altına, öz evinə, yurduna qayıtdı, Ain-Şain-Şikşirqe də evinə getdi. O, dərindən “Eh” deyib iki yırakı yəhərin qancığına qayışına, ağ vaşaq dərisindən kürkü də yəhərin böyrünə bağladı, çapıb öz Altayına gəldi, doqquz igid zaysanın, Toybon xan-bəyin yanına gedib ağ vaşaq dərisindən kürkü, iki yırakı onlara verdi. Qoca ata-anasının artıq odun, ot yığmağa gücü çatmırdı, qazanı gözləmədi, verilən hədiyyələri almadı. Ata-anasını o biri Altaya köçürtdü. Özü də qayıtdı, uca tayqa sıra dağlarına qalxıb baxdı. Doqquz gün tamam olanda qara duman qalxdı. Haray-qışqırıqlar, fəryadlar eşidildi. Erlik vuruşdu, gəlib hamını yedi. Doqquz gündən sonra qara duman dağıldı. Heç kim sağ qalmamışdı. Toybon-xanın örqösü yox idi. Ain-Şain-Şikşirqe vidalaşdı dedi:

– Əlvida, atam-anam! Yuxarıda yaşasam da, ata-anamı heç vaxt atmayacağam.

O, yuxarı dünyaya gəlib çatdı, orada yaşamağa başladı.

ALTIN-MİZE

(Askatda Çoltoşdan qeydə alınıb)

Öböqön¹ Maral təpələrdə qundaqlı ox-yay (aya) qoymuş, gölün yanında da tələ qurmuşdu. Ora nə düşürdüsə, qoca o azuqəni götürüb yeyirdi. Kandıkcı qarı da yerdən sarana², kandık³ qazıb çıxarır, onu yeyirdi. Qarı bunları səhər-axşam qazıb çıxarır, bişirir, boşqaba qoyur, yanında oturub deyirdi:

– Bu ruzini mənə Tendin ilə Uç-Kurbustan-Kuday göndərib.

O, yemək dolu boşqabı yuxarı qaldırıb tutur, “çok”⁴ edir, amma özü ağzına bir tikə də yemək qoymur, deyirdi:

– Bu yemək göydən göndərilib; qoy bu yeməyimin suzı⁵ yuxarıdakı Kudaya çatsın.

Kandık, sarıqay yeməyi göydəki Kudaya çatdı. Uç-Kurbustan-Kuday dedi:

– Yaratdığım varlıqlar (albatı), yaratdığım qızıl soxulcan (kızıl qurt). Axı, yaratdığım məxluqat arasında bu qoca ilə qarı kimi yoxsul biçarələr yoxdur. Yaratdığım qurdların, bəcəklərin arasında da belə möhtaclar yoxdur.

Bir qara-qonur ayğır vardı; Uç-Kurbustan ona tapşırıq verib dedi:

– Qoca-qarını yedirt.

Qara-qonur ayğır yer üzünə enib qoca ilə qarının obasına gəldi. O, dırnaqları ilə yeri qazıb iki şiş uclu tayqa qurdu, həmin dağların lap yanında qapaqlı qara göl düzəltdi. Qara-qonur ayğır öz Yelizin-Böröl Altayına gəlib dayandı, silkələndi, bir dəstə insan əmələ gəldi, sonra yatdı, gəzdi, bir qədər mal-qara

---

1. Öböqön – qoca.

2. Sarana – Liliun Marthagon. Soğanaqlı zanbaq fəsiləsindən bitkidir.

3. Kandık – Erythronium dens canis. Soğanaqlı zanbaq fəsiləsindən bitkidir.

4. Çok – havaya arakı səpəndə uca səslə deyilən nida. (Qədim xalqlarda şarab nəziri vermə ayini – törcüməçi).

5. Övladı olmayanlar Tanrıdan baladın suzı istəyirlər.

əmələ gəldi. O, bir qədər də qulanı, ikiillik atları olan ilxı düzəltdi. Bir gün Öböqön Maral çadırdan çıxıb həmin camaatı, mal-qaranı gördü. O yaxınlaşıb gördü ki, Qara-qonur aygır dayanıb yanında da bir dəstə insan var. Onlara qoca ağsaqqal Aduçi¹ başçılıq edir. Öböqön Maral salamlaşdı. Aduçi dedi:

– Öböqön Maral, sən bu camaatın xanısən, bu mal-qaranın sahibisən. O qədər çox olmasa da, bunlar sənin adamların, bu da sənın mal-qarandır.

Öböqön Maral evə qayıdıb Kandıqçı qarıya dedi:

– Azdan-çoxdan camaatım, mal-qaram var, göydəki Uç-Kurbustan verib.

O, ox-yayı, tələnı atıb bir daha ovçuluq etmədi, Kandıqçı əvvəlki peşəsini buraxıb bir daha kandık, sarıqay yığmadı.

Kandıqçı qarı hamilə oldu. Doğum günü də yetişdi. Qarı Öböqön Maralı söydü, bir dəfə edreklə onu vurdu. Qarı-qoca söyüşməyə başladılar. Qarı dedi:

– İndi mal-qara, adam yiyəsi olub evdən çıxmırsən. Ox-yayı, tələnı tamam unutmusən. Fikirləşirsən ki, xan olmusən, ona görə də evdən çıxıb əziyyət çəkmirsən. Həmişə yanımda otursən, məndən əlinə nə düşəcək?

Qoca dedi:

– Qarı, hara gedim? Mən indi nə edim?

Qarı dedi:

– Get dağların başını gəz, yar (kerteş), həmişə bax, göz yetir, yolda dayanıb Kezeri gözlə, artaşlı² dağlara çıx, yolda dayanıb alıpları gözlə. İgid çıxsa, igidi, heyvan çıxsa, heyvanı öldür. Məni gözləsən, məndən heç nə ala bilməyəcəksən. Rədd ol, çıx, get.

Qoca yəhəri-tokumu götürüb çıxdı, yazılı (piçıktu) pis yəhəri xallı atın belinə qoydu, xallı atı minib yola düşdü. O, öz adamlarının yanından çapıb keçdi, iki şiş uclu tayqaya çatdı, Altaya

---

1. Aduçi – oxçu.

2. Burada dağın zirvəsindəki çökək nəzərdə tutulur.

baxdı, fırlanıb yerə baxdı, gözünə yaxşı heç nə görünmədi; bir az da iti baxmağa başladı. Günəşin, ayın altında göy tüstü (kok tudüskek) uzanırdı. İrinli gözlərini silib gördü ki, yeddi Altayın arxasından xan qoşunu (kan çerü) müharibəyə gəlir. Qoca dedi:

– Deyəsən, azacıq mal-qaram igidlərə azuqə olacaq, azacıq adamlarım da əsir düşəcək. Hansısa bahadır gəlib boynumu vuracaq? Axırıma da, deyəsən, az qalıb!

Qoca ağlaya-ağlaya evinə yollandı. O, geriye öz Altay Yelezin-Berelinə gəldi. Azacıq camaatının yanından keçib evinə qayıtdı, dəmir axurun yanında atdan düşdü. Alaçığına girəndə gördü ki, qarı dünyaya oğlan gətirib onu bələyir. Körpə yatırdı. Qoca acıqlandı:

– Niyə belə vaxtsiz, müharibə qabağı uşaq doğmusan? Hansı bahadır körpəmin qarnının ortasını deşəcək? Yuxarıdakı Kuday gerek heç onu bizə verməyəydi, yaratmaqdansa, heç yaratmayaydı.

Qoca ilə qarı oturub ağlamağa başladılar. Ata körpənin ayaqlarından, ana da bədənindən tutmuşdu. Qara-qonur at dayanıb dinləməyə başladı, dedi:

– Niyə şiş uclu dağlara çıxıb?

At cəld geri sıçradı, Altayın zirvəsini gördü. Nizələrin ucu meşə kimi düzülüb, qılıncların ucu buza bənzəyirdi. Qara duman gəlirdi. Adamların üzü alov kimi qızarırdı. Atların nəfəsi zəif dumana bənzəyirdi. Qara-qonur aygırın gözlərində yaş gölə, burnunun suyu buza döndü. O, cəld geri çapdı, Öböqön Maralın dəmir axurunun yanına gəlib dayandı. Qoca ilə qarı ağlayırdılar; qoca körpənin ayaqlarından, qarı da bədənindən tutmuşdu. At yarıya qədər alaçığa girdi, körpəni dişinə alıb çıxırdı, dedi:

– Öldürsələr də, heç nə deməyin. Gedirəm, körpəni gizlədəm.

O, körpəni dişində tutub sürətlə qaçdı, onu qapaqlı qara gölün dibinə atıb dedi:

– Qapaqlı qara göl, ona analıq et, yedirib doydu! Qoyma, soyuq gözlər onu görsün, soyuq əllər ona toxunsun.

At körpəni qara gölün dibinə atıb cəld geri qayıtdı: “Yuxarıdakı Kuday verməsə, kim qara başımı bişirib yeyə bilər?” At geri qayıdıb barmaqla sayılan mal-qaranı, camaatı uddu, Yelezen-Berel-Altayın otunu qopartmağa başladı.

Nizələrinin ucu meşəyə, qılınclarının ucu buza bənzəyən xan ordusu yaxınlaşdı. Onlar alaçığı üzük qaşı kimi dövrəyə aldılar:

– Alıpların harda vuruşur, igidlərin harda döyüşür?

Öböqön Maral qarısı ilə bayıra çıxdı, onların dizləri əsirdi, dedilər:

– Qocalıq bizi çoxdan haqlayıb. Lazımıqsa, qovub aparın, istəyirsiniz, öldürün.

Qoca ilə qarını qədim hərflərlə yazılı xallı ata mindirdilər, Qara-qonur aygırı da qovub apardılar. Qara-qonur aygır ilbitarmı ilə Uç-Kurbustan-Kudaya məktub yazmağa nail oldu: “Qoy, bu məktub Uç-Kurbustanın qapısı yanında dayanan ana Karakula¹ çatsın. Əsir düşdüm. Yelezin-Berel Altay adamsızdır. Təkcə körpə ilə qapaqlı qara göl qalıb”. At yuxarıda dayanan ana Karakula çatan ağ məktubu hazırladı. Gözlərində yaş gölə döndü. Göydən yerə enmiş at əsir düşmüşdü. Anası ağ məktubu Uç-Kurbustana verdi. Orada Qara-qonur aygırın xahişi yazılmışdı. Uç-Kurbustan-Kuday dedi:

– Pis yaşayan məzlum insanları heçə sayırlar. Karakul madyandan doğulan qardaşlar var – al qırmızı-kürən (kan eren) Arşın-Yeder, bir də Uçkur-Yeder (qanadlı kürən). Qoy onlar gedib məhv etsinlər.

Uç-Kurbustan Arşın-Yederə qapaqlı qara göldəki körpəni yedirtməyi də tapşırırdı. Uçkur-Konqur ata tapşırıq verdi:

---

1. Çoltoşun şərhinə görə, Karakul Qara-qonur aygırın anasıdır.

– Yelezin-Berel Altayına en, adamları, mal-qaranı yenidən yarat. Qoy Öböqön Maralın Altayda yetərincə mal-qarası, camaatı olsun.

Üç tanrı (Uç burxan) Uç-Kurbustana dedilər:

– Nə yaratmaq istəyirsənsə, yarat. Düşündüyün də mənim fikrimlə eyni olsun.

Uçkur-Konqur yerə endi. Kürən at Arşın-Yeder də yerə endi. Onlar qapaqlı qara gölə endilər. Uçkur-Konqur qara gölün dibində körpəni yedirdi. O, çəmən otlı, ağ gilli (çeret) tayqaya endi, baldırı (karzı) ilə bir zərbə vurdu, iki eyni ağac əmələ gəldi, bu ağaclar ana oldu. Onlar qalın yarpaqlı idi, ağacların altına yağış düşmürdü, qış-yay yarpaqlar dəyişmirdi. Uçkur-Konqur Yelezin-Berel Altaya endi, uzanıb gərnəşməyə başladı; Altay mal-qara ilə doldu; başqa bir yerdə dayanıb silkələndi, adamlar əmələ gəldi. Uç-Kurbustan bunları gördü. Uçkur-Konqur at bir tərəfdə sakitcə dırnaqlarını yerə vurdu; ağ saqqallı qoca Aduçi – bir əlində 300 arşın kəməndlə peyda oldu. O, (yəni Aduçi) mal-qaraya baxdı. Bəs camaata kim başçılıq edəcək? Bahadır Uçkur-Kula yaradıldı; onun Çoltuk-Kulak (qulağıkəsik) atı vardı. Uçkur-Konqur at bir tərəfdə sakitcə dırnaqlarını yerə vurdu; qamçıya oxşar baldırları ilə vurub yarıq açdı; altmış altı küncü qızıl örqö (saray), qapısında da altmış üzlü qızıl at axuru çıxdı. Uçkur-Konkur at köhnə, nimdaş kürkdə, qabaq dişləri tökülmüş orta yaşlı qarı yaratdı. At dırnaqlarını sakitcə yerə vurdu, qulpsuz Taktay (qulaqsız) qazan peyda oldu. O, qazanı ocağın üstünə qoydu ki, yemək bişsin. Al qırmızı-kürən (kan-eren) Arşın-Yeder at qapaqlı qara gölün dibində oynayan həmin uşağı yer üzünə çıxartdı. Həmin uşaq kürən Arşın-Yederi öz anası bilib arxasınca dayanmadan qaçırdı. Uşaq gördü ki, qarşısında qızılı-gümüşü örqö var. Kürən (kan-eren) at dedi:

– Bala, burada yaşayacaqsan. Sən xan olmalısan. Qapıları birinci sən açmalısan. Lazım olan hər şey burada olacaq.

O, ikitaylı qapını açıb içəri girdi, gördü ki, müxtəlif əşyalar var; gözləri onlara sataşdı; bu, qızıl, gümüşlə dolu xəzinə idi. Ağ saçlı, nimdaş kürk geyinmiş qarı uşağı qucağına alıb qucaqladı. Qarının qabaq dişləri yox idi. O, uşağa urum-çikır qoydu. Uşaq yeməyin dadlı tikələrini seçib yedi, iki gündən sonra “ana”, altı gündən sonra “ata” dedi. O, oxları sıral-cin kolunun şüvülündən (sıra) olan kamanla birgə qaçırdı; harda bur quş görsə, gözdən qoymur, oxla vurub öldürürdü.

Bir gün uşaq uzağa qaçdı:

– İnsanın adı, heyvanın rəngi olmalıdır. Mənim adımlı qoyun!

At dedi:

– Yaxşı bala, sənin adını qoyaq!

Yaxın ellərə elçi, uzaqlara da məktub, nişan (tamqa) göndərildi: “Törö¹, bəylər! Xan seçilir”.

Adamların başçısı Çoltuk-Kulak atlı igid Uçkur-Kula idi, o, camaatı idarə edirdi. Uçkur-Kula doxsan beş düyməli zireh, altmış altı düyməli qızıl çüm geyinib əlində yəhər, tokum çıxıdı, böyük tala kimi nəhəng tərlikləri atın üstünə qoydu, gümüşü artaşı bağladı, otuz qarınaltını çəkib bərkitti, araqay-saadakı çarpaz keçirib ağ, polad-almaz qılıncı belindən asdı, ayağını üzəngiyə basıb üç dəfə əyildi, yola düşdü.

Uçkur-Kula kımjılı qamçısını əlində tutub onu sağa-sola vururdu. O, cilovu sağa-sola dartırdı. Qara zirehin cingiltisi yeddi aylıq məsafədən eşidilirdi, araqay-saadakın səsi üç Altaya yayılmışdı. O, zəncirli qızıl axura yaxınlaşdı; axurun yetmiş yeddi yanı vardı. O, Çoltuk-Kulak atı axura bağladı, araqay-saadakı çıxarıb onu qızıl saraya söykədi. İgid ikitaylı qızıl qapını açıb içəri girdi; qızıl dəbilqə onun qoltuğunun altında idi. O, içəri girib gördü ki, qızıl taxtda əllərini böyrünə qoymuş bir oğlan uşağı oturub. Uşaq çöl kimi enli ovuclu əlini

---

1. Törö – məmurlar

uzatdı; O, “ezen” istəyirdi: “Salam, abaqay” deyirdi. Uçkur-Kula salamlayıb keçib onun yanında əyləşdi, dedi:

– Əmriniz nədir?

Uşaq dedi:

– Çağırımışıq ki, mənə ad qoyasınız. Camaatı bir yerə yığiram. Mənə ad qoyun!

İgid Uçkur-Kula camaatı bir yerə yığdı. Bulud kimi qarnı yağlı buurlara oxşar uzun yallı atlar kəsildi. Uçkur-Kula göy kimi guruldayıb dəmir kimi cingildədi:

– Mənim xanıma ad qoyun! Kim yaxşı ad qoysa, ona bu mal-qaranın bir qismini, üstəlik bu camaatın da bir qismini verəcəyəm. Kim pis ad qoysa, başını kəsib ayaqlarının yanına, ayaqlarını kəsib başının yanına qoyacağam.

Heç kim ad verməyə cəsarət etmədi. Düşündülər ki, ad qoysaq, xoşlarına gəlməsə, boynumuz vurulacaq. Yaxşı ad versək, xoşlarına gələcək, gəlməyəcək, kim bilir. Qoca Aduçinin qarısı hirsələnib yaxınlaşdı, dedi:

– Məgər aclar buraya qarnını doydurmağa gəlib? Bəyəm gözü doymayanlar bura kökəlməyə gəlib? Onu da mənim kimi bir arvad doğub. Elə mən də ad qoyacağam!

Ağ saqqallı Aduçi-bi qarısını kənara çəkdi, dedi:

– Sən niyə? Səndən yaxşı adamlar ad verməyə cürət etmirlər.

O, qarını atın üstünə qoyub üstünü anqırçakla örtüdü:

– Bu tenqere tepkendir (tanrısına təpik atandır). Sənin qarnın qaynayır, ölməlisən.

Uçkur-Kula qarının donquldandığını eşitdi, bir-birinə tay iki dəmir biləkli igid göndərib əmr etdi:

– Aduçinin əl-qolunu bağlayıb atın üstünə qoyun, qarını da bura gətirin!

İki dəmir biləkli bahadır getdi. Aduçi qarının üstünü anqırçakla örtüdü. Bahadrlar ona dedilər:

– Xan qarının gəlməsini əmr etdi.

Aduçi dedi:

– Kalak kokıy! Onun ağılı qaçıb nə deyə bilər ki? Qarını buraxmaram.

Dəmir bahadırlar qoca Aduçinin əl-qolunu bağlayıb anqırçakla¹ üstünü örtülər, qarını da apardılar. Qarıya ayla günün gözünü qamaşdıran ağ ipək geyindirildilər, onu sabunla yuyub təmizlədilər, başına qara tülkü dərisindən papaq qoydular, altı qatlı ağ şerdek üstündə oturdular, qarşısına altı күnclü qızıl masa gətirib ilim-çikır yeməyi qoydular. Qarı gözəlləşmişdi, elə bil xanın arvadı idi. Altı gəlin(kəlin) onun qarşısında çöqöçey tutmuş, altmış gəlin ona nəğmələr oxuyurdu. Qarı xana alkap² verirdi:

– Çıxmağa canı, qocalmağa ömrü yox! Axmağa qırmızı qanı yoxdur. Enlikürəkdir, yerə gəlməsin, iri barmaqları var, tutulmasın, enli üzü var, şərlənməsin. Getdiyin yerdə əlin hər şeyə çatsın, qəzəbin tutana qalib gəl. Sənə mən yox, göydəki at xeyir-dua verir. Sənin adın da Altın-Mizedir. Sənə mən yox, yuxarıdakı Uç-Kurbustan-Kuday belə ad qoyur. Dağ kimi camaat (arxa yon), siz də razısınız mı?

Tayfalar, camaat dedi:

– Razıyıq!

Kürən (kaneren) at Arşın-Yeder durduğu yerdən yel kimi itdi. Yeddi gündən sonra günəş indiyədək çıxmadığı yerdən parlağa başladı, ay çıxmadığı yerdən nur payladı. Belə düşündülər ki, bu, qayıdıb gəlmiş kaneren Arşın-Yeder atın üstündəki araqay-saadak ilə yöhərə bağlanan qara zirehdir, parıldayır. Altmış altı düyməli qızıl çümü geyinib doxsan doqquz düyməli zirehi əyninə keçirdi, qara saadak-araqayı çiyinə bağladı, ağ almaz polad qılıncı belinə keçirdi, oxlarla dolu ox qabını

---

1. Anqırçak – yük yöhəri.

2. Alkap – əl ilə yox, sözlərlə xeyir-du etmək. alqış etmək, tərifləmək.

qurşağına bağladı, qurquru nizəni əlinə alıb ayağını üzəngiyə basdı, üç sıçrayışla cəld atını minən Altın-Mize yola düşdü. Kımjulu qamçı ilə vurub atın ağzını sağa-sola döndərdi. O, atını Yelezin-Altaya doğru sürdü. Camaat, mal-qara onun hüzurunda hazır idi. Arşın-Yeder-kaneren at dördnala çapırdı: qabaq ayaqları sanki rəqs edirdi. Altın-Mize bütün adamların başına dolandıqdan sonra gəlib qızıl axurun yanında atdan düşdü. Deşikli ana¹ aliman-çikır yeməyi qoydu. Altın-Mize sərt bir məktub göndərdi ki, igid Uçkur-Kula gəlsin. İgid Uçkur-Kula dedi:

– Görəsən, bu, təxirəsalınmaz iş nədir? Mənim xanım belə nə öyrənib?

O, Çoltok-Kulak atını yəhərlədi, altmış altı düyməli qızıl çümünü geyindi, üstündən doxsan doqquz düyməli zirehi taxdı, araqay-saadakı çiyinə keçirdi, ağ qılıncını bağladı, yanmış meşəyə bənzər oxlarla dolu oxdanı qurşağına bənd etdi, qurquru nizəni (kuu) əlinə aldı. Ayağını üzəngiyə basıb üç sıçrayışla cəld ata mindi, yola düşdü. O, gecə-gündüz bilmədən göy kimi gurldayan, dəmir kimi cingildəyən səslə gedirdi. Axır gəlib yetmiş yeddi yanlı qızıl zəncirli axurun yanına çatdı, atdan düşdü. İgid araqay-saadakı çıxarıb qızıl örqöyə söykədi. Sağ dizi üstə əyilib Altın-Mize xanın sağ əlini sıxdı, onun yanında əyləşdi:

– Mənim xanım, niyə çağırırsınız?

Altın-Mize dedi:

– Sağ qolum balınc olmaqdan quruyub, yatağım açılmaqdan yorulub. Mənim bəxtim hardadır?

Uçkur-Kula dedi:

– Mən sizdən çox bilmərəm. Siz bilirsiniz, xan!

Altın-Mize dedi:

– Elə olmağına elədir, amma sən de, caan abaqay². Yaxşı olsa, elçi gedərik, pis olsa, unudarıq.

---

1. Okıratu – deşikli. Bəlkə ona görə ki, anası dəlmə-deşikli kürk geyinmişdi.

2. Can abaqay – böyük əmi.

İgid dedi:

– Altay Yelezin-Berelin yanında sarı Altay var. Sarı çay gah axır, gah axmır. Sarı Altayın içində yeddi yüz elbeqen¹ var, yeddi yüz elbeqenin üzərində sarı qıvrım saçlı, azca mavi gözlü Sarı Elbeqen var. Deyirlər, Elbeqenin çox yaxşı bir qızı var. Bax, biz o qıza elçi getsək necədir?

Xan dedi:

– Sən nə danışırsan? Axı, onlar bizim öz adamlarımızdır.

İgid dedi:

– Hə, mən bunu bilmirdim. İndi necə olsun?

Xan dedi:

– İndi ki, belə oldu, onda mən özüm sənə deyim. Sən gedib elçilik edə bilərsən?

İgid dedi:

– Getmək lazımdırsa, niyə getməyim ki? Elçi yoldan, atılan ox daşdan dönməz.

Xan dedi:

– Yerlə göyün arasında Solo xan yaşayır; onun bircə qızı var.

Bi-abaqay Uçkur-Kula dedi:

– Nə etməli.

O, altmış altı düyməli qızıl çümünü geyindi, üstündən doxsan doqquz düyməli zirehi taxdı, araqay-saadakı çiyininə keçirdi, ağ qılıncını bağladı, yanmış meşəyə bənzər oxlarla dolu oxdanı qurşağına bənd etdi. İgid Uçkur-Kula Çoltuk-Kulak atını mindi:

– Əlvida, mənim xanım! Əlvida, arka yon²!

O, dördnala çapıb yüz bahadırın səsi ilə nərə çəkirdi, yüz atın səsi kimi səs salırdı. İgid çapıb gedəndə birdən fikrə getdi, dedi: “Mənə nə olub? Nəbələd sərt yerə gedirəm. Ölsəm, bir qurd-qu-

---

1. Elbeqen – insanları udan əjdaha.

2. Arka yon – dağ, arxa, xalq. Arka – dağların həmişə meşə ilə örtülü şimal tərəfi. Arka yon dağların meşəli tərəfinə bənzər.

şun xəbəri olacaqmı?” O, geri döndü, qayıdıb qızılı-gümüşü ör-qönün yanında atdan düşdü. Altın-Mize xan onun qarşısına çıxdı:

– Nə olub, Uçkur-Kula igidim?

Bahadır cavab verdi:

– Yolum uzun olacaq. Deyə bilmərəm ki, ölməyəcəyəm. Məgər ölümümdən bir qurd-quş xəbər tutacaq?

Xan dedi:

– Sənin ölümündən necə xəbər tutacağam?

Bahadır dedi:

– İki şiş uclu tayqa çəmən otları (çemene-çeret) ilə birgə yarıyadək yanıb kül olacaq; bundan öldüyümü biləcəksən. Qapaqlı qara göl yarıyadək buxarlanacaq. Ondan bil! Bunu demək istəyirdim, unudub getmişəm. Əlvida, mənim xanım!

İgid bunu deyib yola düşdü. O, atını dördnala çapıb gedirdi; qarşısına çaylar, sular çıxırdı, tayqanı, dağları aşdı. O gedirdi, yalnız yaxasından yayı, kürəyindən qışığı bilirdi. Artıq onu təngə gətirən Temir-Tayqa görünürdü. İgid nəfəsini dərib Temir-Tayqaya çıxdı; üçnəfəsə yoxuşu çıxıb Temir-tayqa dağlarına baxmağa başladı. O, gah axan, gah axmayan göy çayı görürdü; göy Altayın ortasında kolluğa bənzəyən ilxı vardı, qara meşə kimi görünən camaat vardı, göy çayın sahilində (kok talay) dəmir örqö görünürdü. Dəmir örqönün qapısı yanında yeddi haçalı dəmir axur vardı. Dəmir at axurunun yanında göy kürən at dayanmışdı; at Temir-Tayqanın başında dayanmış bahadıra baxdı. İgid Uçkur-Kula dedi:

– Doğrudanmı, onun atı atımdan, özü də məndən yaxşı pəhləvandır?

O, yüz bahadırın səsi ilə nərə çəkib yüz atın ayaq səsini çıxartdı, atını kol kimi sıx ilxının arası ilə çapdı; ilxı yarı bölündü, bəziləri onun ardınca baxdı, bəziləri ondan geri qaldı. O, camaatın arasından da qıy-qışqırıqla (kıyqı kışkı) çapıb keçdi. Camaat dedi:

– Bu kimdir belə? Dəli kimi dəli deyil.

O, dəmir axurun yanına gəlib atdan düşdü, Çoltık-Kulak atını kürən atın yanına bağladı, kürən dəmir atın rəngini öz atının rəngi ilə tutuşdurdu; kürən atın rəngi Çoltık-Kulak atın tərəlinin qırağı ilə eyni idi. İgid alaçığa girdi, gördü ki, tördə əlini nazik belinə qoymuş bir bahadır oturub. Onun gözləri iki kasaya bənzəyirdi. O, meşədəki açıq talaya bənzəyən enli ovuclu əlini uzadıb salamlaşdı, sağ dizi üstə əyilib sağ əlini uzatdı, keçib yanında əyləşdi. Bahadır dedi:

– Erdine¹ atını tərlədim, özün də əldən düşüb hardan gəlib, hara gedirsən?

Onlar “Ezen mendu” hal-əhval tutdular. Adın nədir, yolun haradır? Gələn bahadır cavab verdi:

– Mən Çoltık-Kulak atlı igid Uçkur-Kulayam, Kendin adlı göyüm, Uç-Kurbustan adlı Kudayım, Yelezin-Berel altayım, iki şiş uclu, çəmən otlu tayqam var. İki şiş uclu dağımda ana adlı iki ağacım var, onların altında mal-qara otlayır. Oraya yayda yağış, qışda qar düşmür, yarpaqlar dəyişmir, həmişəyaşıl qalır. Mənim altayım belədir. Bu altayla yanaşı sarı Altay da var; sarı Altayın ortasında yeddi yüz sarı elbeqen var; yeddi yüz elbeqenə sarı qıvrım saçlı, azca mavi gözlü Sarı Elbeqen bi hökmranlıq edir. Qara-qonur aygırın itməsindən yetmiş yeddi il ötür. Çobanlarınız onu görməyiblər? Bax, mən həmin ilxını axtarıram.

Ev sahibi dedi:

– Torpaqlarımızda onu görməyiblər. Bir az da qabağa gedib axtararsan, görərsən.

Uçkur-Kula ondan soruşdu:

– Sizin adınız nədir, hardan gəlib, hara gedirsiniz?

O dedi:

– Mən dəmir göy-kürən atlı Temir-bokoyam. Niyə Altın-Mize özü gəlməyib? Doğrudanmı, onun atına çatmaq olmur?

---

1. Erdine – dəyərli, qiymətli.

Yoxsa onun dili pəltəkdir? İki xan arasında (yolda qulluqda) ölsən, ölümünü it qədər də yad etməyəcəklər. İki xan arasında tapşırığı yerinə yetirəndə öləcəksən (şor¹).

İgid Uçkur-Kula ayağı ilə oturduğu yeri vurub dağıtdı, dedi:

– Bu kimdir ki, mənə gülsün.

O, alaçıqdan sıçrayıb çıxdı, Çoltuk-Kula atını minib gurultu ilə göy Altaydan aşağıya doğru çapdı. O gedəndə Solo xana məxsus otuz iki tayqanı, otuz iki çayın ağardığını gördü; üç ay bu otuz iki tayqanın başına firlandı. Tayqanın başına qalxıb o yan-bu yana baxdı; qara kolluğa bənzəyən ilxı Altay boyunca yayılmışdı; qara meşəyə bənzəyən camaat Altayın ətrafına səpələnmişdi. Solo xanın qızıl örqösü göy səmaya söykənib ağ buludların arasından görünürdü. Qara-sarı ləkəli kəhər dayanıb göydən endirilən dəmir qarmağa (ilbək) bağlanmışdı. Onun atı heç nəyi ilə başqa atlardan üstün deyildi, heç özü də başqa bahadırlardan yaxşı deyildi. O, yüz bahadırın səsi ilə nərə çəkdi, yüz atın zərbəsi ilə tayqadan endi, ağ ilxının arası ilə birnəfəsə çapdı, ilxı hürküb iki hissəyə bölündü, arxa-xalqın arasında bir nəfəsə çapdı; camaat təəccüblənib dedi:

– Bu dəli kimdir?

O, Solo xanın dəmir axurunun yanına çapdı, Çoltok-Kula atını bağlayıb qara saadak-araqayını qızıl örqönün qapısına söykədi. Qapını açıb qızıl örqöyə girdi; tördə Solo xan əlini böyrünə qoyub oturmuşdu. İki gözü iki qara gölə bənzəyirdi, burnu qara təpə (qırlan) idi. Uçkur-Kula salamlayıb ovucu enli vadiyə (calan) oxşayan əlini uzatdı. O, dizinə söykənib xanın yanında əyləşdi, Solo xanla söhbət etməyə başladı. Xan dedi:

– Adın nədir, yolun haradır, hansı Altaydan gəlmisən?

Uçkur-Kula cavab verdi:

– Çoltuk-Kula atlı igid Uçkur-Kulayam, Kendin göyüm, Uçkur-Kurbustan Kodayım, Yelezin-Berel altayım, iki şiş uclu, çəmən

---

1. Şor – mükafatsız, əvəzsiz ölüm. Qoşa mör-şor sözü var, mör qələbə deməkdir.

otlu tayqam var. Bu Altayla yanaşı sarı Altay da var; sarı Altayın ortasında yeddi yüz sarı elbeqen var; yeddi yüz elbeqenə sarı qıvrım saçlı, azca mavi gözlü Sarı Elbeqen bi hökmranlıq edir. Sarı çayın ortasında sarı ada var. Sarı adanın ortasında da yeddi ağızlı cəhənnəm gözü var. Yeddi ağızlı cəhənnəmdən budaqsız temir terek qalxıb; onun aşağı ucu (yəni kökü) qaranlıq dünyadadır, yuxarı ucu üçüncü dünyaya (yəni səmaya) qalxıb çatıb. Aypara qanadlı quş yerdən qalxıb heç vaxt onun başında otura bilmir. Caynaqlı heyvanlar ilişib onun üstünə qalxa bilmirlər. Temir terekin başında ağ erdine var; öləni dirildir, sönəni yandırır. Yeddi dişli Qara-qonur ayğır itib; o vaxtdan yetmiş yeddi il ötür. Torpaqlarınızda belə at varmı?

Solo xan dedi:

– Torpaqlarımızda belə solun¹ at olmayıb. Belə görünməmiş at gəlsəydi, ilxıçılar deyərdilər. Buradan bir az da qabağa getsən, orda Çolmon xan var, onun ulduz kimi xallı atı var, ondan soruşarsan. Orada olmasa, onda Yeti-Cabar² xan var, ondan soruşarsan. Bir az da getsən, Kundu-xan³ var, onun obasından soruş. At oradan uzağa gedə bilməz. Ora get, orda axtar. Öldən düşüb yorulmusan, atın da uzaq yol gəlib.

Xan altmış altı küncü qızıl masa gətirdib ulüm-çikır yeməyi qoydurdu. Uçkur-Kula hər yeməkdən bir az götürüb dadına baxdı, yedi; acmışdı, qarnı doydu. Solo xan çox acı (açı koron) şərab (araka) verdi. Uçkur-Kula araka içdi. O, bərk kefləndi, üzü qıpqırmızı oldu, yaman hala düşdü, dedi:

– Solo xan, sən təzə ay çıxanda⁴ harda oyun keçirdirsən? Yerlə göyün arasında yeddiüzlü (jetı qırlu) mis dağ (tayqa) var. Həmin tayqada baş barmaq boyda (taş erqek poylu) qızıl daş

---

1. Solun – görünməmiş, maraqlı, qəribə.

2. Yeti-Cabar – yeddi barmaq, yeddi qardaş.

3. Kundu xan – Günəşli xan.

4. Aydınq kunninq aru yanqında.

var. Mənə göstər, ox ataq, oynayaq. Belə adamlar ox atırlar axı, göstər, mən atacağam.

Solo xan heç dinməyə macal tapmadı. Uçkur-Kulanın ağı başından çıxmışdı:

– Yerin altında bəslədiyən çöçko¹ var, onunla gülüşəcəyəm. Məni tez ora apar!

Solo xan öz-özünə düşündü:

– Niyə Altın-Mize belə bir adamı yanına göndərib? O, iki xan arasına nifaq salacaq, müharibəyə səbəb olacaq, çox dəhşətli müharibə olacaq.

Uçkur-Kula bu halda qalmaqal salmağa başladı. Solo xan onu heç cür dilə tuta bilmədi. Uçkur-Kula altmış altı күnclü qızıl masanı ayağı ilə vurub çevirdi; qara çuqun sacayağını təpiklə vurub əzdi, irqiyə² tulladı. Solo xan qızıl örqödən qaçıb qışqırdı:

– Dağlar-daşlar Tudanak-bökö pəhləvanın qarşısını kəsməyin, göllər-sular Köldenek-bökö pəhləvana mane olmayın. Tez olun, gəlin. Oba, alaçırıq dağılır, kasalar, fincanlar sınır, yeriyin, tutun onu!

Birdən iki bahadır – Tudanak bökö ilə Köldenek bökö peyda oldular, soruşdular:

– Bu nədir?

Solo xan əmr etdi:

– Tutun onu!

İki pəhləvan igid Uçkur-Kulanın qollarını burub tutdular. Solo xan dedi:

– Onu döyməyin! Səhər ayılında mən özüm soruşacağam. Hərçənd ki, “böyük yeməyi”³ çox içəndə hər kəs keflənər.

İki pəhləvan Uçkur-Kulanı çıxarıb yeddi yüz buğa dərisinə бүkdülər, əl-qolunu bağlayıb uzatdılar. İgid Uçkur-Kula

---

1. Çöçko – donuz.

2. İrqi – alaçıqda qapı ilə qadın tərəfi arasındakı yer.

3. Yan aş – arakı “çaxır” hörmət əlaməti olaraq “böyük yemək” adlandırılırlar.

ayılıb gördü ki, qan-tər içindədir, dedi:

– Axı, niyə adamların içmədiyini içib yemədiyini yeyirsən. Mən neyləmişəm ki?

O uzanıb fikrə getdi, ayılanda qımıldanırdı. Pəhləvanlar yaxınlaşıb baxdılar, yeddi yüz buğa dərisini açıb dedilər:

– İndi özünə gəlib.

Onu buraxmadılar, Solo xanın alaçığına apardılar. Çoltuk-Kula at, dünənki kimi, dəmir axura bağlanıb orada dayanmışdı. Atın gözlərindən yaş axırdı, o dedi:

– Adamların içmədiyini içib keflənmişən, yemədiyini yeyib doymusan! Tez ol, məni aç, burax!

Uçkur-Kula Çoltuk-Kula atı açıb buraxdı, özü də Solo xanın alaçığına girdi, gördü ki, Solo xanın üzü buz kimi soyuyub; qara gölə bənzəyən gözləri bərəlib, dik alını sallanıb. Solo xan dedi:

– Dayan, görüm, dostum Uçkur-Kara¹! Sən niyə qızıl ayaqlı masamı qırdın? Qara çuqun sacayağımı əydin? Səni yedirib içirməkdən başqa bir pislilik etdimmi?

Uçkur-Kara gözlərini yerə dikib heç bir cavab vermədi. Solo xan davam etdi:

– Sənə kim deyib ki, yerlə göyün arasında yeddiüzlü mis tayqa, onun zirvəsində də yeddiüzlü qızıl daş var? İstəyirsənsə, indi çıx, oxunu at! Kim sənə deyib ki, yerin altında bəslədiyim pəhləvan var? Gözlə, səhər tezdən o gələcək!

Uçkur-Kara dedi:

– Məgər mənim əbədi həyatım var? Sənin qızıl daşına məndən yaxşı igid ox atacaq? Mən olmasam, sənin pəhləvanınla kim vuruşacaq?

Uçkur-Kara alaçıqdan çıxıb gəzişməyə başladı. O, səkizüzlü mis oxu çıxarıb yaya qoydu. Mis tayqanın o başında baş barmaq boyda iynənin ucu kimi görünən qızıl daş par-

---

1. Mətdə Uçkur-Kula bəzən Uçkur-Kara kimi verilir – tərcüməçi.

layırdı. Uçkur-Kara yayı səhər tezdən dartdı, axşam buraxdı; oxun yayından od parladı, baş barmağının məməsindən tüstü çıxdı. Dəstəkli (tekpe) dəmir kaman göy kimi guruldadı, kamanın ucları birgə qopdu; baş barmaqdan tüstü çıxdı, oxun yayında od parladı. Ox yeddiüzlü mis tayqaya sancıldı. Uçkur-Kara məqsədinə çata bilmədi. Dan yeri sökülürdü. Qaranlıq (aşağı) dünyada çox səs-küy eşidildi. Axar çaylar geri axdı, “al-tayqalar” geri süründü. İti çaylar təlatümə gəldi, daşib sel (yöor)¹ oldu. Böyük tayqalardan sel kimi daş yağırdı; qalın torpağı yaran igid Çoçko qaranlıq dünyadan çıxdı. Onun yarısı qaranlıq dünyada, yarısı yuxarıda idi. Çoçko dedi:

– Pəhləvanınız hardadır? Onda insan cinsinə oxşar heç nə yoxdur. Lap rüsvayçılıqdır!

İgid Uçkur-Kara heç nədən qorxmayıb onun qarşısına çıxdı, dedi:

– Qaranlıq dünyada yaşayıb bəslənən “tamqa”! Sənə baş əyməkmi, qarşında alçalmaqmi!

Belə deyib onun üzünə-gözünə yumruqlar endirdi. İgid Temir-Erək də Uçkura zərbələr endirdi. Uçkurun yumru başı yerindən qopub düşdü. İgid Temir-Erək göy kimi guruldadı, dəmir kimi cingildədi:

– Məni niyə belə murdardan ötrü (tamqa) çağırırsınız; onun əllərimi islatmağa qanı, ayağımı batırmağa tını² yoxdur. Özünüz də onun öhdəsindən gələ bilərsiniz. Buna görə məni narahat edib çağırırsınız.

O, nərə çəkib qaranlıq dünyaya getdi. Çoltok-Kula at dəmir axurun yanında dayanmışdı, hara yox oldusa, görün olmadı. Solo xan dedi:

---

1. Yeor – daşqın. Qışda gözlənilmədən vadinin daraldığı yerlərdə buz güclənərək bənd yaradır, bir müddətdən sonra isə parçalanır, su buzun üstünü basır, buz, dağ, ağac qırıntıları, palçıq bəndin altını doldurur.

2. Tın – can. Burada: adamın içəlatı.

– Göllər-sular pəhləvan Köldenək-bököyə mane olmaz, dağlar-daşlar pəhləvan Tudanak-bököyə mane olmaz. Tez olun, yetişin! Öz torpağınıza buraxmayın! Nə vaxt olur-olsun, onsuz da rahat, dinc yaşaya bilməyəcəyik. Qədim el-obam alt-üst olacaq. Altın-Mize müharibə edəcək.

Tudanək ilə Köldenək atın arxasınca getdilər. Onlar göylə yerin qovuşuğunda dayanıb gözləməyə başladılar. Günəşlə ayın işığında, açıq havada at bircə dəfə ötəri göründü. Pəhləvanlardan biri var-gücü ilə oxun atdı, atın təkə tükünü vura bildi, o biri atdı, ox heyvanın dörd dırnağının ucunu qaşayıb keçdi. Çoltok-Kula asanca sıçrayıb yox oldu. Pəhləvanlar gecikib dizlərinə döyməyə başladılar, qayıtdılar. Solo xan soruşdu:

– Hə, pəhləvanlar, neylədiniz?

Onlar cavab verdi:

– Bacarmadıq. Gecikdik.

Xan dedi:

– Yerin üstündə qurulmuş bu oba dağılacaq, maral dərisinə bürünmüş bu alaçıq alt-üst olacaq! Bəllidir ki, Altın-Mize gələcək!

İgid Uçkur-Karanı sarı keçəyə бүkdülər, bağladılar, doqquz çayın töküldüyü yerə qoydular, ev boyda qara daşla basdırdılar. Solo xan adamlarını yığıb kiçikdən böyüyə, qocadan cavana hamısına tapşırırdı:

– Deyin ki, Uçkur-Kara bura gəlməyib. Altın-Mize hökmən gələcək.

Altın-Mize dedi:

– Dayan, dayan, Uçkur-Kara demişdi axı!

O özü gedib çəmən otlu, ağ gilli iki meşəyə baxdı; bu meşələrə yaxınlaşanda gördü ki, dağlar yarıya qədər yanıb kül olub. Xan dedi:

– Hə, belə-belə işlər! Bəy abaqay¹ ölüb!

Qapaqlı qara göl yarıyadək quruyub, camaatın yarısı ölüb, mal-qara yarıyadək qırılıb, dedi:

– Hə, yəqin Uçkur-Kara, bəy əmim ölüb! O ölünce, mən ölərdim!

Altın-Mizenin gözlərindən yaş axmağa başladı; o geri dönüb evə qayıtdı. Altın-Mize altmış altı yanlı qızıl at axuruna yaxınlaşdı; Çoltok-Kula at qızıl axurun yanında dayanmışdı, soruşdu:

– Bəy əmim Uçkur-Kara hardadır?

At cavab verdi:

– Ox-yayı, yəhəri qırıq-qırıq oldu, nəhəng igid öldü. Var-gücləri ilə məni də oxla vurdular. Az qalmışdı mən də ölüm.

Altın-Mize qızıl axurun yanından aralanmamış dedi:

– Sənin yezeni² (yəni Solo xanın) başına uçurmasam, Altın-Mize adım qalsın. Köhnə obanı dağıtmasam, Altın-Mize adı yaddan çıxsın!

O, atdan düşməyib irəli getdi; getdiyi yerdə silkindi, çiyinin birində cavan qayınağacı bitdi, qara meşə xoruzu (məndə: kazra kara-kurtuk) ağacın üstündə oxumağa başladı. O biri çiyində sidr ağacı bitdi, üstündə qara Sibir xoruzu oxumağa başladı. Qırmızı-kürən Arşın-Yeder atın qabaq ayaqları rəqs edirdi, arxa ayaqları durmadan yorğa çapırdı. Altın-Mize yeddisimli tandır-komısı çala-çala gedirdi, doqquzgözlü tolqo-çokur çalırdı. Onların başı üzərindən aypara qanadlı quşlar uçurdu, arxalarınca haçadırnaqlı vəhşi heyvanlar gəlirdi. Işıq Altın-Mizedən yeddi aylıq məsafəyə çatırdı. Əbədi işıq hökm sürürdü: gecə ilə gündüzü ayırmaq olmurdu. Günlərlə ayların necə keçdiyi hiss olunmurdu. O, ağ Altaya endi. Onun arxasınca qara zirehin səsi göy gurultusu kimi eşidilirdi: “Arxamca gələn kimdir?” deyib Altın-

---

1. Abaqay – əmi.

2. Yeze – evin damını basmış mamır.

Mize öz atını saxladı, gözlədi. Qara duman qalxıb ayla günün qabağını örtüdü. Qara toz burulub qalxdı, ağ Altayı örtüdü. Altın - Mize baxmağa başladı, ağ yallı kürən atın (ağ çabdar) qulaqlarını gördü, qara duman qaldıran o idi. Özü kimi gənc bir igid atın üstündə gedirdi. Gicgahınadək qızıl dəbilqə keçirmiş, kürəyini, çiyinini altmış saplı qızıl qotazla örtmüşdü. Baş barmağı ilə çokur¹, dodaqlarında komıs çalırdı. Altın-Mize gözlərini qırpmğa, əlini uzatmağa macal tapmamış, igid yaxınlaşdı. Bir-birlərindən hal-əhval tutdular. Altın-Mize soruşdu:

– Ezen mendı. Yolun haradır? Adın nədir? Kimlərdənsən?

İgid ona cavab verdi:

– Yer-Kezerin yeganə oğlu qızılı ak-sarı atlı Altın-Taşam. Bacımın tək oğlu çətin yerə gedir; bunu eşidib yoldaş olmaq istədim, gəldim.

Onlar görüşüb danışmağa başladılar. Altın-Mize dedi:

– Dayı, mən ata-anamı heç tanımıram, necə bacın oğlu ola bilərəm?

Dayısı cavab verdi:

– Anan, deyəsən, Kandıqçıdır, elə deyil? Atan da Maraldır, eləmi? Kandıqçı da Yer Kezerin qızıdır.

Altın-Mize dayandı, çaşıb qaldı. Onlar atları minincə üç günün necə keçdiyini bilmədilər, yerə enmədən donub qaldılar.

Uçkur-Konqur at silkindi, gümüş-qızıl örqönü, altmış altı üzlü qızıl axuru uddu.

Altın-Mize ağ buludlar altında, aydın səma altında dayanıb özü kimi bir igidlə üç gün söhbət etdi. İgidlər altmış altı yanlı qızıl axura tərəf enib qızıl örqöyə girdilər, töredə altmış qatlı ağ şirdekin üstündə əyləşdilər. Uçkur-Kara² at küt dırnaqlarının hərəkəti ilə altmış altı küncü qızıl masa yaratdı. Onlar

---

1. Çokur – Mətdə: baş barmağını çokur edib, yəni dodağında çalır, sanki alətsiz, ağzına heç nə qoymadan komısa çalır.

2. Burada Uçkur-Konqur atın adı səhvən Uçkur-Kara kimi verilir – tərcüməçi.

ən yaxşı yeməyi¹ yedilər, ac idilər, qarınları doydu. İki igid oturub şaqay şatra² oynadılar. Onlar gecə-gündüz deməyib oturdular, başları oyuna qarışdı.

Solo xan adamlarını yığıb dedi:

– Altın-Mize niyə gəlmədi? O hardadır?

O üç şinjeçi³ göndərdi. Casuslar göyün içinə girib oradan baxmağa başladılar, Altın-Mizenin başqa bir igidlə şahmat oynadığı qızıl örqönü gördülər; onlar ilk baxışda bir-birinə tay idilər. Onların kazançısı⁴ qabaq dişləri tökülmiş çox qoca bir qarı idi:

– Doğrudanmı, adamları arasında bundan cavan nökrə tapılmayıb? Özünə kazançı etdiyi bu qoca qarı kimdir?

Üç casus bunu danışa-danışa göydən endilər. Onlardan soruşdular:

– Hə, nə oldu?

Üç şinjeçi dedi:

– Ağ Altaya gəlib qızıl-gümüş örqö, qızıl axur qurub. Axurun yanında qızılı ağ-sarı atla qırmızı-kürən Arşın-Yeder at dayanıb, bir-birinə tay iki igid şahmat oynayır. Onların qoca, dişi tökülmiş, çox zirək bir kazançısı var, quş kimi cəld durub oturur, hər işi asanca görür.

Solo xan dedi:

– İki yaxşı igidin niyə belə kazançısı olsun? Geri dönün, bu kazançını soruşub öyrənin. Baxın görün, o, çox təhlükəli əsl yetker-çulmus deyil ki?

Üç şinjeçi yenidən səmaya qalxdı, üç Çolmona çevrilib oturdular. Kazançı qarı səmada Çolmona dönüb oturmuş üç şinjeçinin qarşısında ilbi-tarmı⁵ edir ki, onların sözləri çöp

---

1. Aştınq bajı – yeməklərin başı.

2. Şaqay şatra – şahmat kimi bir oyundur – tərcüməçi.

3. Şinjeçi – casus, xəfiyyə, gözətçi.

4. Kazançı – yemək bişirən, aşpaz.

5. İlbi-tarmı – sehr, cadu.

gəlsin. Üç şinjeçi baxırdı. Qarı qazanı qaldırıb qoydu, geri dönüb cəld yerində oturdu. Şinjeçilərdən biri gördü ki, qarının gizlincə saçı (qıl, at quyruğu) görünür, o biri şinjeçi bunu görmədi. Şinjeçilər öz aralarında danışmağa başladılar:

– İnsanda qıl quyruq hardan olsun?

Biri dedi:

– Gərək ki bu, onun öz saçıdır.

O biri dedi:

– Mən görmürəm! Sən bunu hardan görürsən?

Üçü də dalaşıb tüpürdülər, geri qayıtdılar (yəni biri at quyruğu, o biri insan saçı gördü, üçüncüsü heç nə görmədi). Qoca qarı zil qaranlıq gecənin yarısı boz quşcuğaza dönüb Solo xanın tünnükünə qondu, qulaq asmağa başladı. Solo xan arvadına deyirdi:

– Altın-Mize niyə gəlmir? Göndərdiyimiz şinjeçilər niyə görünməzlər? Dağlar-daşlar pəhləvan Tudanak-bököyə mane olmaz, sular-göllər pəhləvan Köldenek-bökönün yolunu kəsməz. Sabah səhər tezdən gedib onları göndərmək lazımdır; qoy onlar onu söyüb danlasınlar, alaçığını qamçı ilə döysünlər.

Quşcuğaz geri qayıdıb dedi:

– Sabah gəlib alaçığı qamçı ilə döyəcəklər, söyüb danlayacaqlar, dinməyin.

Səhər iki pəhləvan gəlib qamçı ilə alaçığı döyməyə, söyməyə başladılar:

– İt, tamqa.

Altın-Mize dinmədi. Pəhləvanlar dedilər:

– Yolun ortasında niyə örqö qurmusan? Niyə alaçıqlara iki yer qoymusan? Ağıllı başında deşik açaram! Qanlı içalatını parçalayaram!

Yarqaklı¹ qarı onların qarşısına çıxdı:

– Ey, ey, balalarım, məgər alaçıqdan soruşmaq olmaz?

---

1. Yarqak – yundan çıxmış, nimdaş kürk.

Çox söyüşkən iki igid alaçığa girdi. Altın-Mize ilə Altın-Taş onlara fikir verməyib şaqay-şatra oynamağa davam edirdilər, hətta onlara baxmayıb bir söz də soruşmadılar. Qarı dedi:

– Daşda, alaçıqda, bəyəm, pis nəsə var?

Sonra da onları qonaq edib yemək verdi. Qarı yeməyə ilbi-tarmı qatmışdı ki, onlar bir-birindən inciylib dalaşsınlar. Onlara koron-arak vermişdi. Onlardan biri dedi:

– Sən mənim tutub saxladığımı saxlaya bilərsən?

O biri dedi:

– Sən mənim bacardığımı edə bilərsən?

Bundan sonra onlar dalaşmağa başladılar:

– Sən itsən! Sən itsən!

Sonra onlardan biri o birinə şillə vurdu, o biri də onun yaxasından tutdu. Biri o birisini yumruqladı, o biri də onun hörüyündən tutub dartmağa başladı. Onlar bir-birini elə döyürdülər ki, gözləri, üzləri görünmürdü. Onlar çıxanda Altın-Taş boyunlarından tutub itələdi, dedi:

– Örqömüzdə dalaşsınız, sonra da deyəcəksiniz ki, biz sizi döymüşük.

Onlar o ki var dalaşib evlərinə getdilər. Qarı dedi:

– Altın-Taş dayı, sən qabaqca get, biz ikimiz də sabah gedəcəyik.

Sonra Altın-Taş ox-yayını hazırladı, geyindi, üç dəfə əyilib qalxdı, yola düşdü. O, yolda iki yüz porsuq, yüz tarbaqan¹ tutdu, heyvanların qabaq pəncələrinə kuluzun² vurdu, onları xan qoşununa (kaan çerü) çevirib Solo xanın alaçığına getdi. Onları iki orduya böldü, onlara sarılıcindən ox-yay düzəltdi. Solo xanın arvadı qapının üstündəki deşikdən nizələrin meşə kimi, qılıncların buz kimi uclarını gördü. İnsanların üzü qızmar çölə (ört) bənzəyirdi, atların nəfəsindən qıpqırmızı duman qalxırdı. Dedi:

---

1. Tarbaqan – marmot.

2. Kuluzun – qamış, qarğı.

– Kalak, kalak! Xan ordusu gəlib! Mən deməmişdimmi: niyə durmusan? Niyə qarşılarna müharibə ilə çıxmırsan?

Solo xan yerindən sıçrayıb baxdı. Altın-Taş iki yüz porsuqdan, o qədər də tarbaqandan düzəltdiyi ordu ilə gəlirdi. Solo xan dedi:

– Mən də belə ilbi bilirəm. Axı, məndə də belə tarmı var.

O yenə oturub güldü. Bir dəfə qışqırdı, sanki ildırım vurdu. İki yüz porsuq geri döndü, ox-yaylarını, nizələrini də atdılar. Bir dəfə də qışqırdı, iki yüz tarbaqan geri döndü, ox-yaylarını, nizələrini də atdılar. Altın-Taş güldü, qızıl axura yaxınlaşıb atdan endi. Altmış igid atı tutdu, yetmiş igid bahadır onun qolundan tutub apardılar. Altın-Taş qızıl örqöyə daxil oldu. Solo xan altmış qatlı ağ şirdekin üstündə oturmuşdu. Onlar bir-birlərinə: “Ezen” deyib salamlaşdılar. Altın-Taş içi çəmən boyda əlini uzadıb görüşdü, onun yanında əyləşdi. Onlar oturanda da bir-birinə tay idilər, qalxanda da, şirin yemək yedilər, acı şərab içdilər. Keçmişə xatırlayıb ebirte¹ ilə danışdılar, bundan bütöv hekayələr çıxartdılar.

Altın-Mize yeddisimli tandır-komis, doqquzgözlü çokur çala-çala gedirdi; aypara qanadlı quşlar, haçadırnaqlı vəhşi heyvanlar onların arxasınca gəlirdi. Göy Altay göründü. Göy Altayın içində kol kimi qaralan ilxı göründü. Arxa-camaat, mal-qara donub qalmışdı, baxırdı. O, dağların arxasında itənə-dək camaat baxdı. Camaat danışır ki, bu, bir aya keçir. Altın-Mize günəş işığı ilə keçirdi.

Altın-Mize bir az da getdi, Solo xanın alaçığına çatdı. O dedi:

– Əmimin qırmızı-kürən atı qara-sarı kəhərlə yanaşı qızıl axura bağlanmalıdır.

Bunu deyib axura yaxınlaşdı, atdan endi. Alıpların əlləri onun atını bağlamağa sığmadı, əlləri onun qollarından tutmağa

---

1. Ebirte – eyham. Ebirer – fırlatmaq.

çatmadı. O, qızıl örqöyə daxil oldu. Solo xan onun qarşısına çıxıb salamladı:

– Salam, ure¹!

Onu alaçıqda altmış qatlı ağ şirdekin üstündə oturdular; altmış altı күнclü qızıl masa qoydular, aliman-çikır yeməyi gətirdilər. Üç kezer bir yerdə oturdu; danışanda dilləri, dayananda boyları bir idi. Ən yaxşı yeməyi yeyib acı şərab içdilər. Keflənib oturdular. Keçmiş i brətlə xatırladılar, nağıllar danışdılar. Dünyada nə qədər xan varsa, bir-bir hamısından danışdılar. Qaranlıq dünyadakı xanlıqların hamısından danışdılar. Altın-Taş öcəşməyə başladı:

– Sənin yeddiüzlü mis meşədə yerləşən barmaq boyda qızıl daşın var, hardadır o? Boş yerə oturmaqdansa, gedib ox ataq, baxaq.

Solo xan heç qımıldanmadı da. Üzünü çevirib Altın-Mize ilə danışmağa başladı. Onlar yenidən üçlükdə söhbəti davam etdirdilər. Altın-Taşın huşu gah gedirdi, gah qayıdırdı, dedi:

– Dayan, dayan, Solo xan, niyə xəsislik edirsən, qızıl daşını göstərmirsən? Biz eşitmişik ki, sənin yerin altında bəslədiyən bahadır var? Məgər onunla oynamaq olmaz?

Solo xan özünü eşitməməzliyə qoyub Altın-Mize ilə söhbət edirdi. Bundan sonra heç kim heç nə danışmadı. Altın-Taş baş barmaq boyda qızıl daşı, yerin altında bəslənən bahadırı üçüncü dəfə soruşdu:

– Dostum (nadi) Solo xan, niyə aparmırsan gülüşək?

Solo xan yerə baxıb fikrə getmişdi:

– Çıxarsam, döyüşməyə başlayacaq, əsrlər boyu qisas davam edəcək. Qızıl daşı vurmaq istəyirsinizsə, vurun!

Altın-Mize altmış altı tekpeli qızıl kamanı əlinə aldı. Altın-Taşın gözlərindən ağappaq alov (sır) çıxdı. Yeddiüzlü mis meşədə qızıl daş iynə ucu kimi görünürdü. O, kaybur-yebe oxu

---

1. Ure – yaşid.

yaya qoydu; oxun yayından tüstü çıxdı. Oxun ucundan alov qalxdı. Yayı çəkib atdı; ox meşənin yarısında sancılıb qaldı. Solo xan yetmiş igid, yetmiş tajur şərab, yetmiş irik əti göndərdi, dedi:

– Qoy, mənim Temir-Erqek bahadırım tez gəlsin.

Altın-Mize dəmir kamanı əlinə aldı; bu kamanın yüz tekpe-oxu vardı, bu kaman oynaya-oynaya otuz gün düşmədən havada qala bilir, hədəfə dəyə bilirdi. O, mis oxu mis yaya qoydu; yüz tekpesi olan dəmir kaman elə dartıldı ki, ucları birlikdə çıxdı. Səhər yayı çəkdi, axşam buraxdı. Dəmir kamanın səsi göy gurultusuna oxşadı, atılan oxdan od çıxdı; torpaqda alov (yalbış) əmələ gəldi. Altın-Mize baş barmaq boyda qızıl daşı tən ortadan vurdu. Alov kimi atılan ox yoxa çıxdı; ox üç Altayı fırlandı, xanın terqesini yandırdı. Ağ şahinə çevrilmiş Uçkur-Konqur at səmadan endi; üç Çolmon olub səmada oturan üç şinjeçi atı görmədi; ox hara düşdü, tapa bilmədilər. Solo xan ümitsizliyə düşər oldu. Qaranlıq dünyada yaşayan igid Temir-Erqek torpağı yarıb çıxdı. Temir-Erqeki yetmiş igidin qanı-canı isidir, dəmir toxmaq (temir tokpok) ilə onu qızdırdılar. Temir-Erqek Solo xandan soruşdu:

– Sənin döyüşmək istəyən pəhləvanın hanı? Mənimlə vuruşacaq nəhəng alıpın hardadır?

Altın-Taş mis yırtıq əlcəkləri (oyo tutar yes meley) geyindi, qolçaqlarını taxdı, qorxmadan onun qarşısına çıxdı. O, yerdən qaranlıq dünyayadək görünən mis çəkmələrini geyindi. Onlar bir-birinin üzünü şillələyib bir-birinin yaxasından tutdular; böyük meşələr qırıldı, ovulub töküldü, böyük çaylar daşib sahilinə sığmadı; uzanan meşə uzandığı yerdə, dayanan meşə dayandığı yerdə qırıldı. Solo xan ilə Altın-Mize şahmat oynayırdılar. Solo xan dedi:

– Sənin bahadırın ölsə, sən tərəfini saxlama, mənim bahadırım ölsə, mən də tərəfini saxlamayacağam. Altın-Mize, razısanmı?

Yaxında yaşayan xanlar bu səs-küyə dözməyib uzağa köç etdilər; burda qərar tutan vəhşi heyvanlar düşərgələrini atıb uzaqlaşdılar; quşlar öz yuvalarını tərk edib uçub getdilər. Solo xan dedi:

– Doğrudanmı, sənin bahadırın öldürülsə, tərəfini saxlamayacaqsan? Doğrudur, mənim bahadırım öldürülsə, mən söz vermişəm.

Altın-Mize dedi:

– Hə, doğrudur!

Altın-Taş daha çox torpaqdan, daha az qarşısındakı pəhləvandan tuturdu. Altın-Mize düşündü: “Belə getsə, möhtərəm dayım öldürüləcək”. O, ilbi edib Solo xanın gözlərini qaraltdı ki, o, heç nəyi görə bilməsin. Altın-Mize öz surətini yerində oturdub özü çıxdı. Solo xan isə qalıb Altın-Mizenin kölgəsi ilə oynamağa başladı. O, qolçaqlarını geyindi, Altın-Taşın Temir-Erşekin əllərindən çıxarıb Temir-Erşeki geri itələdi. Elə bir qara toz qalxdı ki, atın qulağı (yəni atlı üçün) da görünmədi. Yer üzündə yaşayan rəiyyət torpağı qucaqlayıb tutmuşdu; deyirdilər ki, biz torpaqdan ayrılmarıq. Ağ Altayda yaşayanlar sərt torpağa dirənmişdilər; deyirdilər ki, biz ondan ayrılmayacağıq¹. Bütün rəiyyət qorxmışdı, onlar dedilər:

– Altay-Xanqayın dağılmaq vaxtı çatıb. Gecə-gündüz bizə yuxu yoxdur!

Altın-Mizenin donuna girən Altın-Taş Solo xanın yanına qaçıb onunla oynamağa başladı². Solo xan dedi:

– Altın-Mize, ure! Doğrudanmı, sən söz vermişən ki, bahadırın ölsə, sən tərəfini saxlamayacaqsan, mənim bahadırım ölsə, mən də tərəfini saxlamamalıyam.

Altın-Taş dedi:

---

1. Torpaq silkələnəndə insanlar üzəşəği yuvarlana bilərdilər, ona görə də ondan tutmuşdular.

2. Altın Taş Altın Mizenin donuna girdi.

– Hə, doğrudur.

Altın-Mize dodaqlarını dişlədi, onun başında fikirlər dəyişdi, dişləri ilə çeynədi, beynində alıplların fikirləri oyandı. O, ayağını cəld irəli atdı (merqen teqe), çəkib dartdı, ayağını qarmaq kimi uzadıb öz buduna (karman yanqa) doğru çəkdi, onu körpə uşaq kimi bükdü, cavan ağac kimi əydi. Üç dəfə nəfəsini dərib qaldırdı. O, Temir-Erqeki o qədər yüksəyə qaldırdı ki, buludların üstü göründü. Altay Mize onu endirib yerə atdı. Altay-Xanqay əyildi; boynunu, kürəyini tapdaladı. Onun qanı çay kimi axırdı, sümükləri meşə kimi qalaqlanmışdı. Altın-Mize qızıl dəsmalını çıxarıb qan-tərini sildi, gəldi. Solo xan yenə baxdı, gördü ki, onunla oturub oynayan Altın-Taşdır. Altın-Taşa bir şillə vurub dedi:

– Sənin kimi rəzil varmı?

Altın-Taş yerindən sıçrayıb irqiyə ilişdi. Altın-Mize dedi:

– Atanın başı, ananın döşü(söyüş). Sən harda görmüsən ki, kişi yalansız yaşasın?

O, Solo xana bir şillə vurdu. Onlar bir-birinin yaxasından tutub əlbəyaxa oldular; qızıl örqönün yarısını dağıdıb bayıra çıxdılar, bir-birini itələyə-itələyə qəzəbli buurlar kimi nərildəməyə başladılar. Onlar bir-birini vəhşi üçillik at kimi əyib zingildədirdilər. Yerdəki ağac yerdəcə, dayanan ağac dayandığı yerdə sınırdı. Onlar çaya dirənəndə çaylar quruyurdu, meşələrə söykənəndə meşələr qırılırdı. Dağlar olan yerdə sular, sular olan yerdə dağlar əmələ gəlirdi. Dənizlər, çaylar coşub daşırdı; uca dağlar korum uçqununa dönürdü. Bu iki igidin səsküyünə canlı məxluqlar tab gətirmirdi. İki igidi qara toz (qara tosun tuda berqen) bürümüşdü. Altın-Mize mülayim olsa da, hirsləndi, qəzəbli olmasa da, qəzəbləndi. O, möhkəm sümükləri tutdu ki, sancılısın, qalın bədəni tutdu ki, parça-parça olsun. Altın-Mize üç nəfəsə onu qaldırdı, kəmər kimi fırlatmağa başladı. Onu qoca qarı kimi qaldırmağa başladı, üç nəfəsə ağ

buludların arasına qaldırıb göy səmanı göstərdi. Elə tulladı ki, yerin yeddi qatı söküldü. Onun boynunu tapdalayıb kürəyindən ayırdı, qan-tərini təmizləyib gəzişməyə başladı. Solo xanın sarı kəhəri dəmir axurun ətrafında qaçmağa başladı, Altın-Taş gəlib atın başını bədənindən ayırdı. Altın-Mize dedi:

– Kürkə bürünmüş bu yezeni dağıdaq, mamırlaşmış bu alaçığı alt-üst edək. Mal-qaranı qovaq. Çoltuk-Kula atın sahibi Uçkur-Kara, onun sümükləri hardadır?

Gah axıb gah axmayan çayın ortasında, doqquz çayın qovuşuğundadır. Doqquz çayı qurudub inək boyda qara daşı kənara çəkdi. Daşın altında sarı keçəyə bükülmüş Uçkur-Kara uzanmışdı. Altın-Taş onun ağızına mönkülük em¹ sürtdü; bu dərmandan sənən od alovlanır, ölmüş sümük dirilirdi. Uçkur-Kara dirilib danışmağa başladı:

– Mən nə çox yatmışam. Yuxuda igid Temir-Erşeklə vuruşurdum. Mən düşündüm ki, bu dünyadayam, amma görünür ki, o dünyadaymışam. Mal-qaranı, camaatı başqa yerə köçürdüm. Kürkə bürünmüş alaçığı dağıtdım, köhnə, zir-zibillə örtülmüş alaçığı qazıb tökdüm. Altın-Üstük qızı, sizin adaxlınızı, Altay-Yelizin-Börölə göndərdim. Böyük məclis qurun! Mən yeddi il burada, Solo xanın yurdunda yaşayacağam. Yetker-şulmus yoxdur ki?

İgid Uçkur-Kara həmin mal-qaranı, camaatı qovub dağıtdı. Altın-Taş Altın Üstük qızı ata mindirib getdi.

Altın-Mize kürən Arşın-Yeder atını mindi. Doqquz Altayın içində doqquz çayın sahilində Çuk-terek² var. Bura yağışlı havada çobanların sığınacağına çevrilir, qışda da mal-qara burada qardan qorunur. Altın-Mize gümüşü artaşı başının altına qoyub Çuk-terekin altında uzandı. Qara araqaşın Çuk-terekdən asdı, üstündən qızıl çümü çıxardı, kan-eren atın başına-gözünə vurub dedi:

---

1. Mönkülük em – dirildən dərman.

2 Terek – qovaq.

– Get öz Altayına. Səni minib gəzməkdənsə, burada uza-nıb ölmək daha yaxşıdır. Günortaya qədər tab gətirmədikcə, belə bir atı minmək olarmı? Kaş ki, Uç-Kurbustan belə bir atı yaratmaqdanısa, yaratmayaydı.

Kan-eren dayandığı yerdən hara qeyb oldusa, bilinmədi. Altın-Mize yeddisimli tandır-komısı, doqquzgözlü çokuru çalmağa başladı. Aypara qanadlı quşlar uçub gəldilər; ayların, illərin necə ötüb keçdiyi bilinmədi. O, qurşağadək torpağa batıb oturmuşdu. Aypara qanadlı quşlar, haçadırnaqlı vəhşi heyvanlar əl çəkmirdilər. Yeddi il ötdü, Uçkur-Konqur at meşənin çəmənliyində otları qoparda-qoparda gəzişirdi, dedi:

– Altın-Mize balam, görəsən, ölüb, qalır?

Arşın-Yeder at azad gəzirdi. Uçkur-Konqur at səmaya qalxdı, uzun budlu berkuta döndü. İki gözünün işığı (keqen) qırx Altayı dolanırdı. At yer üzünü dolanıb onun başına fırlanırdı. Altın-Mize Çuk-terekin altında oturub özünə burada düşərgə salmışdı. Onun ətrafına bütün aypara qanadlı quşlar, haçadırnaqlı vəhşi heyvanlar yığılmışdı. O, tandır-komıs çalıb doqquzgözlü çokuru dilləndirirdi. Səs doqquz Altayda eşidilirdi. Uçkur-Konqur at ağ səmadan baxırdı, dedi:

– Ona nə olub belə?

O qanadlarını sıxdı, aypara caynaqları şaqqıldadı; Çuk-terekə doğru uçdu. Uçkur-Konqur at dedi:

– Sənə nə olub? Yerdə yurd qazanmısan, əsir götürmüşsən, burada yaşamağa nə lüzum var? İndi də evə getmək lazım deyilmi?Boş Altayda nə işin var?

Altın-Mize dedi:

– Kan-eren Arşın-Yeder atı minib getməkdənsə, getməsəm yaxşıdır. O, mənim səfərimdə günortaya qədər tab gətirə bilmir. Niyə Uç-Kurbustan mənə münasib at yaratmayıb? Bax, səninlə gedərdim. Kuday məni yaradanda səni niyə mənə verməyib? Mən hara gedim?

At dedi:

– Dayan, Altın-Mize! Axmaq sözlər danışma. Niyə hər şeyi pis tərəfə yozursan? Məni Kuday yaradıb. Mən də sənə adamlarını, mal-qaranı yaratdım. Mən səni igidlik yaşına qədər böyütmüşəm. Niyə mənim barəmdə pis fikirləşirsən? Mənimlə getməyə görə qara fikirlərə düşürsən? Mənimlə getmək istəyirsənsə, Uç-Kurbustan-Kudaydan istə.

Altın-Mize cavab verdi:

– Mənim sənənlə getməyim məsləhət deyilsə, onda elə burda ölsəm yaxşıdır.

At dedi:

– Qəzəblənməkdənsə, tərləkləri, yəhəri belimə qoy, araqay-saadakı yəhərə bağla, qara zirehi qayısa bərkit, sonra burax. Mənə çatıb tuta bilməsən, onda Altay boyu veyillənib ölərsən.

Altın-Mize dedi:

– Eybi yox.

İki ətəyini qurşağına keçirtdi, bürünc artaşı atın üstünə qoydu, otuz qarınaltını çəkib bağladı, qızılı-gümüşü yüyəni keçirtdi, ağac parçası kimi qalın (toormaş), ipək çumburu ox-yay ilə yəhərə bağlayıb Uçkur-Konqur atı buraxdı. At dedi:

– Uçkur-Konqur ata çatıb tuta bilsən, həmişəlik sənənin atın olaram!

Uçkur-Konqur durduğu yerdən götürüldü. Heç kim bilmədi ki, o, göyə qalxdı, yoxsa yerə girdi. Yəqin, ölənlərin ölümü belə olur. Altın-Mize silkindi, qanadları dağ-qayaya bənzəyən, budları bir qucaq yoğunluğunda berkuta dönüb göyə qalxdı. O, havada hərlənib, fırlanıb yerə, Altayın zirvəsinə baxdı. Altın-Mize dedi:

– Bəs Uçkur-Konqur hardadır?

Yer ilə göyün arasında nazik toz göründü. Altın-Mize baxdı:

– E, çaaldı¹! İndi mən necə çatıb onu tutacağam?

---

1. Burada: hə, belə-belə işlər.

Gözləri doluya bənzəyirdi. Qanadlarını sıxdı, ayabənzər caynaqları şaqıldadı. Uzanıb qalmışdı, huşu getmişdi. Yeddi dəfə yer üzünü fırlanıb izlədi. Yetmiş obanın xanını qovub apardı. Altı dəfə Altayın içindən, altmış xanın obasından qovub çıxartdı. İndi artıq Uçkur-Konqurun quyruğu ilə yalı görünürdü, bundan sonra qanadlar səs salıb, caynaqlar şaqıldadı. İki gözü doluya döndü. O, atı üç dəfə Altayın başına dolandırdı. Uçkur-Konqura gördüyü yerdə çatdı. Altın-Mize bir əli ilə atın yüyənindən, o biri əli ilə otuz qarınaltından tutdu. At dedi:

– Sənin atın olmağım ilə bağlı Uç-Kurbustandan əmr varmı?

Altın-Mize altmış altı düyməli qızıl çümü geyindi, qara saadak-araqayı çiyinə, oxlarla dolu oxdanı qurşağına keçirdi, ağ qılincini bağlayıb qurumuş meşəyə bənzər qupquru nizəni əlinə aldı. Ayağını üzəngiyə basıb üç sıçrayışla cəld oturdu. Üçillik dana dişindən qamçını əlinə götürüb atın sağrısına vurdu. Atın ətində bu zərbədən yağın (kobu) əmələ gəldi. O, atın ağzını qulaqlarına qədər dartdı. At dedi:

– Mən bilmirdim sən məni belə sürəcəksən. Belə sürsən, mən ölərəm!

At yavaş-yavaş silkinib yorğa çapmağa başladı, qara-bürünc yüyəni yeddi diş arasında sıxıb başını ayaqlarının arasına soxdu. “Qoy onun arzusu ilə Altay-Xanqay görünsün!” Altın-Mizenin huşu getmişdi. O, ayaqlarını üzəngiyə basıb atı saxlaya bilmirdi. Altın-Mize geriye aşıanda at quyruğu ilə, qabağa aşıanda yalı ilə onu saxlayırdı. Buna görə də onun huşu özündə deyildi. Onlar yerlə göyün birləşdiyi yerdə dayandılar. At dayananda Altın-Mize böyrü üstə aşdı, iki əli və iki ayağı üstə sürünüb Uçkur-Konqurun qabaq ayaqlarını qucaqladı, yalvarmağa başladı:

– Sən həmişə belə qaçsan, mən sürətinin yarısına da tab gətirə bilmərəm.

Altın-Mize yenə öz Uçkur-Konqur atını minib yoluna davam etdi. Atın qabaq ayaqları sanki havada rəqs edir, arxa

ayaqları yorğa çapırdı. Günün-ayın altında qara-qonur ayğırla qara-qonur atlar qaçırdı. Altın-Mize dedi:

– Hansı bədbəxtin koilqasıdır¹, evə qaçır? Bu hansı kulükün² atıdır? Ona çatıb soruşsaq, necə olar?

Altın-Mize qara armakçını³ açdı; atıb atı tutmağı düşündü. Cəhdi boşa çıxdı, gözləməyə başladı. Qara-qonur atlar göyə doğru yol aldılar. Altın-Mize çamqa⁴ ilgəyi atdı; atlar ilgəyin yanından ehtiyatla ötdülər. Altın-Mize fikirləşdi: “Çamqanın ilgəyini çox yekə etmişəm”. O, bir az xırda çamqa düzəldib atların dalınca atdı. Yenə qara-qonur aygır ilgəyin ortasından sıçrayıb çıxdı. Altın-Mize təəccübləndi: “Bu nədir? Yəqin yenə ilgəyi yekə elədim”. O, ilgəyi bir az da xırdaldıb gözləməyə başladı. Yenə atlar yuxarı dartındı. Yenə Altın-Mize ilgəyi atdı; atlar heç dırnaqlarının ucu ilə də toxunmadılar. O, düşündü: “Bəlkə oxla boynunu çiyindən ayırım?” İgid kayburu yaya qoydu. Qara-qonur aygır dedi:

– Oxu atacaqsansa, məni vur, ikiillik qulanlarıma toxunma!

Altın-Mize yaxınlaşıb soruşdu:

– Sən hansı xanın ilxısındansan?

At cavab verdi:

– Mən Öböqön Maralın ilxısındanam. Onun biri çemene otlu, digəri ağ gilli iki iti tayqası olan Yelizin-Böröl Altayı var. Yetmiş yeddi ildir ki, Yeti Cabar xan ilə Kundü-xan məni tutub aparmışdılar. Yeddi il dəmir zəncirdə qalmışam. Azad olan kimi oradan qaçdım. Yeti Cabar arxamca qovdu, yeddi dəfə Yer üzünü, yetmiş xan yurdunu fırlandım, məni Altayın başına dolandırdı, altmış xan yurdunun hamısının ətrafında fırlandım. Bu təqibdən qaçıb Yer üzünə çıxdım. İndi öz torpağıma, yurduma gedirəm.

---

1. Koilqa – öz sahibi ilə birlikdə dəfn olunan sevimli at.

2. Kulük – igid.

3. Armaqçı – altayca kəmənddir.

4. Çamqa – kəmənd.

Altın-Mize dedi:

– Belədirsə, onda Altaya get!

Qara-qonur ayğır doğma Yelizin-Böröl Altayına üz tutdu, Altın-Mize də yorğa çapıb geri qayıtdı. Eyni buzlu iki tayqa göründü. O, atını buzlu tayqanın üstünə çapıb o biri tərəfə baxdı. Göy Altayın içində gah axan, gah axmayan göy çay vardı; qara meşəyə bənzər adamlar, qalın kolluq kimi ilxılar görünürdü. Göy çayın qırağında ağ örqö vardı. Dəmir axurun yanında ulduz kimi xallı at dayanmışdı. Altın-Mize Uçkur-Konqur atdan soruşdu:

– Bu, hansı xanın alaçıdır?

At cavab verdi:

– Bu, xallı atlı Çolmon xanın alaçıdır.

Xallı at Altın-Mizenin alnına baxmadı, axurun ətrafında qaçmağa başladı. Çolmon xan bir əlində çenrak (kecim), o biri əlində də saadak-araqay çıxdı. O, yəhəri atın üstünə qoyub dedi:

– Mənim əzəmətli dağlarımda (ıık toqlök tayka) gəzib dolanan tamqa kimdir?

O, otuz qarınıaltını çəkib bağladı, xallı atı yəhərlədi. Uç sıçrayışla buzlu tayqaya yollandı, yenə soruşdu:

– Mənim əzəmətli dağlarıma bu tamqa hardan gəlib çıxıb?

O, qara polad nizəsini irəli tuşlayıb atını sürdü. Çolmon xan yenə dedi:

– Hansı haqqla mənim tayqamı gəzib dolanır?

Altın-Mize dedi:

– Kудayın yaratdığı tayqada kim gəzib dolana bilməz ki?

Onlar bir-birinə aman verməyib sözləşməyə, söyüşməyə başladılar. Çolmon xan qara polad qılıncı ilə bahadır Altın-Mizeni vurdu. Mülayim Altın-Mize hirsələnib qəzəblənməyə başladı. Onlar bir-birinin yaxasından yapışib atdan düşdülər. Günortaya çatmamış Altın-Mize Çolmon xanı parçalayıb buzlu tayqaya yapışdırdı. Xallı at dönüb qaçmaq istəyəndə Altın-Mize onun cilovundan tutdu. O, çırtma ilə atın alnından vurub dərisini

soydu, bir tərəfə atdı. İgid Uçkur-Konqur atını minib buzlu dağların başından ilxıların arasından yortma çapıb aşağı endi, atını Çolmon xanın dəmir at axuruna bağladı. Altmış bahadır atı tutub bağladı, yetmiş bahadır Altın-Mizenin qolundan yapışib apardı. O, ağ örqöyə girdi. Çolmon xanın arvadı onu altmış qatlı ağ şirdekdə oturtdu, altmış altı küncü qızıl masanı gətirib ulümçikır yeməyi qoydu. Altın-Mize baş yeməyi qabağına çəkib yedi. Çolmon-xanın arvadının yanaqları göy qurşağına, gözləri göydəki göy Çolmona bənzəyirdi; bu, Altın-Tana idi. O dedi:

– Altın-Mize, məni almaq istəyirsənsə, al. Qazanını qaynadıb yemək bişirərəm, paltarlarını yuyaram.

Altın-Mize dedi:

– Belədirsə, onda mənim Altayıma köç!

Onlar mal-qaranı, adamları götürüb Yelizin-Böröl-Altaya köçdülər. Altın-Mize dedi:

– Mən indi getmirəm. Çolmon xanın obasına baxacağam, görüm, kulük gizlənməyib ki.

O, bütün adamların, mal-qaranın aparılmasına kömək etdi. Altın-Mize dedi:

– Yelizin-Böröl-Altaya çatanda alaçığını qara qapaqlı gölün yanında qurdurarsan.

O, Çolmon xanın obasından heç nə tapmadı, Uçkur-Konqur atını minib Kundü-xanın yurduna getdi. Altayın zirvəsinə qalxdı; gördü ki, Temir-terekin başı yoxdur. O, ötüb keçmək istəyəndə Uçkur-Konqur birdən at dayandı. Altın-Mize soruşdu:

– Nə gördün, nə bilirsən, Uçkur-Konqur atım?

At dedi:

– Temir-terekin kötüyünü görürəm. Sən niyə ora yaxınlaşıb baxmırsan?

Altın-Mize Temir-terekə yaxınlaşıb gördü ki, ağacın başından dibinədək fərman yazılıb. Məlum oldu ki, bu fərmanı Kara-kula madyanın oğlu Qara-qonur aygır yazıb: “Körpə

gölün dibində ölməsə, burda bu məktubu görsün. Yetmiş il insan əlində qaldım. Bir vaxt gəlsin ki, mənim qisasımı Kundü-xandan alsın. Mən Cetı Cabarın¹ əlindən yetmiş il yerin altında qalmışam. Qoy, ondan da qisasımı alsın. Mən it yalı yeyirdim, iynə ucu boyda işıq görə bilirdim, çox əzab çəkdim”.

Altın-Mize axıradək qulaq asıb Kundü-xanın yurduna tələsdi. Uçkur-Konqur birdən dayandı. Altın-Mize soruşdu:

– Erdine atım, nə bilirsən? Yoxsa mən igidin boyunu bildin?

At dedi:

– Sən necə adamsan? Arxaya baxmırsan, bu yurdu görmürsən?

Altın-Mize irəliyə, göyün üzünə diqqətlə baxmağa başladı. Bir yeddi haçalı tük kimi nazik göy qurşağı vardı, bir də xeyli uzun iki eyni ağ göy qurşağı görünürdü. Uçkur-Konqur at soruşdu:

– Nə görürsən?

Altın-Mize dedi:

– İrəlidə yeddi eyni, arxada iki göy qurşağı görürəm. Bu, nə deməkdir?

İgid Uçkur-Konqur atından belə soruşanda at dedi:

– Sənin gördüyün yeddi haçalı göy qurşağı Kundü-xanın alaçığıdır, onun qızıl örqösünün işığıdır. Arxadakı iki göy qurşağı isə onun arvadlarının işığıdır. İndi mənim məsləhətimə qulaq assan, onda gərək gedib dayanasan.

Altın-Mize atdan düşdü. Uçkur-Konqur at dedi:

– Mən gedim Kundü-xanın alaçığına baxım.

Altın-Mize atı buraxdı, özü də yeddisimli tandır-komısı, doqquzgülü çoquru çalmağa başladı. Yenə də quşlar, heyvanlar, həşəratlar onun başına yığışdılar. Uçkur-Konqur at gedib Kundü-xanın alaçığına çıxdı; o, at tükünə çevrildi. Uçkur-Konqur qızıl at axurundan adamların yaşadığı yerlərə baxmağa başladı. İlar-ilbas

---

1. Bu ad mətndə bəzən Yeti Cabar, bəzən də Cetı Cabar olaraq verilir – tərcüməçi.

çayının qırağında ürək boyda alaçıq görünürdü, yülün kimi tüstü qalxırdı. Uçkur-Konqur Tas-Tarakaya çevrilib alaçığa girdi. Qoca ilə qarısı oturmuşdu, qara başları ağarmışdı. Onlar soruşdu:

– Göz-başından ağıl tökülən (közü bajı çöktü) bu oğlan kimdir?

Cavab verdi:

– Ata-anam yoxdur, yetiməm, yoxsul balasıyam (yabıs).

Ona qara koçö¹ şorbası tökdülər. Dedilər:

– Bizim oğlumuz olarsan?

– Yox, amma sizə odun, su daşıyaram.

Uçkur-Konqur qoca ilə qarıya su, odun daşıyırdı, onların dediyini edirdi. Qoca ilə qarı ondan danışdırlar: “Yaxşı atanın oğludur”. Bir gün o odun gətirib yülün² kimi tüstü çıxan ürək boyda alaçığa girdi. Qoca ilə qarı arxası ocağa uzanmışdılar. Uçkur-Konqur qoca ilə qarının gicgahından vurub əzdi, onların başının dərisini çıxartdı, sümüklərini torbaya yığıb tünnyə bağladı, qapıları ağacla doldurdu. At geri qayıdanda gördü ki, Altın-Mize yeddisimli tandır-komıs çalır, özü də ucadan kay-çılıq³ edir. Uçkur-Konqur Altın-Mizenin başına fırlanıb dedi:

– Siz dişləri tökülmüş qoca, mən də qarı olub sizə başçılıq edəcəyəm.

O, qocanın baş dərisini Altın-Mizenin başına, qarının dərisini isə öz başına keçirtdi. Qarı qocanı arxasınca darta-darta Kundü-xanın yanına höcətləşməyə getdilər. Onlar gedə-gedə qarı qocanı itələyib deyirdi:

– Səninlə Kundü-xanın yanında hesablaşarıq!

Onlar bir-birini itələyə-itələyə gəlib çatdılar. Bir-birlərindən tutub içəri keçdilər. Qoca kardan keçə bilməyəndə qarı onu itələdi:

---

1. Koçö – arpa yarması və şorbası.

2. Yülün – peysər vətəri.

3. Kayçı – tobşur(balalayka) çalaraq bahadır dastanları söyləyən dastançı.

– E, kalak! Nə edirsən, qurdlanmış! Bizim nə böyük övladımız var, nə də qocanın gözləri var. Mən onu necə yedirdim? Xan, siz əzəmət sahibi olanda alman-kalan¹ almısınız. İndi ona nə istəyirsiniz, edin.

Xan oturub dedi:

– Axı, bizim camaatın içində belə bir adam yox idi?

Xan iki şinjeçi göndərdi. Onlar göyə qalxıb bütün rəiyyəti saymağa başladılar; nə camaat, nə də mal-qara əskik gəlmədi.

– Elə bil bunlar çayın qırağında yaşayan qoca ilə qarıdır.

Onlar alaçığa girib baxdılar, qoca ilə qarı yox idi. Dedilər:

– Hə, bunlar elə həmin qoca ilə qarıdır.

Onlar xana danışdılar. Xan mübahisəni axıradək dinləyib dedi:

– Qoyun otaran yeddi bahadır var. Qoy, sizi onların yanına aparsınlar.

Qara madyanı arabaya qoşdular. Xan qoca ilə qarını göndərdi. Onlar arabaya oturdular. Qoca ayağını arabanın təkərinə uzatdı:

– E, kalak²! Az qala dizimi sındıracaqdım!

Qarı qocanın kürəyinə bir yumruq ilişdirdi. Qoca dedi:

– E, kalak!

Onları qoyun otaran yeddi bahadının yanına gətirdilər. Qocaları gətirən adam dedi:

– Xan əmr etdi ki, qoca ilə qarını yaxşı yedirdəsiniz.

Onlar keçə koma (yanaş) düzəldib yaşamağa başladılar. Qoyunları, keçiləri kəsib yeyirdilər. Qarı yeddi bahadıra dedi:

– Bizim qoca kaylamağa³ başlayanda bərk torpaqdan otlar çıxacaq, quru ağaclar yarpaqlamağa başlayacaq.

Bahadırlar soruşdular:

---

1. Alman-kalan – bac-xərac.

2. Kalak – söyüşdür.

3. Kaylamaq – bahadır dastanları oxumaq.

– İndi elə kaylayacaq?

– Ona iki kasa tilik¹ versən, bəlkə onda kaylaya.

Yeddi bahadır iki kasa tilik doldurub qocanın yanına gəldilər:

– Qoca, əlinizi bura verin.

Qoca əllərini uzadıb soruşdu:

– Bu, nədir belə?

Ona iki kasa tilik verdilər. Qoca yenə soruşdu:

– Bu nədir axı?

Qarı dedi:

– İstəyirsən, uşaqlardan havayı tilik yeyəsən? Başla, onlara dastan oxu.

– E, kalak! İndi neyləyim? Ağzımdan dişlərim tökülüb.

Qarı dedi:

– Yoxsa müftə yemək istəyirsən? Ağına gətirmə, kayla!

Qoca dedi:

– E, kalak! Necə kaylayım?

Altın-Mize ağzını açıb kaylamağa, guruldamağa başladı. Sərt torpaqdan otlar qalxdı, quru ağaclar yarpaqladı. Qarı alaçıqdan çıxdı, şahinə dönüb səmaya qalxdı. O, ətrafa baxmağa başladı. Məlum oldu ki, təzə ay çıxanda (aydıncı yanında) günəşin gözlərindən qaranquş (kan karlıqaş) uçur. Bir az oynayıb yenidən günəşin gözlərinə geri qayıdır. Elə bu, Kundu-xanın canıdır. Ceti Cabarın, yeddi qardaşın yanında Ker-Yutpanın ağzında yeddi çayın qovşağı var. Yeddi qardaşın canı qara durna balıqları təzə ay qaralanda çıxırlar. Göy çayın dibində qızıl örqөнүн түnnüyü göründü. Şahin baxmağa başladı; bu, Tenqere-xanın qızının bayzin örqösü² idi. O, Kundu-xanın qızı ilə çox yaxşı dost idi. Şahin silkinib Kundu-xanın günəşdən gətirilmiş gümüşü-ipək kürk geyinmiş (kunqe kiyer kumış torko

---

1. Tilik – sümük-ilik.

2. Bayzin örqө – monq. bayşin, kərpic ev.

ton) qızına çevrildi. Kundu-xanın qızı Tenqere-xanın qızının yanına yollandı. O, Tenqere-xanın qızı ilə qızıl masaya qoyulan ulüm-çikir yeməyini yeyib söhbət etməyə başladılar, dedi:

– Uçkur-Konqur atlı Altın-Mize nə əcəb bu Altaya gəlməyib? O, sənin ərə gedəcəyin şəxsdir. Mənim toyuma gələrsən. Məni Cətı Cabarın qardaşı Altın-Buduka ərə verirlər. Artıq arakı içilib.

Tenqere-xanın qızı dedi:

– Ah, mən necə gəlim? Mənim dəmir kürküm yırtılıb. Necə gedim, utanıram axı?

– Mənim kürkümü geyin! Getməmək olmaz, dostum.

– Mən orda utanacağam. Bu iki iynəni Altın-Mizeyə belek¹ ver!

Kundu-xanın qızı dedi:

– Mənim atamın canı hardadır?

Tenqere-xanın qızı dedi:

– Mən eşitmişəm ki, sənin atanın canı günəşin gözündədir. Təzə ay çıxanda o qaranquş olub uçar. Bir az oynayıb geri qayıdır. Yeddi qardaşın canı Cətı Cabar Ker-Yutpanın ağzında, yeddi çayın qovşağındadır. Ay işığı olmayan gecələrdə (aydıncı karazı) onlar durnabalığı kimi çıxıb bir az oynayıb geri qayıdırlar. Mən belə eşitmişəm.

Kundu-xanın qızı dedi:

– Bunları boşla! Lazım olmayan şeyləri dinləmək nəyə lazım. Bu, bizim nəyimizə gərəkdir?

Uçkur-Konqur göy çaydan çıxıb qırğılar şahına (kan karçıqa) çevrildi, evə yollandı. O, keçə komasına qayıdanda yeddi bahadır hələ də qocanı dinləyirdi. Onlar hekayənin sonunu, qocanın ağzının yumulmasını gözləyə-gözləyə yaman kökə düşmüşdülər. Onların otardığı qoyunların biri də qalmamışdı, çəpər çürüyüb aşmışdı. Qarı içəri girib deyinməyə başladı:

---

1. Belek – hədiyyə. Bilək.

– Kaylamağa başlayanda qurtarmaq bilmirsən... Qoyunlar hanı?

Bahadırların yeddisi də alaçıqdan bayıra qaçdı, baxıb gördülər ki, qoyunların biri də qalmayıb. Dedilər:

– İndi neyləyək? Xan bizə işgəncə verəcək, sonra da öldürəcək.

Yeddi bahadır yeddi armakçı götürüb göy çayın qırağına getdi, yeddi qovağın (yeti terek) budaqlarından özlərini asdılar. Qoca ilə qarı silkinib tas-tarakay qullarının donuna girdilər. Səhəri gün Kundu-xan qızını ərə verir; qız toyu olacaq. Tas-tarakay quluna çevrilən Altın-Mize Kundu-xanın qızıl örqösünə girib atların duman kimi görünən nəfəsinə, adamların qızmar çölə bənzəyən üzlərinə baxdı. Çaylar kimi şərab çəkilib, tayqa boydaət doğranmışdı. Mülayim Altın-Mize qəzəblənməyə başladı, dedi:

– Bu toy mənim toyum olacaq! Sənin aldığın Altın-Tana mənim olacaq!

O, acı-acı (açu koron) qışqırdı: səsi bütün Yer üzündə əks-səda verdi. Kundu-xanın qızının toyuna yığışmış camaat dağılıb getdi, atlar qaçmağa başladı, çaxnaşma düşdü, Altın-Mizenin bağırtısı eşidildi. Kundu-xan elçi Cətı-Cabar, kürəkəni Altın-Buduk ilə məsləhətləşdi; onlar Altın-Mize ilə müharibə edib onu öldürmək istəyirdilər. Xan ordusu üç cərgədə qızıl örqönü mühasirəyə aldı. Adamların üzü qızmar çöl kimi yanır, nizələrin ucu Aba-Tiş¹ kimi uzanırdı. Qılıncların ucu buz kimi kəskin idi. Altın-Mize ağ polad almaz qılıncını qayada itiləməyə başladı. O dedi:

– Qoy Kuday özü bilsin!

O, özünü xan ordusunun içinə vurub başları ot kimi biçməyə, ciyər (öbkö) kimi doğramağa başladı; orda altmış bahadırın başını kəsir, burda əlli bahadırı doğrayırdı. Qırılıb qurtarmırdı. Əksinə, ordu daha da artırdı. O, illərlə (jildık yilqa) qoşunu qırıb qurtara bilmədi; aylarla doğrayıb tökdü, qalib

---

1. Aba-Tiş – Kuznets və Biy qəzalarını tamamilə örtən iynəyarpaqlı meşələr.

gələ bilmədi. Uçkur-Konqur at yalının, Altın-Mize özü də qolunun üstünə düşdü, ikisi də öldü.

İndi kan-eren Arşin-Yeder at dedi:

– Altın-Mize niyə bu qədər gecikdi, gəlib çıxmadı? Anazın¹! O, hökmən ölüb. Öz torpağından, yurdundan doxsan ildir ki, gedib.

Kan-eren Arşin-Yeder at ağ Çolmona dönüb göyə qalxdı, ətrafa baxmağa başladı, gördü ki, Altın-Mize qolu başının altında uzanıb qalıb. Uçkur-Konqur at yalı başının altında yıxılıb qalıb. Arşin-Yeder qırğı şahına çevrilib oxdan iti, quşdan cəld uçub Altın-Mizenin sümüklərinin yanına qondu. O, fırlanıb Altın-Mizenin, Uçkur-Konqurun sümüklərinə baxırdı. Yerə yapışan tərəfi mamır basmış, günəşə baxan tərəfi solmuşdu (kuu). Onları diriltməyə bir şey yox idi. Uçkur-Konqur at rəiyyəti yaradanda yer çayını (yer talay) da yaratmışdı; o vaxt yer cəhənnəminin (yer tamı) ağzında at Temir-tereki yaratmışdı. Temir-terekin başında at başı boyda ağ erdine vardı; alov sönsə, odlanar, ölmüş bədən ruhla birləşər. Kan-eren at geri dönüb Temir-terekin yanına gəldi. Temir-terekin başına qalxa bilməzdi, kökünü özü qıra bilməzdi. Arşin-Yeder doqquz sajin quyruğu olan qara qunduza çevrilib Temir-terekin kökünü gəmirməyə başladı: yeddi ildən sonra güc-bəla ilə qırdı. Dişlərindən əsər-ələmət qalmadı. O, at başı boyda ağ erdineni dişinə alıb Altın-Mizenin sümüklərinin yanına gətirdi. Ağ erdineni Altın-Mizenin sümüklərinə vurdu. Altın-Mize əllərini ovuşdurub ayağa qalxdı. O, Uçkur-Konqur atın da sümüklərinə vurdu. At qalxıb silkindi, dayandı. Kan-eren Arşin-Yeder at erdineni udub doğma obasına qayıtdı. Altın-Mize yeddi çay qovşağında Ceti-Cabarın Ker-balığın qarnında olan canını gözləməyə başladı. Balta sapı kimi yeddi qara durnabalığı (çorton) aydına arazi² çayın qırağına çıxıb

---

1. Anazın – nidadır.

2. Aydına arazi – köhnə ayın batması ilə təzə ayın çıxması arasındakı vaxt aralığı.

oynamağa başladılar. Altın-Mize kaybır oxu yaya qoyub çəkdi, durnabalıqlarının yeddisini də parçalayıb çayın dibinə atdı. Parçalanmış durnabalıqları öldü. Ceti Cabarın alaçığında qışqırtı qopdu. Yeddi qardaş qollarını başlarının altına qoyub öldülər. Yeddi kəmənd at yalını başlarının altına qoyub öldü. İlxi kişnədi, sahibsiz qaldı. Arxa-xalq ağlayıb hökmdarsız qaldı. Altın-Mize bir əlində ağ qılıncını yelləyib arxa-xalqı, o biri əlində qamçısını yelləyib ilxını qovdu. Arvadı Altın-Tananı da götürüb dedi:

– Mənim yaşadığım Altaya gedin. Burda bir az işim var, sonra gələcəyəm.

O, göyün üçüncü qatına (uç ayas) qalxdı, ay ilə günəşin gözlərini güdməyə başladı. Günəşin gözündən Kaan-karlıqaş qaranquş çıxıb uçdu, oynamağa başladı. Altın-Mize kaybır oxu yaya qoyub atdı, Kaan-karlıqaş qaranquşu vurub yerə saldı. Kundu-xanın evində səs-küy qopdu. İlxi nərildədi (çurkuraqan), camaat ağlaşdı. Dedilər ki, Kundu-xan qızıl taxtda qollarının üstünə düşüb ölüb. Ağ kəmənd at axurunun yanında yıxıldı, yalı başının altında qaldı. Altın-Mize ağ qılıncını yelləyib camaatı, qamçısını yelləyib ilxını qovdu. Yer-yurd (yer yurtın) dağıldı. Al-Talay çayı qurudu; daşları qaldı. Böyük meşələr qırıldı, yerlə bir oldu. Altın-Mize arxa-xalqı köçürtdü. Qabaqda gedən sürü ot, arxada gedən sürü torpaq yeyirdi. Qabaqda gedən sürü su içir, arxada gedən sürü daşları yalayır. İlxını qovub camaatı yerbəyer etdi. Altın-Mize öz Yelezin-Böröl Altayına gəldi. İlxi bütün Altaya səpələndi, camaat Altayı dövrəyə aldı. Altın-Mize bir daha müharibəyə getmədi, qoşunlar da onunla döyüşməyə gəlmədi. O, yan-yana üç alaçıq qurub yaşamağa başladı.

Söyləyici Çoltoş əlavə etdi ki, Altın-Mizenin Yerelenqdü Ölöqön-banay oğlu, ölməz kürən Ölbös yeren atı vardı.

MADAY-KARA (Söyləyən Çoltoşdur)

İki qardaş vardı; qara-ala atlı Arçutay kaan ilə kürən-boz atlı Ölonbir. Ölonbirin torpaqlarından axan Arjan-kuduk¹ çayı, yetmiş yeddi qollu Yes-tayqa² dağları vardı. Günlərin bir günü Ölonbir dedi:

– Gərək gedəm iki uşağıma tilik-pörök³ gətirəm.

Onun bir oğlu, bir qızı vardı. Ölonbir Arjan-kuduk çayı boyunca gəzib-dolaşdı, yetmiş yeddi qollu Yes-tayqa dağlarına qalxdı. O, dönüb geriyə baxanda altmış küncü qızıl at axurunun yanında, onun dəmir örqösünün qarşısında qara-ala at gördü:

– Yəqin obama, alaçığıma qonaq gəlib. Deyəsən, aşağı eldə yaşayan böyük qardaşımdır.

Ölonbir belə fikirləşib aşağıya – evinə doğru yollandı. O, kürən-boz atını altmış ayrıqlı qızıl axura bağlayıb öz alaçığına girdi. Gördü ki, Arçutay əllərini böyrünə vurub oturub. Ölonbir qardaşına salam verib onun yanında oturdu. Törəyə görə, ortalığa altmış altı bucaqlı qızıl masa qoydular; aliman-çikir yeməyi gətirdilər, zəhər kimi acı arak (açu koron) tökdülər, içdilər, bərk kefləndilər. Onlar keçmişdə olanları xatırlayıb məşvərətə başladılar. Arçutay xan dedi:

– Bir yerdə yaşayacağıq. Ölüm-itim var, səndən necə xəbər tutaram? Sən köç, gəl mənim qara Altayıma.

Ölonbir etiraz etdi:

– Məgər yeddi zirvəli Öro boyu axıb gedən Arjan-kuduk çayı quruyub? Bəyəm yetmiş yeddi qollu Tes-tayqa⁴ dağları dağılıb? Niyə mən sənənin yanına köçüm ki?

---

1. Arjan-kuduk – şəfalı bulaq.

2. Yes-tayqa – yes mis, tayqa – mis dağlar.

3. Tilik-pörök – ilik-böyrək.

4. Tes-tayqa ilə Yes-tayqa eyni ifadədir. Məndə bəzən bu adlar belə dəyişir – tərçüməçi.

İki qardaş beləcə oturub yaxşı-yaman danışdırlar. Birdən Arçutay xan yerindən qalxdı, qardaşının düz gözünün içinə tükürüb dedi:

– Sənin ölüm-itimini heç bilmək istəmirəm, sən də mənim ölümümü bilmə!

Arçutay xan yel kimi çıxıb yox oldu. Xan öz elinə getdi. Ölənbir dedi:

– Uşaqlarıma tilik – pörök tapım.

O, öz Arjan-kuduk çayını keçib yetmiş yeddi qollu Yes-tayqa dağına qalxdı. Ölənbir Tes-tayqanın zirvəsindən Altayı seyr etdi. Altayın dərinliklərinə yağmış qalın qarda heç kim gəzməmiş, heç kim iz açmamışdı. Altayın içində bir ins-cins gözə dəymirdi. O, Ak-tayqaya qalxdı. Ətrafa göz gəzdirib gördü ki, burada da ov gözə dəymir. Düşündü: “Bu, ya mənim ölümümə işarədir, ya da yaşamağıma”. Heç olmasa nəse tapa bilsəydi, amma heç nə yox idi. O, Sumer-ulan-tayqa dağlarına qalxdı, dayanıb baxdı. Burada da heç nə yox idi. Ölənbir atı Sumer-ulan-tayqa boyunca yel kimi çapdı. Birdən kolların arasından bir qara maral – Attıqır-kara sıqın sıçrayıb tullandı. Attıqır maral dayanıb geriye baxmağa başladı. Ölənbir bunu görüb dedi:

– Sümük-pörök tapıldı!

Maral soruşdu:

– İndi sən sümük-pöröyümü yeyəcəksən? Bəyəm kürən-boz atın mənə çata bilər? Sən mənə çatıb tuta bilərsən? Heç utanmırsan?

Maral bunu deyib qaçdı. Ölənbir dedi:

– Səni tuta bilməsəm, bir oxla o nazik boynunu üzməsəm, qara başım bu torpağa düşsün. Sənin o nazik qıçlarını bir oxla qırmasam, kürən atımın (eren-kurön) dörd ayağı yerə girsin.

Ölənbir qara Attıqır maralın ardınca yeddi dəfə Yerini, altı dəfə Altayın başına fırlandı. Maralın özü yox, yalnız qara

dumanı görünürdü. Kürən at uca komırqay¹ kollarına ilişirdi, az qalırdı üzüqoylu yıxılsın. Ölonbir soruşdu:

– Sənə nə olub, kürən atım?

At dedi:

– Dırnaqlarımın dördü də qopur, özüm də taqətdən düşmüşəm.

Ölonbir Ak-tayqa dağlarına qalxdı, tokum ilə yəhəri götürdü, artaşı başının altına qoyub uzandı, atı da buraxdı. At Tarakayın otlarından qoparıb yedi, Tabur çayının suyundan içdi, yeyib kökəldi, onun boynu, çiyini düzəldi, qıvraqlaşdı, yel kimi qaçdı. Ölonbir “Ey” deyib atın yekə, çöl boyda tərliklərini bağladı, bürünc artaşı qoydu. Ölonbir: “Balam, mən heç nə tapmadım” deyib fikrə getmişdi. O, yetmiş yeddi qollu Tes-tayqa dağlarına üz tutdu, yuxarı qalxıb ətrafı seyr etməyə başladı. Arjan-kuduk çayı qurumuş, meşəsiz ağ Altay quraqlıqdan yanıb kül olmuşdu. Dəmir örqödən əsər-əlamət qalmamışdı. Onun iki doğma balası, yəqin ki, yanmışdılar. Mal-qara dağılmış, arvadı, adamları ölmüşdülər. Ölonbir dedi:

– Bu işıqlı dünyada yaşamağım nəyə lazımdır?

O, cibindən doqquz saplı bıçağını çıxarıb kürən atın boyununun ardına sancdı, öldürdü. Kürən at yıxıldı, başı yalmanına düşdü, yəhəri, tərlikləri altında qaldı. Sonra Ölonbir bıçağı öz qara ürəyinə sancıb öldü (Həmin maral dağların ruhu idi).

Kalan² odunun yandığı yerdə bütün obadan cəmi iki uşaq qalmışdı. Uşaqlar ayağa qalxıb həmin yanmış yerdə gəzişməyə başladılar. Bir də göy-boz at qalmışdı, onlarla gedirdi. Uşaqlar dedi:

– Bizə Kудayın verdiyi bu ikillik at da bəsdir.

Böyük bacı dedi:

– Burada yaşasaq, nə olar görəsən?

---

1. Komırqay – uca gövdəli otlar.

2. Kalan – monq. qalan, bəzən odla ifadə olunan bəşəri faciə.

Bacı-qardaş boz atın cilovundan tutub cənuba doğru üz tutdular. Onlar atı çəkə-çəkə gedirdilər. Acmışdılar, iki uşaq ac-susuz gedirdi. Onları ağ Altay qarşıladi, ağ çay (ak-talay) göründü. Ağ Altayla yanaşı Koq-Altay (göy Altay) da görünürdü, ak talayla yanaşı göy çay (gök talay) da axırdı. Göy Altayla Qara Altay, ağ çayla qara çay (Kara talay) yanaşı idi. Üç Altayın ortasında at dırnaqları ilə qazıq-qazıq olmuş qara yol vardı. Bacı dedi:

– Biz ayrılmasaq, ikimiz birgə getsək, camaatın bizdən zəhləsi gedər. Bizi necə yedirərlər? Ayrı yaşayacağıq. Qarşımıza bir adam çıxsın, nə deyəcəyik? Sən mənə ad qoy, mən də sənə. İkillik boz at qoy sənin olsun. Sən Meskey-boro atlı Maday-Kara ol!

O da bacısına Altın-Üstük adını qoydu, dedi:

– Sən hansı Altaya getmək istəyirsən?

Bacısı dedi:

– Ağ Altaya gedirəm. Deyəsən, ora sən getmək istəyirdin, amma mən gedəcəyəm.

Bacı dinməz-söyləmz ağ Altaya yollandı. Maday-Kara yerində durub qaldı. O, aşağıya, göy Altaya doğru üz tutdu. Maday-Kara aşağıya – üç Altayın qovuşduğu yerə gəldi, dayanıb baxmağa başladı. Ağ Altay boyunca dişində altı maral tutmuş ağ bir it – Ak-tayqıl qaçırdı. Ak-tayqıl¹ tərs-tərs ona baxıb mırıldadı, yanından ötüb keçdi. Aşağıda, ağ Altaydan Aqıldaymerqen² keçirdi. O, boz atına altmış koçkor³ yükləmişdi. Aqılday “Ey” deyib sözbə başladı:

– Sən necə oğlansan, başın-gözün qapqaradır, bədənin qan içindədir.

Maday-Kara cavab verdi:

---

1. Tayqıl – mifik, nəhəng it.

2. Merqen – oxçu.

3. Koçkor – dağ qoyunu, monq.arqali, qırğ. arkar.

– Mənim doğma yurdu qalan alovundan yanıb kül oldu, atam-anam öldü. Mən ac-susuz qalmışam. Bu koçkorun qabaq ayağını kəsib mənə verin.

Aqılday dedi:

– Ölonbirin uşağında yaxşı nə olar ki? Pis adamın övladı da pislüyindən qalmaz.

Bunu deyib qamçı ilə onun başına-gözünə döyməyə başladı, döyə-döyə onu bir kənara tulladı. Maday-Kara ayılıb özünə gələndə gördü ki, doğma obasında uzanıb qalıb. O, boz atını tutub oturdu, ağlamağa başladı:

– Hər şeydən uca Kuday! Kaş sən hər şeyi yaradıb da, bircə məni yaratmayydın!

Maday-Kara boz atın cilovundan tutub yenə də yola düşdü. Göy Altaya gələndə gördü ki, göy bir tayqıl ağzında yeddi koçkor tutub yel kimi qaçır; tayqıl yanından ötdü, bir azca da nəvazişlə ötdü.

Atının bir tərəfindən əlli koçkor sallanan Koçulday-merqen yorğa çapırdı, dedi:

– Sən kimin oğlusan? Nə yazıq balasan?

Maday cavab verdi:

– Atam-anam ölüb, mal-qara, adamlar yanıb kül olub. Mənim Altayıma fəlakət üz verib. Bircə mən qalmışam. Ac-yalavac gəzirəm. Bir diş ət verməzsiniz?

– Çulmusun¹ balası da çulmusdur.

Koçulday-merqen belə deyib üçillik dana dişli şallaqla Madayın baş-gözünə döyməyə başladı. O, döyə-döyə deyirdi:

– Bəyəm Ölonbir yaxşı adam idi?

Maday ayılıb özünə gələndə gördü ki, yenə də həmin atdan tutub dayanıb:

– Hər şeydən uca Kuday. Məni niyə yaratmışsan, kaş məni yaratmayydın. Varlığım-yoxluğum heç kimin vecinə deyil.

---

1. Çulmus – natəmiz ruh.

O, yenə də boz atın yüyənindən tutub yola düşdü. Qara Altayın içinə gəldi, qara xallı atına vəhşi heyvan, elik¹ yük-ləmiş Karalday-merqeni gördü. O, atın üstündəcə soruşdu:

– Sən kimsən? Burda nə gəzirsən?

Maday cavab verdi:

– Yetiməm, Ölonbirin oğluyam. Mənim Altayım yangında od tutub yanıb. Arxa-xalqım yanıb kül olub. Mən də burda avara-sərgərdan qalmışam... Bir diş ət verin. Nə vaxtsa sənə yorğan-döşək salmağa da yaramaram?

– Ölonbirdən yaxşı oğul törəyər? Nə qədər ki böyüməyibsən, səni öldürmək lazımdır.

Karalday belə deyib onu döyməyə başladı.

Yenə də Maday-Kara ayılında özünü yanıb qaralmış obada gördü, oturub ağlayandan sonra yenə də yuxarı qalxdı. Yaş gözlərində gölə dönmüşdü, burnunun suyu buz kimi donmuşdu:

– Kaş uca Kuday məni yaratmayaydı.

Boz atın yüyənindən tutub gedirdi; addım-addım gedirdi. Sonra Al-tayqa² dağlarını aşdı, çayı keçdi. Kok-talay çayının o tayında yumruq boyda bir alaçıq görünürdü. Oradan yulün kimi burula-burula tüstü qalxırdı. O düşündü: “Nə ola, ola. Gərək ora gedəm”. Kok-talay çayını üzüb keçdi, yumruq boyda, bacasından burula-burula tüstü çıxan həmin alaçığa yaxınlaşdı. Alaçıqın yanında göy bir inək böyürürdü. Qapının ağzında göy bir it uzanmışdı. Göy itin gözləri yox idi. Maday-Kara boz atını axura bağlayıb alaçığa girdi. İçəri girib gördü ki, bir qoca ilə bir qarı oturub, onların da heç birinin gözü yoxdur. Ocağın üstündə bürünc qazan var, qaynayır. Qazanda ətlə piy bişir. Maday-Kara ocağın yanında oturmadı, durub qab götürdü, əti, piyi qoyub oturdu, yeməyə başladı. O, çox acmışdı, yeyib doydu.

Qoca qarıya dedi:

---

1. Elik – dağ cüyürü.

2. Al-tayqa – ən əlçatmaz dağlar. Al – qaranlıq, adam ayağı dəyməmiş.

– Əti qazandan çıxart!

Qarı əli ilə axtara-axtara qab götürdü, əti qazandan çıxartmaq istədi; ət yoxdur. “Oy, kalak. Ət hanı?”. Qoca dedi:

– Ucu şiş mis maşanı mənə ver. Deyəsən, burda adam var.

Maday-Kara gedib astanada uzandı. Qoca mis maşanı götürüb onu yerdə tutdu, özünə tərəf çəkməyə başladı:

– Sən kimsən?

Maday-Kara cavab verdi:

– Evsiz-eşiksiz bir adamam, oğul olmaq istəyirəm. Yetim, atasız-anasız. Nəyimiz vardısı, hamısını qalan alıb apardı.

– Ey, kalak! Bizim oğlumuz olsan, işə yarayarsan. Bizə odun, su gətir.

Qoca belə deyib onu işə buyurdu.

Maday-Kara odun, su daşımağa başladı. Qoca dönə-dönə buyurmağa başladı:

– Bala, indi də ova get.

Qoca ok-sadakı çıxardıb ona verdi. Ox-yayı görən Maday-Kara soruşdu:

– Bunu neynirəm? Bununla nə vurmaq olar?

Qoca dedi:

– Get, gözünə nə görünsə, vur, gətir.

Maday-Kara oxdanı qurşağına keçirib üzüyuxarı – Ak-mejlik tayqasına qalxdı. O, dayanıb baxmağa başladı: Koq-talay çayının qırağında qamışlıqda bir göy inək otlayırdı. Maday-Kara kaybırı qoyub yayı çəkdi, göy inəyi boynundan vurdu. Göy inək yıxıldı. O, inəyin buynuzlarından tutub sürüyə-sürüyə alaçıqın qapısına apardı. Maday-Kara inəyin dərisini soydu, ətini bürünc qazanda bişirməyə başladı. Ət, piy bişdi. O, əti qazandan çıxardıb qoca ilə qarını oyatdı:

– Ət yeyin. Bu, mənim ovumdur.

Qarı ilə qoca əti yeməyə başladılar. Qarı əti yeyəndə birdən qışqırdı:

– Kodok! Ah, dəhşət. Elə bil, bu, bizim sağmal inəyimizin
ətidir. Sən gör kimi özünə oğul etmisən?

Qoca ona acıqlandı:

– Sus, arvad!

Onlar dinməz-söyləməz yeyib qurtardılar.

Səhər Maday-Kara saadaxı əlinə alıb Ak-mejellik tayqasına qalxdı. Ətrafa boylanıb gördü ki, şankalı bir qız qoca ilə qarının quyusundan su çəkir. O, kaybırı qoyub yayı çəkdi, su çəkən qızın hörüyündən vurdu. Qızıl şanka qopub çayın qırağına düşdü. Qız sıçrayıb suya düşdü. Maday-Kara cəld alaçığa qaçıb altın hörüyü qocaya verdi:

– Budur mənim qənimətim.

Qoca onu təriflədi:

– Çok! Çok! Mənim balam. Bu da lazımdır.

Qarı dedi:

– Sən kimi gətirib özünə oğul etmisən?

Qoca yenə acıqlandı:

– Sus, arvad! Qoy oğlum nə gətirir, gətirsin.

Səhəri gün Maday-Kara yenə də saadaxı götürüb Ak-mejellik tayqasına yollandı. Altayın o yan-bu yanına baxıb hər yeri dolaşdı. Göy çayın bu tayında temir-terək vardı; ağac qupqu-ruydu. O, evə qayıtdı. Qoca soruşdu:

– Bala, nə gördün?

Dedi:

– Heç nə görmədim.

Səhəri gün saadaxı əlinə alıb yenə də Ak-mejellik tayqasına üz tutdu. Heç nə görünmürdü. Umar-Timar-koq-talay çayından gözləri alışıb-yanan kürən atda (yalbış ərən at) bir nəfər çıxdı. O, dəmir qovağın ətrafında dolanıb baxırdı. Baxdı, baxdı, sonra yenə də çaya girdi. Maday-Kara dedi:

– Bu, necə igiddir, bu, nə tamqadır! Mənim ox vurduğum qovağa baxır.

O, atın üstündə gedib baxdı: koq talayın düz dibində dəmir örqö vardı; qapının yanındakı axura Yalbış-eren at bağlanıb. Örqönün qapısı yoxdur. Maday-Kara kaybır oxu qoyub yayı çəkdi, Yalbış-eren atın nazik boynundan vurdu. Yalbış atın başı yalına düşdü. O, dəmir örqönü bir neçə yerdən dəlik-deşik edib içəri girdi; dəmir taxtda bir igid – təpəgöz arxası üstə uzanıb. Maday-Kara əlini onun üz-gözüne çırpdı. Onlar bir-birinin yaxasından tutdular; dəmir örqö alt-üst oldu. Yeddi gün arxaları yerə dəymədən vuruşdular; doqquz gün torpağa batmadan döyüşdülər. Üç günün tamamında Maday-Kara düşmə-nini göyün üçüncü qatına qaldırıb göy çölün ortasına çırpdı, qabırğalarını təpikləyib sındırdı, yenidən bitişdi. Sümük bağ-ları dağılıb sonra yenidən bağlandı. Maday-Kara soruşdu:

– Ölməyə ruhu, tökülməyə qızaran qanı yoxdur. Mənə də öldürmək çətinidir, sənə də çətin olacaq. Tez ol, de, tının hardadır? Sənə ölmək asan olacaq, mənə də öldürmək.

Düşməni cavab verdi:

– Çəkmənin altına bax, doqquzuncu qatda sarı saplı bıçaq var. O bıçağı çıxart, ciyərimi, qarnımı yar. Mənim “köynəyi-mə” (qarın piyi) bürün, bağırsaqlarımı belinə bağla. Sənə güc lazımdır, gücün artacaq.

Maday-Kara dedi:

– Nə qədər ki, sağsan, adını söylə. Bir də de, görüm, hardan gəlib, hara gedirsən?

O dedi:

– Yalbış-eren atlı Yam Yeekəm.

Maday-Kara çəkmənin altında doqquz qatı çevirib sarı saplı bıçağı çıxartdı, Yam Yeekin ciyərini, qarnını yardı, köynəyini də qara daşın üstünə atdı; qara daş zəhərdən yanıb daha da qaraldı. Bağırsaqları qovağın üstünə atdı; qovaq kökünə qədər yanıb kül oldu. Ölmüş Yam Yeekin baş barmağı tər-pəndi. Maday-Kara barmağı kəsib baxdı, orada dörd göz vardı. O,

gözləri cibinə qoyub Koq-talay çayından çıxdı, əlində saadax evə gəldi. Ölon çadıra yaxınlaşdı, qoca ilə qarı arxası ocağa yatmışdılar. Maday-Kara gözün ikisini qocanın, ikisini də qarının göz çuxuruna qoydu. Qoca dedi:

– Kalak-kokıy! Gözlərim Altayımı görür. Biz ölüləri dirilti, sönmüş ocaq alışdı.

Qoca ayağa qalxıb baxdı:

– Ölonbirin yetim, rəzil oğlu bizi dirilti. Bizə Kудaylıq etdi!

O, silkindi, ağ saqqalı göründü. Bu adam xan imiş, qara başı ağarıb. Addım-addım gedib Ak-tayqa dağı araladı; oradan mal-qara sürüsü ilə arxa-xalq çıxdı. Onlarla birgə yəhər qayışında ox-saadax olan ağ xallı at da çıxdı. Qoca atı tutdu, ölon çadırı o tərəf-bu tərəfə yırgaladı – gümüşü-qızılı örqö oldu. Ay tərəf ay formasında, günəş tərəf də günəş formasında olur. O, Ak-Burxana çevrilib çaylar boyda çaxır çəkdi, dağlar boyda ət doğradı, məclis qurdu:

– Qoy gələn oğulun şərəfinə, dirilməyim şərəfinə məclis qurulsun! Qoy arxa-xalq keyf eləsin!

O, yanaşı başqa bir qızıl-gümüş örqö də tikdirdi, gənc Maday-Karanı özünə oğul seçdi, dedi:

– Yeganə qızımı ona verəcəyəm¹.

Maday-Kara etiraz etdi:

– Məndən böyük olsa, böyük bacım olmalı, kiçik olsa, kiçik bacım olmalıdır.

Ak-Burxan dedi:

– Kудay bu qızı sənin üçün yaradıb; kirpiklərinizi bir biçib, göbəyinizi (kindık) bir kəsib.

O, tale kitabını (sudur-biçik) gətirdi, baxdı. Kitabda deyilirdi ki, o, Maday-Kara onu – qızı özünə nokör etməlidir. Sonra elə həmin kitabda deyilirdi ki, o, yüz il müharibəyə getməli,

---

1. Çoltoşun şərhinə görə, bu, suya düşən qızıdır.

sonrakı yüz ildə Erlikin yanında yaşamal, sonra da evə qayıdıb dinc həyat sürməlidir. İndi o, alaçıqın, obanın sahibidir. Altın-Tadi adlı qızı gətirib toy etdilər. Şən məclislər uzun sürdü.

Ak-Burxan dedi:

– Mənim bir oğlum vardı. O, Erliklə müharibə etdi, ona məğlub oldu. İndi o, orada (yəni Erlikin xanlığında) yaşayır. Onun adı Kan-eren (qırmızı-kürən) atlı Kaan-Burxandır.

Maday-Kara altmış beş düyməli qızıl çüm, üstündən doxsan doqquz düyməli qara zireh geyindi, araqay qara saadaxı çiyindənən asdı, nəhəng almaz qılıncı belinə bağladı, oxdanı qurşaqdan asdı, qupquru ağac kimi nizəni əlinə aldı, ayağını üzəngiyə qoyub Meskey-boro atı mindi; üç dəfə əyilib qalxdı, yola düşdü. Maday-Kara öz-özünə deyirdi: “Gedim tək qaynımı xilas edim”. Saadaxın cingiltisi yerin təkində eşidilirdi, qara zirehin səsi göy gurultusuna bənzəyirdi. Göy gurultusu kimi guruldayır, dəmir kimi cingildəyirdi. O, gecənin qaranlığını yara-yara gedirdi, yer cəhənnəminin ağzına yaxınlaşırdı. Günəşli yerdəki sürü yerində dayansın, günəşsiz yerdəki sürü gün tutmayan yerdə qalsın. Meskey-boro at silkinib Tas-kul oldu. Yudu-tas ikiillik pırtlaşıq tüklü dayçasını söyüd çubuğu ilə döyməyə başladı. O, öz dayçasını dəmir axura bağlayıb örqöyə girdi, gördü ki, böyük bacısı Altın-Yüstük əyləşib. Maday-Kara soruşdu:

– Bu kimin alaçığıdır? Obanın xanı kimdir?

Altın-Yüstük dedi:

– Bu oba zil qara-boz atlı Kan-Kokülündür. Ay yudu-tas, bəs sən kimsən?

Maday-Kara cavab verdi:

– Övladı olmayanlara kömək, düşməni olmayanlara qulam; Mən belə keçələm.

Altın-Yüstük soruşdu:

– Hansı xanın qulusan?

– Mən yetmiş yeddi qollu Yes-tayqa sahibi mərhum Ölonbirin quluyam. Ovda idim, yolu azmışam. İndi özüm çaşmışam, Ölonbirin oğlu Maday-Kara sağdır, ya yox?

Qadın dedi:

– Eşitmişəm ki, Maday-Kara artıq ölüb.

Maday-Kara soruşdu:

– Sizin əriniz Kuquldey¹ nə iş dalınca gedib?

Qadın qəzəbləndi:

– Sənə nə var? Adama belə sual verərlər? Öz yerini bil, bildin?!

Maday-Kara dedi:

– Sənin ərini soruşanda nə olar ki?

Qadın əlinə edrek alıb onu qovdu:

– Siz bir bu qoçaq tamqaya baxın!

Maday-Kara dilləndi:

– Sən belə zirək arvadsan, düşünürsən ki, Maday-Kara ölüb? Bəs Maday-Kara sağ olsa, nə edəcəksən?

Qadın dedi:

– Kan-Kokül gələr, ona hər şeyi deyərəm, sənin ayaqlarını kəsdirib başının yanına, başını kəsdirib ayaqlarının yanına qoyduraram.

Maday-Kara dedi:

– Ərini gözləyəcəyəm. Əlimə düşər!

Qadın: “Görəcəyəm, nə edəcəksən!” deyib yerindən də qalxmadan onun dalınca tüpürdü. Keçəl alaçıqdan çıxıb Kan-Kokülün getdiyi yolda atını onun izi ilə sürməyə başladı. Qara meşə kimi bir sürü mal-qara gəlirdi; bərk səs-küylü camaat özünü arxadan yetirməyə çalışırdı. Budur, sürü gəlir, kişnəyir. Sürünün lap axırında zil qara atında yorğa yerişlə Kan-Kokül baş barmağını dodağına qoyub fit çala-çala gəlirdi. İy verən

---

1. Koquldey Kan-Kokulun əvəzinə işlədilib. Bu ya söyləyicinin unutulmuşluğu, yaxud da adların bir-biri ilə sinonim olması ilə izah oluna bilər.

keçəl boz pırtlaşiq tüklü atının başını çevirib gözləyirdi. Kan-Kokül dedi:

– Bu, hansı tamqadır belə yolumu kəsib atının başını gözləyir?

Yudu-tas cavab verdi:

– Atın madyandan, özün də arvaddan doğulmusan. Sənin nəyin məndən yaxşıdır?

Kan-Kokül qəzəbləndi:

– Vay tatay!¹ Tas tamqa! Yaxına gəlmə! İrinli-kirli!

Maday-Kara bir az uzaqdan gedə-gedə dedi:

– Qəzəblənmə, örokön², dayan, dayan, Kan-Kokül, qovub apardığın bu mal-qara ilə camaat mənim olacaq!

– Bu uçub sürünən tamqa bizdən niyə əl çəkmir?

Kan-Kokül belə deyib doqquz öküz dərisindən olan şallaqla yudu-tası vurdu. Yudu-tasın tulak³ kürkü parça-parça oldu, onun ağrı bilməyən bədəni ağrıdı, acı bilməyən adam acı çəkdi. Tas atın üstündəcə Kan-Kokülün yaxasından tutdu. Kan-Kokülün əli əsdi, onlar atlardan üzüqoylu yerə dəydlər, bir-birinin yaxasından, çiyinlərindən tutub vuruşmağa başladılar. Maday-Kara düşməni göyə qaldırdı, ağ buludların arasında fırladıb yerə elə çırpdı ki, yerin bir qatı dağıldı, o yana, bu yana baxıb gördü ki, zil qara at qaçır; göy səmədan aşağıda, ağ buludlardan yuxarıda yel kimi gedir. O, oxdandan bir ox çıxartdı, yaya qoyub atdı, atın boynundan dəydi. Sonra Cidu-tas⁴ cəld böyük bacısının alaçığına qaçdı, atı axurun yanına buraxıb alaçığa girdi. Qadın soruşdu:

– Hey! Cidu-tas, niyə belə sevincək qayıtdın?

Cidu-tas dedi:

– Maday-Karanı Kan-Kokül öldürüb.

---

1. Qorxanda söylənir, məsələn, ilan görəndə belə deyilir.

2. Örokön – möhtərəm.

3. Tulak – aşılammamış dana dərisi.

4. Bu ad mətndə bəzən Yudu-tas, bəzən də Cidu-tas kimi verilir – tərcüməçi.

Qadın edreklə onun başına-gözünə döyməyə başladı:

– Nə danışırısan, Cidu-tas? Niyə Maday-Karanı xatırladırsan, o ki çoxdan ölüb.

Maday-Kara silkinib öz donuna girdi, dedi:

– Niyə mənə həmişə qara torpaq arzulayırsan? Nə vaxt eşitmişən ki, ölmüşəm?

Maday-Kara bacısını tutub yanan tonqalın alovuna atdı. Temir-terekdən sıbıska düzəldib çalmağa başladı. Göydə Uç-Kurbustan, yerdə Erlikin obası onun çalmağını aydınca eşidirdi. Erlik dedi:

– Qalın tiken aralda¹ yaşayan Kok-bukaya de ki, o bacarmasa, mən Madaya qarşı yüz çulmus göndərəcəyəm. Yüz çulmus da onu dəli edib tikəndə yaşayan göy buğanın üstünə gətirəcək.

Elçi gəlib hamısını dedi. Kok-buka iki qabaq ayaqları ilə tiken-arala qum atdı. Onun atdığı qum xan ordusuna (xan çerü) çevrildi. Xan ordusu bütün yer üzünü aldı. Maday-Kara vuruşmağa başladı. Qabağa gedib altmış bahadırı, geriyə gedib əlli igidi qılıncdan keçirdi. Baş barmaq boyda ət yerə düşdü, igid ordusuna çevrildi. Bir qaşiq qan sıçradı, nəhəng döyüşçülərə çevrildi. Maday-Kara oxuya-oxuya kəsib tökdü. Onun nəğməsini göydə Kудay, yerdə Erlik eşidirdi. Erlik dedi:

– Kok-bukaya nə oldu? Maday-Kara niyə belə bərkdən oxumağa başladı?

Meskey-boro at Madayın qulağına pıçıldadı:

– Saadakı hazır saxla. Bir cəhdlə (yaya teb) üstümdən yəhərlə birlikdə düş. Yerə uzananda göy buğanın alınıdakı fincan boyda ziyili görəcəksən. Hədəfi vura bilməsən, mütləq öləcəksən. Vura bilsən, qələbə bizimdir.

Maday-Kara oxu çıxardıb yaya qoydu. Yəhərdən aşıb düşdü. Yəhər atın qarnına dəydi. Meskey-boro at göyə qalxdı. Ordunun tən yarısı dayanmadan gülməyə başladı. Deyirdilər ki,

---

1. Aral – kiçik meşə.

ölməz, amma budur, öldü. Maday-Kara uzanıb göy buğanın al-
nındakı fincan boyda ziyili gördü. O, ziyili nişan alıb atdı. At-
dığı oxdan alov çıxdı, baş barmağının altından tüstü qalxdı, bu
oxla qara ziyili dibindən qopartdı. Maday-Kara necə vurduğunu
xatırlayırdı, amma sonra nə baş verdiyi yadında deyildi. Göy
buğanın nəritisi göyün yeddinci qatında eşidilirdi. Göy
buğa azca qalxıb Maday-Karanın üstünə yığıldı. Onun əməlli
əti-yağı vardı. Yerə səpələnmiş ordu qara kömürə dönmüşdü.
Sağ qalan yox idi. Meskey-boro göydən düşdü, Maday-Karaya
baxıb gördü ki, göy buğa onun üstünə sərilib. Onun təkcə ba-
şının ortası görünürdü. O biri tərəfdən baxdı, yalnız iki ayağı
görünürdü. Maday-Karanı qurtarmağın yolunu düşünə bilmir-
di. Meskey-boro silkindi, qara zireh geymiş igid bir bahadıra
çevrildi, birtəhər Madayın qara qılıncını çıxartdı. Eninə doğra-
mağa başladı; göy buğa eninə parçalandı, uzununa doğradı,
uzununa parçalandı. Maday-Karanı birtəhər onun altından dar-
tıb çıxartdı. Maday-Kara nəfəsi gedər-gəlməz oradan çıxdı,
doqquzgülü tütəyi çalmağa başladı.

Erlikin döyüşçüləri dedi:

– Kok-buka məğlub oldu. İndi necə qurtulaq?

Erlük yüz çulmusu irəli verdi. Yüz çulmus yulqek¹ ilə bir-
gə çıxdılar. Meskey-boro at dedi:

– Erlük bihuşdarı ilə birgə yüz çulmus göndərib. İndi gedib
Erlikin dəmir örqösündə yaşamaq lazım gələcək. Uca Uç-Kur-
bustanın əmridir; yüz il Erlikin torpağında yaşamalısən, sənin
ağlın başında olmayacaq, bunu bilməyəcəksən. Erlikin alaçı-
ğına gələndə yaddaşın qayıdacaq. Onda məni yadına sal. Mən
çuqun qapıların (çoy eşik) yanında olacağam.

Meskey-boro at Madayla vidalaşıb göyə qalxdı, Ak-Çol-
mon (Venera) ulduzuna yapışdı.

---

1. Yulqek – bihuş edən vasitə.

Maday-Kara yenə də doqquzgözlü tütəyi çalmağa başladı. Qaranlıq dünyadan yüz yulqek-çulmus çıxdı. Yüz çulmus nəğmə oxuya-oxuya, qəhqəhələrlə çıxdı. Onlar Madaya dedi:

– Sən bizə yoldaş (ure nokör) olacaqsan.

Onlar əllərini irəli uzadıb dedilər:

– Bizə qardaş olacaqsan!

Böyük çulmus əlinin içinə tükürüb Maday-Karanın üzünə bir şillə vurdu. Maday-Kara huşunu itirdi. Onu qaranlıq dünyaya apardılar, çuqun örqöyə çatdılar. Çuqun örqönün qapısı qifilla bağlanmışdı. İçəri girəndə gördü ki, orada kef məclisi qurulub, çalıb-oynayırlar. O, özü oynamağa başlayanda huşunu itirdi. Oynayanda özünə gəlib gördü ki, özü kimi bir gənc oğlan yanında durub soruşdu:

– Sənin adın nədir? Hardan gəlib, hara gedirsən? Atanan kimdir?

Həmin gənc cavab verdi:

– Yer üzündə obası olan Ak-Burxan mənim atamdır. Mən qırmızı-kürən atlı Kan-Burxanam. Erlikin obasına necə düşmüşəm, neçə il keçib, bilmirəm.

Maday dedi:

– Onda məndən uzaqlaşma. Kuday yüz il Erlik torpağında yaşamağımı buyurub.

Maday belə deyib yenə huşunu itirdi. Sonra yenə özünə gəlib gördü ki, Erlikin yeddi qızı ilə oynayır. Ayılında Erlikin kiçik qızı Erke-Kara ilə danışmağa başladı, başa düşdü ki, artıq əlli il ötüb. Qızlarla oynayanda kiçik qızla ayrıca oynayırdı. Erke-Kara danışmağa başladı:

– Sən buraya işıqlı dünyadan gəlmisən, qansız, cansız deyilsən. Mən səninlə necə yaşayaram? Bizim yeməyimizi yeyə bilmərsən, içdiyimizi içə bilmərsən.

Maday-Kara dedi:

– Necə yemək olsa, yeyib-içərəm.

Yemək qoydular, qapqara yapışqan kimi. O, doyunca yeyib dedi:

– Mən sənin qapqara yapışqan kimi yeməyini yeyərəm. Amma Meskey-boro atımı görəndə arzum dəyişir. Gözümə nə görünsə, öldürmək istəyirəm. Qara-qura fikirlərə düşürəm. Mənim Meskey-boro atımı buraya buraxmayın! Onu lap uzağa qovun! Biz iki canda bir bədən olacağıq. Mənə söz versən, səni atandan istəyərəm.

Qız qara ilan kəmərinə, ilan qaşlı üzünü ona verdi. Erke-Kara qara tajuurda çaxır gətirdi. Maday-Kara qara ilan kəməri belinə bağlayıb ilan qaşlı üzünü barmağına taxdı, çaxır dolu qara tajuuru əlinə alıb ikitaylı qapını açdı, Erlikin qara örqösünə daxil oldu. O, qara örqöyə daxil olanda gördü ki, Erlik öz qara taxtında oturub. Onun saqqalı iki arkaya¹, bıqları üç arkaya bənzəyirdi.

Maday-Kara çaxır dolu qara tajuuru Erlikin qarşısına tutdu, qara çöqöçöyə töküüb verdi, dedi:

– Döysən, sənə qarşı gələcəyəm, qısqırtsan itin olacağam.

Qoca Erlik dedi:

– İşıqlı dünyadan gəlmiş insan, qaranlıq dünyanın insanı ilə bir alaçıqda necə yaşayacaqsan? Əlli ildir qaranlıq dünyanın yeməyini yeyib içdiyini içirsən.

Maday-Kara dedi:

– Eybi yoxdur (kəm yok), belə bir yerdə yaşamaq olar. Bura salamat yerdir.

Maday-Kara belindən qara ilan kəməri açdı, barmağından ilan qaşlı üzünü çıxarıb ona göstərdi:

– Biz bir-birimizin sözünü almışıq.

Qoca Erlik çaxırını alıb içdi, dedi:

– İndi alaçıq tikin. Mən yedim də, içdim də.

---

1. Arka – dağın meşə ilə örtülü şimal tərəfi. Dağın cənub, meşəsiz tərəfi kunet yaxud mees adlanır. Erlikin saqqalı iki şimal yamacına bənzədilir.

Maday-Kara dedi:

– Amma bir şərtim var: Mənim Meskey-boro atımı bura buraxmayın. Onu görəni kimi ağılıma qara-qura fikirlər gəlir. Canlı nə görürəmsə, öldürmək istəyirəm.

O, Erlikin qara örqösündən çıxdı. Qara örqədə məclis qurub toy etdi. Məclis qurulanda Erke-Kara qızın saçlarını hördülər. İgid altmış ayaqlı qara taxta çıxdı. O, Erke-Kara qızı sinəsinə sıxıb uzandı, qara ayı dərilili yorğanı üstünə çəkdi. Yanında uzanmış arvadı soruşdu:

– Meskey-boro atı minsəm, nə olar?

– Əşi, o bizdən nə qədər uzaq olsa, bir o qədər yaxşıdır. Meskey-boro atı minsən, qabaq ayaqları yerdən üzüləcək, arxa ayaqları yel kimi gedəcək, uca-uca dağların ucalığını, dərin-dərin çayların dərinliyini bilməyəcəksən. Meskey-boro atı minsən, istədiyini yerə mütləq gedib çatacaqsan. Qisas almağa getsən, mütləq qalib gələcəksən. Arvad, nəyə görə söhbəti Meskey-boro atdan saldın? Yoxsa o burdadır? Axı, dedim ki, onu qovun getsin. Çoxdan yadımdan çıxıb. Niyə onun barəsində danışmalıyam.

Maday-Kara belə deyib qara taxtdan sıçrayıb qaçdı, amma birdən dayandı, gəlib bir də uzandı.

Arvadı dedi:

– Elə-belə dedim, əzizim.

– Meskey-boro atı buradan qov!

Maday-Kara sözünü deyib ayı dərilili yorğanı başına çəkdi, yatdı. Arvadı dedi: “Gedim altı bacımın yanına, birlikdə oynayaq”. Arvad yerindən qalxıb qara çuqun örqönün qıfılını açdı. Meskey-boro atın yüyənindən tutub örqöyə apardı. O, Meskey-boro atı minib qaranlıq qara çölə yollandı. Yel kimi çapırdı; iki gecə suyu bulandırmadan yol getdilər. Atın qabaq ayaqları sanki havada rəqs edir, qulaqları aramsız şəkəldirdi. Qara du-

man görünürdü. Bir az da getmək istəyirdi, amma yadına düşdü ki, artıq doqquz gün keçir. Dedi:

– Ba çaaldı (təxminən, müsibət olacaq!)-Lap çox sürdüm. Ərim hirsələnəsə yaxşıdır!

Arvad tez alaçığa qayıtdı. Çatan kimi qara örqönün qıfılını açıb keşikçilərə dedi:

– Meskey-boro atı burdan qovun!

Arvad piyada geri döndü, gəlib Maday-Karanın qoynuna girdi. Əri dedi:

– Bu yeddi gündə sən hardaydın?

Arvadı cavab verdi:

– Altı bacımla oynayıb gəldim.

Maday-Kara hirsələndi:

– Mənə yalan demə! Hansı kişinin yanına getmişdin? Təzə tapdığın ərinin adını mənə de. Tez ol!

Arvadı dedi:

– Kalak koron! Səndən başqa ərim yoxdur. Mən heç bir yerə getməmişdim.

Maday-Kara qara ilan şallağı götürdü, arvadı Erke-Karanın iki hörüyündən tutub onu şallaqlamağa başladı. Arvadı ağlaya-ağlaya, qışqıra-qışqıra uzağa qaçmağa çalışırdı. Onun çiyin dərisi qarnı ilə, qarın dərisi çiyini ilə bir olmuşdu. Erke-Kara döyülməkdən öləcəkdi. Onun qarnından axan qan soyumuşdu. Arvad dedi:

– Atam, qara Erlik! Məni onun əlindən al!

Səbri tükənmiş qoca Erlik qara örqödən çıxdı, dedi:

– Kalak koron! Uşaqlar, bəsdirin! Sizə nə olub?

Maday-Kara dedi:

– Doqquz gündür mən bu qara taxtda tək yatıram. Sənin tərifli (yaxşı maktalu) qızın budurmu? Yəqin məndən yaxşı ər tapıb. Qoy desin. Qoy tapdığı əri gəlib onu mənim əlimdən alsın. Sən öz qızını neçə kişiyə ərə verirsen?

Arvadı Erke-Karanın ölüm saati çatmışdı (ölör yobi yedibert).

Erke-Kara dedi:

– Eşidəndə ki, Meskey-boro dayanmadan yorğa çapır, istədim onu bir az minib çapam. Ona görə də doqquz günün necə keçdiyini bilməmişəm. Geri qayıdanda onu çuqun örqö-dən buraxdım. Bəyəm Meskey-boro indi burdadır?

Maday-Kara dedi:

– Mən sizə dedim ki, ona burada gəzməyə imkan verməyin, qovun getsin. Görünür ki, siz ikiniz atı xəlvətcə örqöyə gətirib minirsiniz. O burdadırsa, o atı mənə verin!

Qoca Erlik çuqun örqönün qapısını açanda gördü ki, Meskey-boro qapının yanındadır. Qoca Erlik atı gətirib ona verdi:

– Kalak koron! Dalaşmayın! Budur Meskey-boro durub. Al, tut onu.

Maday-Kara yalnız indi Erlikin qızı Erke-Karanı buraxdı. O, Meskey-boronun yüyənindən tutdu, altmış altı düyməli qızıl çüm, üstündən doxsan doqquz düyməli qara zireh geyindi, oxdanı qurşağına, qara araqay kamanı çiyinə keçirtti, almaz kimi parıldayan ağ qılıncı belinə bağladı, ayağını üzəngiyə qoyub üç cəhdlə yerindən tərpendi. Sonra doqquz öküz dərisindən olan qamçısını əlinə aldı, atı o tərəfə-bu tərəfə, sağa-sola fırlayıb həndəvərində qarğa belə dolaşmayan bomboz çöllə yel kimi çapmağa başladı. Qara zirehin səsi göy gurultusuna, qara araqay saadaxın səsi Altay-Xanqayın səsinə bənzəyirdi. Erlik bəyin obasında, adamları arasında çaxnaşma düşmüşdü. Qara zirehin səsinə fəlakət üz vermişdi. Erlik bəy danışmağa başladı:

– Biz onu necə aldadıb öldürə bilərik?

Maday-Kara atı yel kimi çapa-çapa gəlib Erlikin ikitaylı qapısının astanasına çatdı, dedi:

– Tez ol, çix, Erlik!

Erlik qara örqödən çıxdı. Maday-Kara dedi:

– Tez ol! Bay¹ təkərləri arabaya qoş! Sapsarı zəmidə yorğa çapaq.

Erlük bir-birinin ardınca doqquz qara öküzü arabaya qoşdu. Sapsarı zəmi boyunca çapmağa başladılar. Maday-Kara doqquzgözlü çoquru çalmağa başladı. Doqquzgözlü qızıl çoqurun səsinə göydə uca Uç-Kurbustan da eşitdi. Uç-Kurbustan Kuday qızıl kitaba (altın sudur) baxdı; Maday-Karanın Erlükün torpağında yüz il yaşamaq müddəti artıq başa çatıb, vaxt ötüb, Maday-Kara işıqlı dünyaya çıxmalıdır. Qoy Maday-Kara nə arzu edirsə, alsın, qoy o, həmişə qalib gəlsin. Uç-Kurbustan ona belə xeyir-dua verdi. Maday-Kara oxdandan bir ox götürdü, kamana qoyub atdı, Erlükün doqquz qatlı çuqun qalasını (şibə) darmadağın etdi. O, bay təkərli arabanı da oxla vurub dağıtdı. Doqquz qara öküz bir-birinin yanına yığıldı. Maday-Kara atı yel kimi çapıb gözdən itdi. Erlükün obası qırmızı dumana büründü. Elə qarqara qatı duman çökdü ki, heç atın qulaqları da görünmədi. Erlük bilirdi ki, onun doqquz qatlı çuqun qalası dağılıb. Amma diqqətlə baxanda gördü ki, təkə doqquz qatlı çuqun qala yox, həm də onun bay təkərli qara arabası da sınıb, arabaya qoşulmuş doqquz öküz yerə sərilib, buyuzları da torpağa batıb. Erlük diqqətlə qulaq kəsildi; ay-günəşin parlacağı yer üzündə Maday-Karanın nəyəsi eşidilirdi. Maday-Kara qışqırırdı:

– Qoy doqquz qara öküzü bay təkərli arabaya qoşsun, qoy ay-günəşin parlacağı yer üzünə çıxsın. İşıqlı dünyada yorğa çapaq.

Erlük dedi:

– Kalak-koron! Mən çıxma bilmirəm!

Qoca Erlükün qışqırığı eşidilirdi.

Maday-Kara bağırdı:

– Qoy Meskey-boronun, ya da mənim adımını çəkməsin. Adımını çəksə, gördüyü bu fəlakətdən də pis olacaq.

---

1. Mətdə bay – varlı, ən yaxşı.

Erlük qışqırdı:

– Kalak-koron! Çıxmayacağam! İşıqlı dünyada qoy sənın arzuların çin olsun. İstədiyini al!

Qoca Erlük beləcə dayanıb xeyir-dua verdi, onu uğurladı. İndi Maday-Kara dayanıb baxmağa başladı (bolqonıb durqacın), gördü ki, ışıqlı dünyaya onunla birlikdə qırmızı-kürən atda Kan-Burxan, ağ-mavi atda Müüs-binin¹ oğlu Şuurqatı da çıxdı. Üçü birgə evə yollandılar. Sağ-salamat öz Altaylarına gəlib çıxdılar. Atası Ak-Burxan, anası onu sevgi ilə qarşıladılar. Dərdli Ak-Burxan sevindi:

– Ölən igid dirildi, sönən ocaq alışıdı.

Ak-Burxan Meskey-boro atın qabaq ayaqlarını qucaqlayıb ona dualar etdi:

– Bircə Meskey-boro atın sayəsində siz oradan çıxdınız!

Çaylar boyda şərab çəkдилər, tayqa boyda ət doğradılar:

– Qoy yeddi il çalib-oynayaq, doqquz il toy olsun.

Maday-Kara qayıtdı. Həmişəkindən də böyük toy etdilər; hər yerə xəbər saldılar, xanların hamısı yığışdı, yeyib-içdilər. Yeyib piylənmiş arıq itlər yerlərindən qalxa bilmirdi, hürüyürdülər, arıq kişilər o qədər kökəlmişdilər ki, dura bilmirdilər, deyinirdilər. Doqquz il toy, yeddi il çalib-oynamaq tamam oldu. Maday-Kara odun-ocaqlı yer tapıb camaatı ilə birgə yurd saldı, sürülərini göy otlaqlı yerdə saxladı, dedi:

– Hə, indi də qisas vaxtıdır, düşmən var!

Maday-Kara Meskey-boro atını yəhərlədi, araqay yəhəri qoydu, qara kamani çiyinə keçirtdi, ağ almaz qılınıcını belinə bağladı, Meskey-boro ata minib yola düşdü. O, üç Altayın qovşağına çatdı. Üç Altayın qovşağında atların nəfəsi sanki dumana, insanların üzünü qırmızı alova bənzəyirdi. Atın üstündə gedəndə gördü ki, altmış qatlı ağ xalı göndərilib, altmış ayaqlı qızıl masa qoyulub, yüz igid qolları üstündə yüz tajuur çaxır

---

1. Müüs – buynuz.

tutub, yüz dəliqanlı nəğmə oxuyur, yüz igid Maday-Karanı qarşılayırdı. Yerə batırılmış qızıl axur vardı. Qızıl axurun yanında altmış bahadır gözləyirdi. Maday-Kara dedi:

– Atanızın başı, ananızın döşü! Hərgah siz məni keçmiş günlərdə sayıb hörmət etsəydiniz, mən də öldüyüm gün sizi sayıb hörmət edərdim. Sənin çəkdiyən bu çaxırını qoy inəklər içsin, yığıb doğradığın bu əti də qoy itlər yesin.

O, atdan cəld sıçrayıb yerə düşdü, üçillik dana dişindən olan şallağı əlinə alıb üç qardaşın – Aqılday, Karalday, Saraldayın hörüklərindən tutdu, bir-birinə bağlayıb döyməyə başladı:

– Qabaqlar mən yetim, ac-yalavac gəzəndə siz məni necə döymüşdünüz?

Maday-Kara üç qardaşı şallağın altına salmışdı. Onların al qan içində olan bədənləri taqətdən düşmüşdü, ağ sümükləri görünürdü. Elə bil onların ölümü çatmışdı (ölөр dınına). Üç qardaşın bədənində qopartmağa ət, axmağa qan qalmamışdı, şallağın altında taqətdən düşmüşdülər. Yalnız indi Maday-Kara Aqılday, Karalday, Saralday qardaşlarını buraxıb dedi:

– Üç qardaş, ejikçim¹ olun!

Maday-Kara sağ-salamat Altayına gəldi. Mal-qarasını otlağa buraxdı, obasını öz yerində (terçе) ağırladı. Sürüsünü göy otlaqlara tərəf sürdü. Obası ilə birgə odun-ocaqlı yerlərdə yurd saldı. Müharibə ona yavuş düşmədi, özü də müharibəyə getmədi. Varı-dövləti aşıb-daşdı, erdine (mal-qara) sahibi, xeyirxah, müdrük bir xan oldu.

---

1. Ejikçi – eşikçi, gözətçi.

AK-Bİ

(Söyləyici məlum deyil. Nağlı Mıyutu kəndində
Semyon Çonaşev qeydə alıb)

İgid Ak-bi yaşayırdı. Onun arvadı Ermen-çəçen ilə boz atı, bir-birinin dilini bilməyən adamları, qarışıq rəngli mal-qarası vardı. Sürüyə bahadır Altın-Erçek, adamlarına da bahadır Altın-Tobçi baxırdı. Onun cəngüdəni sarı xallı Tenze-kaltar atının sahibi Tenqis-bi idi. Nə oğul varisi, nə də qız-gəlini yox idi, göy səmaya (akka kökka) çatan altmış altı küncü Ak-tayda (ağ dağ) qalası vardı. Onun həm də nə sakit, nə də iti axan ağ çayında naxır bulağı vardı. Qocalıq gəlib yetişmiş, möhkəm sümükləri gücdən düşmüşdü. Ağ-boz atı da ömrünü yarı etmişdi. Ak-bi özü də dəliqanlı ömrünü yarıya çətdirmişdi. Onun səbri tükənmişdi (fikirləri qısalmışdı), çox məyus yaşayırdı. Vəziyyət o yerə çatmışdı ki, qurd onu dişinə alıb yerə vura bilərdi¹. Quş onu dimdiyinə alıb yuxarı qaldıra bilərdi. Vəziyyət belə idi.

Bir gün arvadı Ermen-çəçen dedi:

– Niyə göyə qalxıb Uç-Kurbustandan bala-sus² istəmirsən?

Ak-bi yüyəni cingildətdi; ağ-boz at yortma qaçıb onun yanına gəldi. Gümüşlə yüyənləyib, bürüncə yəhərlədi. Çoxlu zireh taxdı, çoxlu çüm geyindi. Qızıl kurdakı (qurşaq) belinə bağladı ki, alıp əlin atıb tuta bilsin, gümüş kurdakı bağladı ki, kumok³ əlin atıb tuta bilsin. Ak-bi ay karanqıy⁴ saadakı çiyininə keçirib yola düşdü. O, sürüsünün ətrafına altı dəfə, adamlarının başına iki dəfə dolandı. Sonra yaşıl otları tapdalanmayıb, təzə-tər kolları əzməyib atı yorğa sürdü. O, qamçını yelləyib toromollu⁵

---

1. Yəni qurd-quş da onu incidə bilərdi.

2. Sus altayca can deməkdir; bala-sus övlad canı ola bilər – tərcüməçi.

3. Kumok – bu da alıp, pəhləvan ola bilər.

4. Karanqıy – qaranlıq.

5. Toromol – yüyənin sol tərəfini sağ tərəfi ilə birləşdirən bənd.

dəmir yüyən ağızlığını tərpedirdi. Erdine atın dırnaqlarının tappıltısı yer üzünün altı aylıq aralığında aydın eşidilirdi, igidin əyninə keçirdiyi zirehin səsi dəmir ayın (temir-ay) səsi, göy gurultusu kimi eşidilirdi. Ak-bi uçan quşdan iti, atılan oxdan sərt gedirdi. Bir anda onun gözləri Arçın-Kırçının zirvəsinə sataşdı. Tala kimi artaş bürünc yəhəri götürdü, tərlikləri çıxartdı, ardıcla tüstülədi, ağ südlə yuyub təmizlədi. Ağ-boz atını yəhərlədi, dedi:

– Nə sakit, nə iti axan çayım, altmış altı haçalı ağ dağım! Sizdən təvəqqəm var!

Buradan o, üç dəfə təkən verib (tendanıb) uçan quşdan iti, atılan oxdan sərt səmaya qalxdı. Ağ-boz atın sürəti göy qurşağı kimi əriyib itdi. Bir gün üç burxanın iqamətgahı gözə dəydi. Ağ-boz at yalını yerə sərib dua edirdi, Ak-bi özü də papağını çıxarıb baş əymişdi. Üç burxandan ən böyüyü onların qarşısına çıxıb soruşdu:

– İridişli ağ-boz Altın-Erək atın sahibi Ak-bi! Sənin ağ ilxıların hürküb qaçmayıb, adamların vahiməyə düşməyib? Hansı Altaya yollandın (ulandın), hansı evə (umzandım), hansı işə görə gəlmisən?

Ak-bi cavab verdi:

– Qurd məni dişinə alıb yerə ata bilər, taleyim belədir. Camaatıma başçılıq edən oğlum, ərə verməyə qızım yoxdur. Mayalandıran su verərsinizmi?

Burxan dedi:

– Öz yurduna, evinə qayıt. Bir oğlun olacaq, torpaqdan öləcək. Bir oğlun olacaq, atdan öləcək. Üçüncü oğlun olacaq, müharibədə öləcək.

Ak-bi dedi:

– Bircə gözümlə görsəydim, görəndə də özüm bir şey edəməm.

O, atının başını çevirib geri qayıtdı. Onun qayıtması hər yerdə dəmir ayın səsi, göy gurultusu kimi eşidilirdi. O, gözünü

yumub açanda artıq ağ tayqanın zirvəsində idi. Ağ sürü sakitcə dayanmış, adamları da onu salamlayırdı. Ağ örqönün qapısı ağzına toplaşmış adamların üzləri alov kimi qıpqırmızı, atların nəfəsi tutqun duman kimi idi. Ak-bi bunu görüb atını yortma çapdı, qızıl laylı qapını açıb alaçığa girdi. Arvadı Ermen-çeqen bir oğlan doğmuşdu, uşaq doqquz qoyun dərili yatağında uzanmışdı. Ak-bi dedi:

– Koqusimnin kanı¹, kozimnim odı.

O, uşağın boyun-boğazını öpməyə (okşonıp) başladı. Sonra məktub yazıb Altın-Erreqk ilə Altın-Tobçi bahadırları yanına çağırdı:

– Gecə-gündüz deməyib tez sarı xallı Tenze-Tenqıs-binin yanına gedin. Oğlum olub, gəlsin, ona oynayıb qaçmağa yer hazırlasın, altı ay uzununda döşəmə düzəltsin.

Bahadırlar gecə-gündüz bilməyib at sürdülər, dedilər:

– Hansı bahadır daha yaxşıdır, baxaq!

Onlar alaçıqların qurtardığı yerdə Tenqıs-bini tapdılar. Tenqıs-bi onları qabaqcadan tanıyıb qarşılmasına çıxmışdı, soruşdu:

– Məşhur bahadırlar, hara gedirsiniz?

Onlar cavab verdilər:

– Ak-binin oğlu olub. Dedi, tez gəlib uşağın oynamağına taxta döşəmə düzəltsin.

Tenqıs-bi dedi:

– Yaxşı, gələrəm!

Bahadırlar atlarının başını çevirib geri qayıtdılar. Onlar bir-birlərinə dedilər:

– Biz ikimiz bu qədər çox yol gəlmişik. Bəs bu sarı xallı atlı Tenze-Tenqıs-bi Ak-binin yanına nə vaxt gedib çıxacaq?

Onlar qəhqəhə çəkib güldülər. Ak-binin yurduna çatanda gördülər ki, altı ay uzunluğundan da çox döşəmə (takta) hazırlanıb, sarı xallı Tenze at qızıl axurun yanına bağlanıb, Tenqıs-bi

---

1. Cismimin qanı.

özü də azca içib kefi kök ortada gəzişir. Onlar bunu görüb çox təəccübləndilər. Tenqis-bi bir gün çıxıb evinə getdi. Ak-bi əlli bahadırı oğluna keşikçi qoymuşdu ki, körpə təkcə bu döşəmənin üstündə qaçıb oynasın. Körpə döşəmənin o başına qaçıb dedi:

– Məni buraxın. Mən anamın südünü əməcəyəm. Mən yemək istədim!

Bahadırlar körpəni buraxdılar, o da qaçıb getdi. Bir azdan körpənin səsi yerə-görə bülənd oldu. Bahadırlar onun arxasınca qaçdılar. Yerin altından altı dişli qaban çıxıb körpəni üç yerə parçaladı. Ak-bi özü də ora gəlib dağ kimi qalaqlanmış ağ sümükləri basdırdı.

Ak-bi evə qayıtdı. Evdə arvadı Ermen-çəçen ikinci oğlunu doğmuşdu. Qoca Ak-bi yenə bahadırları Altın-Erçək ilə Altın-Tobçini Tenqis-binin yanına göndərdi:

– Qoy tez bura gəlib ilxıları alaçıqdan uzağa qovsun. Bir oğlum da olub.

Bahadırlar Tenqis-binin yanına gəldilər. Qəzəblənməyən Tenqis-bi hirslənməyə başladı, dedi:

– Ak-binin arvadı hər gün bir uşaq doğacaq, mən onun uşaqlarına baxmağa məcbur deyiləm. O, belə güclü xandırsa, qoy yer üzünün sonsuz çölündə (kös yetpi, kok yalan) vuruşmağa gəlsin.

Bahadırlar Ak-binin yanına geri qayıdıb dedilər:

– Dedi ki, yeddi gündən sonra yer üzünün sonsuz çölündə vuruşmağa gəlsin.

Ak-binin göz yaşları gölə döndü, burnundan (murdu) axan su buza döndü, dedi:

– Yaradan heç kimi qocaltmasın! Qocalan kimi öz bahadırların da sənə qarşı çıxırlar. Belədirsə, onda at da ölməsin, at qızıl deyil, igid də ölməsin, igid əbədi deyil.

Ak-bi ağ-boz atını yəhərləyib qapqara zirehini taxdı, çoxlu çüm geyindi. Qapqara ay kimi ox-kamanını çiyinə keçirib dedi:

– Nə olur, olsun, yurda buraxmaq olmaz. Kaş mənim canavar kimi güclü vaxtlarım olaydı. Üzümün tülkü kimi (üzün əvvəlki qırmızılığı, allığı) qıpqırmızı olduğu vaxtlarım olaydı.

Ak-bi bunu deyib yola düşdü. O, Arçın-Kırçın tayqasının zirvəsinə qalxıb baxdı, gördü ki, ucsuz-bucaqsız yaşıl çöldə adamların üzü alov kimi qızarır, atların nəfəsi duman kimidir. Orada sarı xallı Tenze atlı Tenqıs-bi başçıdır. Ak-bi acı zəhər kimi qışqırdı:

– Atanın verdiyindən başqa bir artıq varmı? Yoxsa unutmusan ananın verdiyi Tenqıs-bi tamqanı(alçaq)!

Çalalar-tüb (dib) yırgalandı, orçulanı¹ tərpendi. O, Kaybır oxu qoyub yayı çəkdi, ox Tenqıs-binin alnının ortasına (manday kimi) dəydi. Bir tərəfdə altmış adam öldürdü, o biri tərəfdə əlli adam öldürdü. Çeyne² kimi al qırmızı qan axıtdı, ciyərləri deşib tökdü. Yeddi ilin başında Ak-bi axıradək düşməninə qalib gəldi, Tenqıs-bini şillələyib yaxasından yapışdı, yerə doğru əyməyə başladı. O, vəhşi baytal³ kimi zil səslə qışqırdı, ikiillik düyə kimi nərildədi. Onlar yeddi il döyüşdülər; heç birinin kü-rəyi yerə dəymədi. Doqquz il vuruşdular. Uzun illərdən sonra Ak-binin pəhləvanı tutub saxlamaq gücü azaldı, onun kü-rəyini yerə vurmaq asanlaşdı. Ağ-boz atı qaçıb gözdən itdi. At evə çatanda gördü ki, oğlan qaçıb oynayır. At dedi:

– Ox-kamanı, yəhəri sındı, igid pəhləvan öldü.

Oğlan bunu eşidib evə qaçdı; anasının sağ döşünü əmməyə başladı, sağ almacıq sümüyü saraldı, sol döşünü əmməyə başlayanda sol almacıq sümüyü saraldı. Oğlan alaçıqdan çıxanda ağ-boz at diz üstə çöküb oğlanın qabağında uzandı. Oğlan ox-kamanı götürüb atı mindi. At quşdan iti, atılan oxdan sət qaçırdı. O, ağ tayqanın başına qalxıb baxmağa başladı, gördü

---

1. Orçulanı – monq. dünya.

2. Çeyne – pion, Paeonaea.

3. Baytal – üçillik madyan.

ki, Tenqıs-bi Ak-bini quzğun kimi qıy vurmağa, qulan kimi zingildəməyə məcbur edir. Oğlan dedi:

– İgidi mən gələnədək öldürmə!

O, belə deyib aşağı doğru qaçdı, atın boynundan sıçrayıb düşdü. Tenqıs-bi Ak-bini bir tərəfə atdı, oğlanın ayaqlarından tutub yastı daşlara çırpdı. Sonra qurşağından tutub qaldırdı, qara tayqaya kəsməsinə (dağlarla bədənini kəsmək üçün) çırpdı. Onun qollarından tutub qabağa əydi, vəhşi madyan kimi qışqırtdı, geriyyə əyib düyə (torbok) kimi nərildətdi. Yeddi ildən sonra Tenqıs-bi artıq pəhləvanı tutmaqdan daha çox yerə əyilirdi. Günlərin bir günü onu quzğun kimi qışqırtdı, madyan kimi zingildətdi. Bir yanından çəkib o biri yanı üstə qaldırdı. Ağ böyründən sıxıb göyərmiş böyrünə söykəndi; söykəni b sıxdı. Boynunu, kürəyini üç yerdən tapdalayıb atdı; axan qan çaya döndü; sümüklər dağa döndü. Ak-bi soruşdu:

– Öləni diriltədin, sönəni yandırdın. Adın nədir, oğlan?

Oğlan cavab verdi:

– Adımı hələ qoymayıblar. Təkcə eşitmişəm ki, atam ağ-boz atlı Ak-bidir.

Ak-bi dedi:

– Gözlərin ayın işığı, bədəninin ayın qanıdır.

O, oğlanı öpüb oxşadı. Sonra oğlan evə qaçdı. Ak-bi sarı xallı Tenze atı tutub mindi, dedi:

– Yaxşı atdır, niyə öldürüm? İlxılara baxmağa gedəndə minməyə yarayar.

O, sarı xallı Tenze atın yüyənini çəkib getdi. Birdən at onun əlindən çıxıb qaçdı. Ak-bi sarı xallı Tenze ata çata bilmədi. At oğlanın arxasınca qaçdı. Ak-bi də atın arxasınca qaçdı. Birdən Altay-Xanqay göy kimi guruldadı. Nə olmuşdu? Sarı xallı Tenze at oğlanın yanından qaçanda təpiklə onun alından vurub sındırmışdı. Nə yerdə, nə də göydə bir iz yox idi. Ak-binin gözlərindən yaş axıb gölə döndü, burnunun suyu donub bu-

za döndü. Ak-bi dağ kimi qalanmış sümükləri basdırıb evə gəl-di. Qızıl axurun yanında atdan düşüb qızıl laylı qapını açıb ala-çığa girdi. O, alaçığa girəndə gördü ki, doqquz buğa dərisinin üstündə yeni doğulmuş oğlan uzanıb. Qoca onu qucaqlayıb ox-şadı. İki gecə ötdü, oğlan anasının arxasınca qaçdı. Altı gecə də keçdi, oğlan artıq alaçıqdan çıxıb atasının arxasınca qaçırdı. Şüvüldən kaman, ox düzəltdilər, oğlan oynadı. O, hər gün oy-naya-oymaya alaçıqdan çox uzaqlaşdı. Bəzi günlər hətta Ar-çın-Kırçın ağ tayqasına çıxıb acı zəhər (açu-koron) kimi qışqı-rırdı; öz qışqırığı ilə (torkilta) dünyanı qorxudur, çalaların di-bini laxladırıd (yay kalta). Üç gün onun qışqırığı kəsilmədi. Yeri duman-sis bürüdü. Doqquz gün daş dolu yağdı. Sonra ye-nə hava açıldı. O, diqqətlə baxmağa başladı; at tappılısı eşidi-lirdi. Gördü ki, ağ-mavi at (ok-sur-at; sur-ilan) onun qabağına qaçır, ipək cilovu yerdə sürünürdü. Bürünc (kuler) artaş yəhəri vardı. Göy zireh qayıqlanmışdı. At bərkdən kişnədi:

– Yeddi dəfə yer üzünü dolanmışam. Yetmiş səltənət gəz-mişəm, məni minəcəkdir bir adam tapmamışam. On dəfə orçilani firlandım, məni tuta bilən adam olmadı.

Oğlan qalxıb onun qarşısına çıxdı. At sakitcə dayandı. Oğ-lan atın ipək cilovundan tutdu, qara zirehi qayıqdan açıb əyninə keçirdi. Gördü ki, artaş yəhər qaşında qızıl yazılar var. Oxuyub bildi ki, ağ-mavi atlı Altın-koo odur. Altın-koo öz atını minib gedirdi. At göydə ulduzları, yerdə təpələri sayıb sərtləşirdi. Nə-hayət, doqquz ildən sonra dayanıb geriye, evə qayıtdı. Ay kimi qara kaman ay ilə gün işığının qabağını kəsirdi. Qara zirehin səsi dəmir ayın səsi kimi, göy gurultusu kimi eşidilirdi. O, nəfə-sinin buğunu iti gözdən daha aydın görürdü. Nəfəs ağaranadək əriyən dəmir kimi yanırıd. Qaçan ağbaşı atın gurultusu altıaylıq məsafədə eşidilirdi. O, öz alaçığına gəlib qızıl axurun yanında atdan düşdü. Adamların əlləri atı, qolları onu tuta bulmədi. O, qollarını qolaylayıb qızıl laylı qapını açdı, alaçığa girdi. Anası

Ermen-çeqen qızıl masa qoydu, alayman-şikır gətirdi. Arıqlamışdı, kökəldi, acmışdı, qarnı doydu. Bir gün Altın-koo dedi:

– Başımın altına qoymaqdan əlim sürtünüb, bürünüb yatmaqdan kürküm sürtülüb.

O, soruşdu ki, tuştu tukayı (qisməti) hardadır. Anası Ermen-çeqen qızıl kitaba baxıb dedi:

– Sənin tuştu tukain, sən demə, burdaymış, üç göyün qatında Tenqri-xanın qızı Temene-koo imiş. Sənin yerin onun yeri ilə birləşib; sənin odun onun odu ilə qovuşub.

Bunu eşidən Altın-koo yubanmadı; ağbaşı atını minib getdi. O, yaşıl otları tapdamadan, təzə-tər otları əzmədən gedirdi. Atını yorğa çapırdı. Altın-koo sarınmış qamçısını yellədirib dəmir yüyən ağızlığını tərpedirdi, uçan quşdan iti, atılan oxdan sərt çapırdı. Bir gün ağbaşı at qabaq ayaqlarını qaldırmayıb, arxa ayaqlarını dartmayıb yeri dinləməyə başladı. Altın-koo atdan soruşdu:

– Mənim ölümümü, ya da ömrümü öyrənə bildinmi?

At cavab verdi:

– Ölüm-dirim haqqında heç nə bilmirəm. Biz axırıncı maneəyə (puudak) gəlib çatmışıq. Bu maneə nədən ibarətdir? Bu maneədə altmış sajen uzunluğunda qara tülkü var. Bir az getsək, iki qoşa səmənd at var. Bir az da getsək, yeddi kezer var. Bir az da getsək, üç ayı var. Onlarla necə başa çıxacaqsan?

Bahadır dedi:

– Xilas-çarə yolu səndədir, ox atıb ovlamaq mənə aiddir.

At dedi:

– Mən qara milçək olub uçaçağam, sən də qaranquşa çevrilib arxamca uçarsan.

At milçəyə dönüb uçdu, bahadır da qaranquşa çevrilib onun arxasınca uçdu. Onlar qara tülkünün yanından ötəndə tülkü onların ardınca baxıb təəccübləndi. Sonra iki səmənd atın yanından ötdülər; atlar gözlərini çəkmədən baxıb heyrətə gəldilər. Onlar bir az da uçdular, silkinib öz cildlərinə girdilər.

Ak-surat qabaq ayaqlarını qaldırmayıb, arxa ayaqlarını dartmayıb sağ qulağını köndələninə tutdu, sol qulağını da sola tutub yeri dinlədi. Bahadır dedi:

– Ah, mənim ölümümü, yoxsa ömrümü bilirsən?

At dedi:

– Ölümü, ya da ömrünü bilmirəm. İndi bizim sonrakı yolumuz təmizdir, maneəsizdir. Yeddi kezerlə üç ayı Temir-Mizenin qabağına getdi. O, yenə də elçiliyə gedir.

Onlar sürətlə irəliləyirdilər. Bir gün at da dayandı. Bahadır dedi:

– Ak-surat, sən nə bilirsən, nə duyursan?

At dedi:

– Bildiyim odur ki, Temir-Mize gedib çatıb, Tenqri-xanın qızı Temene-koonu istəyib. Gəlinin atası artıq şərab içib (deməli, artıq razılıq verib). Qız yeddi il səni gözləyib, gedib çıxمامısan, ilbi-tarmanın köməyilə yerinə özünə oxşar bir qız oturdub. Özü də göyə qalxıb Çolmon ulduzuna çevrilib.

Onlar bir az da getdilər. Tenqre-xanın dəmir tayqası görünürdü. At dəmir dağın başına qalxıb qara milçəyə dönüb baxırdı:

– Temir-Mize neçə bahadırdan yaxşıdır? Əlini böyrünə qoyub yırgalanır. Dəmir rəngli göy-boz at (temir ondu kok boro ot) neçə atdan üstündür?

Bir gün Temene-koo göydən enib öz örqösünə girdi. İri qum dənələri kimi narın yazılmış “samıra”nı (samıra-piçik) oxudu. Bu yazılara baxıb gördü ki, artıq yeddi ildir, Altın-koo dəmir tayqaya gəlib. Gələn pəhləvanların heç biri Altın-koonun əlini tuta bilməyib. Altın-koo çıxdı; ora baxsa, ay nurudur, bura baxsa, günəş şöləsidir. Hər iki almacıq sümüyü (kaçar) göy qurşağına bənzəyir. Temene-koo qışqırdı:

– Nə edirsən? Bura gəl!

Altın-koo Tas-tarakaya dönüb atını da ikiillik pırtlaşmış tük-lü dayçaya (takılı yabaqa) çevirdi. O, qızın alaçığına yox, Ten-

qri-xanın alaçığına getdi. Orada dayanan alıplar Tas-tarakayı görəndə heyrət edib təəccübləndilər. O, qızıl örqönün qapısına yaxınlaşıb atdan düşdü; yabaqunu¹ açıb buraxdı. Tarakay özü də qızıl örqöyə girib ocağın yanında oturdu. Bütün alıplar yenə də çaşıb qalmışdılar. Tenqre-xan soruşdu:

– Bu tas hardan çıxdı?

O cavab verdi:

– Mən Ay-xanın itib yolunu azan Tasiyam.

– Hara gedirdin?

– Adamları görüb bura gəldim.

Oraya toplaşan pəhləvanların heç biri söz demədi. Orada oturan Temir-Mize gözlərini çəkmirdi. Tenqri-xan yenə soruşdu:

– Axır ki, hara gedirdin?

– Məgər insan adamların toplaşdığı yerə gələ bilməz? Ona görə mən də gəldim.

Elə bu vaxt onun qızı, aydan arı, günəşdən nurlu Temene-koo alaçığa girdi. Heç bura gəlməzdi, indi gəlib tez yemək bişirməyə (kazandazın) başladı. Tenqri-xan baxıb çox təəccübləndi. Temene-koo qızıl masanı çəkib alayman-şikır gətirdi, Tasın qabağına qoydu. Temir-Mizenin qan-qırmızı üzünün rəngi dəyişdi, tutuldu. Tas yeyib doydu, gedib ocağın yanında oturdu. Onda Tenqri-xan dedi:

– Niyə qabağa gəlmirsən?

– Hökmdarın yanında oturmağa utanıram.

Tenqri-xan soruşdu:

– Nəhayət ki, sən hara gedirdin?

– Bura gəlirdim. Mənim gəlməyim niyə sizi belə təəccübləndirib qorxudur? Məgər bunda bir günah (purulu) var? Düşünürsünüzsə ki, mən bura öz istəyimlə (albadaanın) gəlməmişəm, onda məni evə göndərin. Yox, düşünürsünüzsə ki, mən

---

1. Yabaqu – dayça.

bura məcburən (kuçenib) gəlmişəm, onda əl-qolumu bağlayıb evə göndərin.

Heç kim cavab verməyib oturdu. Orada oturan Temir-Mize yerindən qalxıb gəlib Tasın yanında ocağın dibində oturdu. Onun qan-qırmızı sifətinin rəngi qaçmışdı. Tas-Tarakay yerindən qalxıb alaçıqdan çıxdı, gördü ki, Ak-surat atı öz cildində gəzir. Tas-Tarakay silkinib öz Altın-koo cildinə düşdü. O, atın üstündən yəhəri götürdü, tərliyi də altına qoyub at axurunun yanında uzandı, özünü yuxuluğa vurdu. Temene-koo evə getdi. Bütün alıplar buna mat qalmışdılar. Günəşli yerdə (yəni həmin yerdə) bu alıp kimdir belə peyda olub? Onlar Tas-Tarakayı tanımadılar. Tenqri-xan dedi:

– Ak-binin ağbaş atlı oğlu Altın-koo günəşli yerdədir. Mən bu barədə eşitmişəm. O, bütün yer üzünün (orçıkan) otuz hökmdarını, yerdə də yetmiş padşahı əlində tutub saxlayıb. Ak-suratın qabağında dayana biləcək dişli bir at, Altın-koonun dirsəyini yerə vura bilən bir erkək yoxdur. Hə, elə ona görə fikirləşirəm ki, bu, odur.

İndiyədək qorxmayanlar indi vahiməyə düşdülər. Temir-Mize onu görüb evə getdi. Temene-koo Altın-koonun yanına bir şimekçin¹ göndərdi ki, onu çağırınsın. Altın-koo qalxıb getdi. İçəri girib gördü ki, örqönün bir tərəfi ay kimi işıqlanıb, o biri tərəfi günəş kimi parlayır. İki almacıq sümüyünədək göy qurşağı kimi neçə rəngə düşdü.

– Altmış sajen uzunluğunda qara tülkünü sən öldürmüşsən? Altın-koo cavab verdi:

– Yox.

– Bəs sən onun yanından necə ötüb keçə bildin?

– Hardan bilim? Ordan ötəndə iki dirsəyimi başıma dayaq verib yatmışdım.

– Bəs səmənd atların yanından necə keçdin?

---

1. Şimekçin – qulluqçu.

– Elə səmənd atlar da məni görmədi.

Bu zaman Tenqri-xan alaçığa girib soruşdu:

– Hə, sən mənim qara tülkümü, səmənd atlarımı öldürmədin ki?

Altın-koo dedi:

– Yox, öldürmədim.

– Öldürməmişənsə, qızımı sənə verə bilərəm.

Doqquzillik toy etdilər; boynu buur¹ boynu kimi mal-qara kəşib bulud boyda piyi olan yağlı heyvanlar öldürdülər. Dağ boyda ət, çay boyda şərab yığıldı. Şərab (arak) içib kefləndilər. Altın-koo zəhər kimi tünd şərab içdi, o birilər adi “arak” içdilər. O, bərk kefləndi. Günlərin bir günü Tenqri-xan dedi:

– Get, Temir-Tayqa dağlarının arxasındakı üç ayıdan ən kiçiyini bura gətir.

Altın-koo bunu eşidən kimi dedi:

– Gedərəm.

O elə keflənmişdi ki, harda olduğunu belə doğru-dürüst bilmirdi. Getmək vaxtı gələndə Temene-koo öz ovsunundan yararlanıb Altın-kooya qızıl çəpəyə² arakı verdi. O, arakı içib sərinləndi, ayıldı. Altın-koo alaçıqdan çıxdı. Temene-koo onun ardınca çıxıb daha bir qədəh arakı verdi. Altın-koonun əhvalı daha da yaxşılaşdı, artıq o, yola düşdü.

Altın-koo mahnı oxuyub baş barmağı ilə çəpəyə çalır. Quru çöllərdə otlar göyərməyə, lüt-üryan meşədə yarpaqlar görünməyə başlamışdı. Heyvanlar, quşlar öz balalarını çölçəmənə buraxıb onların ardınca qaçıb bu nəğməni dinləyirdilər. Obalarda saçı-dişi tökülmüş qocalar onun nəğməsini dinləyib halına acıyırdılar:

– Axı, niyə üç ayıdan kiçiyinin yanına belə igid dəliqanlı göndərirlər?

---

1. Buur – dişi dəvə.

2. Çəpəyə – qədəh.

Altın-koo öz nəğməsini oxuya-oxuya gəlib Temir-Tayqaya çatdı, dağı aşdı. Ak-surat at birdən dayandı. Altın-koo soruşdu:

– Nə eşitdin, nə iy aldın? Qarşıda nə görürsən?

At dedi:

– Mən heç nə görmədim. Təkcə Kara-tayqa, bir də iki qara göl görünür; axtardığın elə budur. Mən burda dayana bilmirəm.

Ak-surat at Çolmona dönüb göyə qalxdı. Altın-koo olduğu kimi yerdə tək qaldı. O, dayandığı yerdən acı-acı qışqırdı:

– Dünyanı təşvişə salıb (tolotoin torkilta) yeddi parçasını qopartmışan.

Qarşıda görünən qara tayqa tərpnəndə sanki torpaq, su hərəkətə gəldi, yerdə bitən ağaclar yerindəcə sındı. Altın-koo gəldi, ayını çayın yuxarisına keçməyə qoymadı. Ayı yuxarı tərəfi kəsdi, Altın-koo imkan vermədi, ayı da dayandı, soruşdu:

– Yer üzündə məni qışqırıb çağırmağa kimin qüdrəti çatar? Hardan gəlirsən? Adın nədir?

Altın-koo dedi:

– Atam ağ-boz atlı Ak-bidir. Adım Ak-surat atlı Altın-koodur. Bura öz istəyimlə gəlməmişəm, qayınatam Tenqri-xanın əmrilə gəlmişəm. Gəlməkdən başqa çıxış yolum qalmadı. Öz qüvvəmə ümidim yoxdu, yalnız qayınatamın arzusu ilə gəldim.

Ayı dedi:

– Eşidəndə ki, Altın-koo yola çıxıb yumru ürəyim qorxuya düşdü, qabırğalarım əyildi. İndi ki, belədir, onda məni burnumdan tutub apar.

Altın-koo ayının burnunu deşib onu yedəyində tutdu, atı da göydən endi. Bahadır atını minib ayını da yedəyində apardı. Ayının səsinə (qolk, tabış) vəhşi heyvanların heç biri dözmədi. O, ayını gətirib Tenqri-xanın qızıl at axuruna bağladı, özü də arvadı Temene-koonun yanına gedib öz alaçığına girdi. Arvadı qızıl masa qoyub alayman-şikır gətirdi. O, qarışıq yeməyi ye-

yəndə ocağın içindən ozukun¹ başı göründü. Arvadı Temene-koo adamın (ozukun köməylə ocağın içindən çıxmağa çalışan adam) başına edreklə vurdu. O, yenidən yerin altında gizlənilib qızıl axurun altından çıxdı, alaçığa girib dedi:

– Qayınatan göndərdi. Deyir, gəlib ayını buraxsın; alaçığın içində nəcisin, sidiyin iyindən dayanmaq olmur.

Temene-koo dedi:

– Gah məcbur edirlər ki, ayını gətir, gah da deyirlər, gəl, aç, burax. Nə yeməyə qoyurlar, nə içməyə. Bunların əlindən rahatlığımız yoxdur. Belə də iş olar?

Altın-koo doyunca yeyib-içdi, sonra getdi, ayını açıb buraxdı. O, evə qayıdıb uzanmaq istəyəndə yenə elçi gəlib dedi:

– Buyurdular ki, gələsən.

O qalxıb qayınatasının alaçığına getdi. İçəri girdi, qayınatası dedi:

– Qayınatana görə özünü həlak etməyəcəksən ki? Evinə get!

Onlar bir az arakı çəkib içdilər. Tenqri-xan Ak-borat atını yəhərləyib (Qayınata öz sevimli atını kürəkəninə bəxşiş verməlidir) qızı Temene-koonu Temir-Tayqanın aşırımınadək yola saldı. Sonra onlar dayanmadan yol getdilər. Günlərin bir günü Altın-koo arvadı Temene-koonu o tərəfə-bu tərəfə silkələyib qızıl üzüyə çevirdi, cibinə qoydu. Hөрülmüş qamçını (torçuk) yelləyib atı şallaqladı, yüyənini sağa-sola çəkib tərptədi. Atılan oxdan kəskin, uçan quşdan iti sıçrayışla yola düşdü. Birdən onun gözünə Ak-tayqa göründü. Onun Ak-talay çayı göründü. O, qızıl üzüyü (altın yüstük) əlinə aldı, o tərəf-bu tərəfə yellədi, üzük əsl Temene-kooya çevrildi. O, öz Altayına qayıtdı; adamları dinc yaşayır, camaat onu salamlayırdı. Qoca Ak-bi dağ boyda ət doğrayıb, çay boyda şərab çəkmiş, ağ örqösünü qurmuşdu. Onlar qızıl axurun yanında dayandılar. Atı tutmağa uzanan əllərin sayı-bərabəri yoxdu, bahadırın əllərindən tutma-

---

1. Ozuk – toxa, kərki.

ğa yüzlələ əl uzanmışdı. Onlar yeddi il kef çəkib doqquz il məclis qurdular.

Altın-koo dedi:

– Əvvəllər ölmüş qardaşlarımı görəcəyəm, ruhumdadırlarsa, onları görəcəyəm.

Arvadı Temene-koo dedi:

– Getməyi düşünürsənsə, onda öz ilxından iki at seç; biri qırmızı-boz(kızıl-boro), o biri də kürən olsun.

Altın-koo ilxısının içində həmin atları axtarıb tapdı, tutub gətirdi. Arvadı dedi:

– Bu atları aparanda kürən atı ram edib (şukturlap) kəsərsən, iki yol ayrıcında (beltır) gecələyərsən, bir taşuur şərab içib yatarsan. Yuxuda nə görsən yadında saxla. Səhər durarsan, qırmızı-boz atı götürüb yoluna davam edərsən. Bir yerdə dayanıb gecələyərsən, həmin atı da şukturlap kəsərsən. Qara taşuur şərab içib yatarsan.

Altın-koo atları da götürüb yola düşdü. O, iki yol ayrıcına çatanda kürən atı kəsdi, bir taşuur şərab içib yatdı. Yuxuda gördü ki, iki keçəl baş (kəllə) diyirlənib onun yanına gəldi, soruşdular:

– Bu atı kimə qurban verdin? Keçəl başa, yoxsa ətli başa?

Onda bahadır dedi:

– Keçəl başa.

Onlar dedilər:

– Belədirsə, onda üç gün gözlə.

Başlar yox oldu. Sonra o, səhəri açıb yenidən yoluna davam etdi. Bu dəfə qırmızı-boz atı kəsdi, qara taşuur şərab içdi, uzanıb yatdı. Yuxuda atın üstündə kölgə kimi bir adam gördü. Həmin adam dedi:

– Ezen mendı! Hardan gəlib, hara gedirsən?

Altın-koo dedi:

– Adım Altın-koodur. Bəs sən kimsən?

O dedi:

– Mən günbatanda yaşayıram. İki arvadım, qonur-gümüş (kumış kurön) atım var. Kumış-koo mənəm. Mən Erliklə müharibə etdim, döyüşdüm. Erlikin iki oğlu – Kenen ilə Sokor-Kara qalib gəldilər. Onlar məni tutdular. İndi onlara¹ yalvarayalvara gün çıxmayan yerdə yaşayıram. Dünən gələn iki kəllə sənin qardaşlarındır. Onlar məni bura sənin yanına göndəriblər. Mən bura gəlməsəydim, sən heç bilməyəcəkdin ki, günəşin parlamadığı² yerdəsən. Amma günəş parlamayan yeri mən tanıyıram, günəş olan yeri də sən bilirsən. Yerin altına düşüb Erliklə müharibə etməyi ağına belə gətirmə. Ölərsən! Təkcə sən yox, döyüşəndə mən də bilmədim ki, necə ölmüşəm. Yerin qapısı yanında daş örqö tik. Qapının astanasına yeddi tudam itburnu tikani, doqquz dəstə tekenek³ çubuğu qoy. Doqquz dəstə tekenek çubuğunu alaçağın törünə (tör bajına) qoy. Qazana it, mal-heyvan peyini doldurub qaynat, özün də ocağın başında, tör ilə ocağın arasında oturub diqqətlə bax. Erlikin oğlu Sokor-Kara yanına gələcək, amma sənə görünməyəcək. Bunu mən sənin ağına salaram. Sözlərimi unutma.

O, belə deyib alisa qovuşdu. Kumış-koo yubanmayıb Erlikin yanına getdi, onu çubuqla vurub danışmağa başladı:

– Tez ol, günçixanda yaşayan Altın-koonu öldür! O, mənim dostumdur. Ya da ki, məni həyatıma geri qaytar!

Erlik dedi:

– Sokor-Karanı göndərəm, indicə gedib onu öldürər, götürüb bura gətirər.

Sokor-Kara da, Kumış-koo da yola düşdülər. Dirilərə görünməyən Sokor-Kara qabaqda gedirdi, Kumış-koo da onun

---

1. Kim olduğu göstərilmiş, ehtimal ki, Erlikin iki oğlu nəzərdə tutulur.

2. Bura yer üzünü ilə Erlikin yurdu arasındadır. Bura nə işıqlı, nə də qaranlıqdır, kun alıs. Alıs kurönbes– görünmür sözündən fərqlənir. Alıs o zaman deyilir ki, işıq olur, amma günəşin qarşısı bulud yaxud dağlarla tutulur. Yəni biz bilir ki, təpənin arxasında ev var, amma görünmür, onda alıs deyilir.

3. Tekenek – yəni itburnu çubuğu.

gözünə görünmədən irəli keçdi, yerin üstündə yaşayan Altın-koonun yanına gedib dedi:

– Sokor-Kara gəlir. Sən onu yaxşıca gözetlə.

Altın-koo eşidirdi ki, kimsə onun qulağına pıçıldayır: “Sokor-Kara qapının ağzında qazanın qarşısında oturub. Qaynar qazanı onun üstünə tök, teqeneklə onu şallaqla”. Altın-koonun göz-lərinə heç nə görünmürdü. O, qazanı aşırıb teqeneklə döyməyə başladı. Bu vaxt kimsə yenə onun qulağına pıçıldamağa başladı: “İndi olacaq”. Sokor-Kara qurğuşun kimi əridi; o, fırlanıb tükü tökülmüş zil qara atının cilovuna dolandı. Kumış-koo dedi:

– İndi qazanı yenə ocağa qoy.

O, belə deyib gözdən itdi; qara atı qabaqlayıb irəli atıldı, Erlikin yanına getdi. O, yenə Erliki şallaqlamağa başladı. Erlik dedi:

– Dayan, dayan, mənim balam! Sokor-Kara gətirəcək.

Elə bu vaxt tükü tökülmüş qara at gəlib dedi:

– Ox-yayı qırıldı, ər alıp öldü.

Kumış-koo yenə deyinə-deyinə onu şallaqlamağa başladı:

– Ya dostum Altın-koonu tez öldür, ya da həyatımı qaytar ki, günəşli yerə gedim.

Erlik dedi:

– Dayan, mənim balam. İndi oğlum Kıska-Karanı göndərəcəyəm.

Kumış-koo Erliki buraxdı. Kıska-Kara yola düşdü. Kumış-koo yenə cildini dəyişib Kıska-Karanın gözünə görünmədən qabaqda yerin üstünə yollandı. Kumış-koo Altın-koonun yanına gələndə o, qazanı artıq hazırlamışdı. Altın-koo oturmuşdu. Kumış-koo yenə dedi:

– Diqqətlə bax. Kıska-Kara gəlir.

Kıska-Kara gələndə Altın-koo onu da qardaşı kimi öldürdü. Kalyan-Kara at geri qayıtdı. Kumış-koo da onun arxasınca qaayıb irəli keçdi, gedə-gedə oxumağa başladı: “Mənim nə qədər dərdim var”. O, göz yaşlarına qərq oldu: “İndi onun ya-

nına göndərməyə adam yoxdur. Kimi göndərəcəyəm? O belə deyəcək”. Yenə də gəlib Erliki döyməyə başladı, dedi:

– Dostum Altın-koonu öldürtdürüb bura gətirt, ya da həyatımı qaytar; onunla işıqlı dünyada yaşayım.

Erlik dedi:

– Qoy, oğlum Kıska-Kara qayıtsın.

Elə bu vaxt Kalyan-Kara at geri qayıdırdı. Ox-yayı qırılıb, igid pəhləvan ölüb. Bundan sonra Kumış-koo Erliki döyməyə başladı. Erlik dedi:

– Kalak, kokıy. Kumış-koo, belə bir qayda yoxdur ki, səni dirildib geri qaytarım. Mənim üç qızım getsə, Altın-koonun qırmızı ürəyini çıxardarlar.

Qızlar yola düşdülər. Kumış-koo bir az fikirləşib öz-özünə dedi:

– İndi xilas yolu necə olacaq? Bu üç qız qarşıdan gələn ili də bilirlər, öləninin ruhunu da. Mən indi bunlarla nə edim? Nə olur, olsun.

O, görənlər görmədən, dirilər duymadan gedib qızları qa-baqladı. Altın-koonun yanına gəlib dedi:

– Daha diqqətli, yaxşı bax! Üç qız gələcək.

Altın-koo oturub Kumış-koo onun qulağına pıçıldayır: “Qızlar oturublar, qazanı başlarına çevir, onları doqquz tolono¹ dəstəsi ilə qırmancla”.

Altın-koo qazanı ayağı ilə onların üstünə aşırıb yemişanla döyməyə başladı. Bu zaman Kumış-koo yenə onun qulağına pıçıldadı: “İndi olacaq”. Erlikin qızları qurğuşun kimi əridilər. O, geri qayıtdı. Yolda fikirləşirdi: “Görək, indi nə deyəcək?” O, Erlikin yanına gəlib onu döyməyə başladı:

– Tez ol, ya məni həyata qaytar, ya da dostum Altın-koonu öldür.

Artıq göndərməyə heç kim qalmamışdı. Erlik dedi:

---

1. Tolono – yemişan.

– Dayan, burax məni, bala! Bir söz deyəcəyəm.

Kumiş-koo onu buraxdı. Erlik dedi:

– Mən yuxarıya, Kudayın yanına gedəcəyəm, onun (yəni bahadır Altın-koonun) canını istəyəcəyəm. Deyəcəyəm ki, adamlarımı məhv edir.

Kumiş-koo dirilərə görünmədən Altın-koonun ağızının dibində peyda olub dedi:

– Hə, indi xilas yolu necə olacaq? Erlik Tanrının yanına qalxıb sənə canını almasını istəyəcək. Sən örqönü yığışdır, işinin çarəsinə bax, həyatını xilas etməyi düşün. Mən də günbatana gedirəm, Alaşkamın yanına. Erlikin yol-izini bağlamaq lazımdır. Bizdən sonra hər şey dəyişəcək, at dovşan kimi, sən özün də tumuk¹ kimi olacaqsan. O, bizi belə yorur, camaata da dinclik yoxdur.

O, bunu deyib günbatana getdi. Altın-koo örqösünü yığışdırdı. Ak-surat dedi:

– Sən bir yerdə dayanıb məni gözlə. Mən Kudayın yanına gedib qayıdım.

At göyə qalxdı, Tanrının yanına gəlib yalını yerə sərdi, yalvardı:

– Yəqin ki, Erlik səndən mənim canımı almağın istəyəcək. Sən onu aldadıb geri göndər²!

Kuday dedi:

– Onu necə aldatmaq olar?

At onu öyrətdi:

– Onun qurbanlıq ağı atını, qamçısını alın, göy buğaya mindirib əlinə aymalta verin, deyin ki, həyatını geri verərik, sən göy buğa ilə geri qayıt. O, baltanı bir dəfə vursa, buğadan

---

1. Tumuk – omba sümüyünün oynaq yeri.

2. At bahadırın həyatını özününkü ilə eyniləşdirir. Bahadırın həyatı atın həyatına bağlıdır.

tər töküləcək. İkinci dəfə yanlarına vuranda iki kaza¹ ayrılacaq. Üçüncü dəfə başına vuranda buğanın huşu dağılacaq. Erlik o qədər də ağıllı deyil, inanacaq.

Kuday dedi:

– Belədirsə, onda geri qayıt!

At geri qayıtdı, yolda Erlikə rast gəlib yanından ötdü, o, Ak-suratı görmədi. Yerə enən at Altın-kooya dedi:

– Doqquz dəstə teqenek hazırla.

Bahadır doqquz dəstə teqenek hazırladı. Erlik göy buğanın üstündə gəldi, baltanı onun belinə vuranda buğa çömbəldi. Erlik dedi:

– May, may². Bu nədir?

O, ikinci dəfə buğanın başına vuranda heyvan öldü. Erlik piyada yola düşdü. Altın-koo atını minib Erlikin dalınca qovdu, ona çatıb tutdu, döyməyə başladı. Erlik onu lənətlədi:

– Kalak kokıy! İndi sənin adını çəkməyəcəyəm.

Altın-koo onu döyə-döyə deyirdi:

– Qardaşlarımı dirildəcəksən?

Erlik dedi:

– Buraxacağam!

Altın-koo Erliki buraxdı, o, yoluna davam etdi. Elə Altın-koo getmək istəyirdi ki, Kumış-koonun kölgəsi göründü. O dedi:

– Hə, dostum, görünür, qardaşlarımı bir də diriltmək mümkün olmayacaq. Görmək istəsən, bir gün onları sənə göstərəm.

Altın-koo onunla razılaşmayıb dedi:

– Bir gün görməkdənsə, heç görməmək daha yaxşıdır.

Kumış-koo dedi:

– İşıqlı dünyada alaçığımıza gedərsən, kiçik arvadımı öldürüb böyüyü də özünə götürərsən.

---

1. Kaza – qarınıstü piy; qara şam ağacının qabığı.

2. May-may – təccüb nidası.

Altın-koo buna razılaşıb Kumış-koonun alaçığına yollandı. Kumış-tayqa dağlarına qalxıb gördü ki, çoxlu mal-qara, saysız adam var. İki eyni örqö görünürdü. O, örqöyə çatıb atdan düşdü, kiçik arvadının alaçığına girdi. Burda bir qadın vardı, bir üzü ay kimi, bir üzü günəş kimi nur saçırdı; o, bütün gözəllərdən gözəl idi. Həmin qadın dedi:

– Sən, bax, belə at ilə gedəndə hardasa Kumış-koonu görməmişən? Artıq altmış ildir ki, o, qaranlıq dünyaya vuruşmağa gedib.

Altın-koo dedi:

– Yox, görməmişəm. Sən mənə ərə gələrsən?

Qadın dedi:

– Gələrəm.

Elə bu vaxt alaçığın arxasında dayanan at dırnaqları ilə yeri qazıb döyəcləməyə başladı. Altın-koo alaçıqdan çıxdı. Ak-suratın gözlərində yaş gölə dönmüşdü. O dedi:

– Əcəlin çatmayıb öləcəksən, getməli deyilsən, gedəcəksən. Niyə öldürmürsən, boş dayanmısan?

O, içəri qayıtmadı, atını minib evə yollandı, yolda Kumış-koo ilə rastlaşdı:

– Niyə öldürmədin?

Altın-koo dedi:

– Alaçığını tapa bilmədim.

– Sən, deyəsən, özün onunla evlənmək istəyirsən? Belədirsə, üç gündən çox yaşamarsan, mənimlə yerin altında olarsan.

Kumış-koo yoluna davam etdi. Altın-koo onun arxasınca qışqırdı:

– Kalak kokıy! Doğrusunu deyəcəyəm.

Bu vaxt Kumış-koo dayandı. Altın-koo sözünə davam etdi:

– Onu öldürməyə əlim qalxmadı, tamamilə günahsızdır. Amma nə etməli, gedib öldürmək lazımdır.

Kumış-koo dedi:

– Sən bunu bayaqdan deyirsən! Buna heç bir etirazım yoxdur.

Altın-koo yola düşdü. Kumuş-tayqa görünəndə onun qara gözləri qan çanağına döndü, üzü buz kimi dondu. Kumuş-tayqa dağlarını aşanda Kumuş-koonun kiçik arvadı onun niyyətini başa düşdü. Qadın alaçıqdan çıxıb hörüklərini sığallaya-sığallaya onun qabağına getdi; ayağına yıxılıb yalvardı, onu yola gətirməyə çalışdı:

– Kalak kokıy! Altın-koo! Mənə bir-iki gün vaxt ver, günəşi görüm, buranın yeməyini yeyim.

O yalvarırdı. Altın-koo səsini çıxarmadı, ona tərəf heç baxmadı. Əlini qaldırıb qadının bədənini üç yerə böldü, onu öldürdü. Sonra gedib böyük arvadını da öldürdü. Bundan sonra da mal-qaranı qovub camaatı qabağına qatdı. Gedəndə gördü ki, Kumuş-koo arvadından ayrılıb kölgə kimi dayanıb. Altın-koo gedəndə dedi:

– Ezen!

Kuş-koo dedi:

– Böyük arvadımı niyə öldürdün? Nahaq yerə öldürmüşən. Yaşayanlara itkidir.

Altın-koo dedi:

– Sizdən qorxub öldürdüm.

Kuş-koo dedi:

– İndi ki, öldürmüşən, daha nə etmək olar? Sağlıqla qal! Xudahafiz! Sən günəşli dünyanı tanı, mən də günəş olmayan yeri.

Sonra Kumuş-koo oxuya-oxuya yerin altına yollandı.

Altın-koo evinə qayıdıb öz təsərrüfatını qurdu, bir daha müharibəyə getmədi.

AK-BÖKÖ¹ OĞLU KAN-TACİ

Ak-bökönün bir oğlu vardı, işıqlı dünyada yaşayırdı. Onun arvadı Altın-Sudurun² görücüsü idi, var-dövlətin gəlirini-çıxarını qabaqcadan söyləyirdi. Bir gün yerin altından, Koron-talay çayının dibindən üç çulmus çıxdı. Böyük çulmus dedi:

– Urkütey-Mürkütey xanın alaçığına gedirəm.

Ortancıl çulmus dedi:

– Optolmo-Bitalma xanın alaçığına gedirəm, ürək-ciyər yeyəcəyəm.

Kiçik çulmus dedi:

– Yer üzündə Kara-bökö(Ak-bökönün atası) ilə Ak-bökö yaşayır, onların çoxlu adamları var. Mən onların adamlarını yeyəcəyəm.

Ortancıl çulmus yeddi il ərzində cavan qayınağacı kimi böyüdü. Kiçik çulmus silkinib qara milçəyə çevrildi, uçub gəldi alaçığın tünnükündə oturdu, dedi:

– Əvvəllər Kara-bökö canlı-cüssəli idi. İndi başı ağarıb, dişləri tökülüb, qocalıb.

Çulmus Ak-bökönün tünnükünə yapışib baxdı. Qızıl axurun yanında ağ-boz at dayanmışdı. Milçək fikirləşdi: “Onun dişləri olanda ata oxşayırdı; atın onurğası o zaman oynaqsız (fəqərələri dirək kimi bütöv, düz) idi”. Milçək tünnükdən baxanda gördü ki, Ak-bökö qızıl şirenin üstündə uzanıb üzü bu yana (aru qurub – bura baxaraq) yatıb. Çiyinlərində heç bir qüsuru yoxdur, qırmızı bədəni görünür, qırmızı daş kimi uzanıb. Ölməyə canı, böyüməyə yaşı yoxdur. Kiçik çulmus oturub baxır; onun ürəyi qorxudan alovlanır. Abakay³ Altın-Sudur ocağın başında⁴ oturub

---

1. Bökö – pəhləvan, igid.

2. Altın-sudur – “qızıl kitab”.

3. Abakay – xanım.

4. Alaçıqda ocağın başı qapıya yox, törəyə təəfdir.

qunduzun, susamurunun dərisini kəsir, mandık-torko¹ tikir. O, gəlir-çıxarı qabaqcadan xəbər verir. Çulmus fikirləşdi: “Yəqin, bu, elə Altın-Sudur Abakaydır?” Ak-bökö geri çevrilib dedi:

– Ey, qızıl masanı qoy, ulum-çikır yeməyi gətir.

Altın-Sudur qızıl masanı gətirib onun qarşısına qoydu, sonra gedib ulum-çikır yeməyi gətirdi. Ər-arvad oturub yeməyə başladılar. Kezer çulmus tünnükdən enib ocağın başına fırlanmağa başladı; gah aşağı endi, gah yuxarı qalxdı, külə çevrilib (otunq kubal poozi) ora-bura süzdü, uçub Altın-Sudurun qaşığına düşdü. Altın-Sudur bunu görmədi, qaşığı ağzına aparıb yeməyi uddu, dedi:

– Qarnıma nə oldu, birdən niyə ağrıdı?

Sonra yenə dedi:

– Vay, qarnım, vay, qaraciyərim, vay, içalatım.

O, əyilib uzandı. Ak-bökö dedi:

– Nə oldu, mənim aldığım?

Adamlar onun əl-qolunu tutub saxladılar, hamı narahat oldu. Adamlarının içində çox tanınmış kam Kalaşı gətirdilər. Kalaş-kam şamanlıq edirdi. Uç-Kurbustan-Kudaydan cəza göndərdiyini düşünən Ak-bökö şamanın təklifi ilə üç eyni ağ-boz atını qurban kəsdi. O, Altaydan, torpaqdan, sudan (yer suu) dərd-bəla gəldiyini düşünüb üç eyni qan-kürən atını da qurban kəsdi. Düşünəndə ki, bu dərd-bəla tayqadan, dağlardan gəlib, üç kəmənd atını da qurban etdi. Altın-Sudur çırpındı. O, altı gecə yatıb yeddinci gün öldü. Ak-bökö öz abakayını qucağına alıb dəhşətlə ağladı. Onun atası Kara-bökö yerin altından çıxıb dedi:

– Ölənlə ölünməz. Elə adət yoxdur, belə adət var ki, ölünün sümükləri basdırılmalıdır.

Ak-bökönü onun bədəninədən ayıranda ayaqlarından tuturdu, ayaqlarından ayıranda bədənini qucaqlayırdı, deyirdi:

– Onunla birlikdə öləcəyəm.

---

1. Mandık – ipək parça, torko – ipək.

Kara-bökönün oğlunu heç cür kənara çəkə bilmirdilər. O, oğlunu yeddi sajnınlıq dəmir dayaqla (temir tayak) vurdu. Ak-bökö huşunu itirdi. Altın-Suduru qızıl-gümüş tabuta qoydular. Bu tabutda o, qışda donmayacaq, yayda çürüməyəcəkdə. Sümükləri aparıb Toştı-tayqada basdırdılar. Ak-bökö özünə gəlib oturmuşdu. Kara-bökö dedi:

– Gərək ki, bizim alaçığa yetkep¹ çulmus gəlib. Deyəsən, burda bizim Kudaydan göndərilən cəza yoxdur. Yeddi gün ərzində abakayın sümüklərinə yaxın getməyin, iz açmayın. Ehtiyatla yaşayın. Deyəsən, sizin alaçıqda yetkep-çulmus var.

Kara-bökö qaranlıq dünyadakı evinə, öz alaçığına getdi. Ak-bökö atasını dinləməyib səhər-axşam arvadının sümüklərini ziyarətə getdi. Yeddi gündən sonra abakay dirilib qızıl-gümüş tabutun üstündə oturdu, başını qaşımağa başladı. O, oturub sağ tərəfindən saçlarını darayır, yenə oturur, sol tərəfinə toxunmurdu. Ak-bökö bunu görüb atını cəld atası Kara-bökönün yanına çapdı. O, Kara-bökönün qapısına çatıb dedi:

– Altın-Sudur-Abakay dirildi. Gedim, onu gətirim.

Kara-bökö dedi:

– Kalak, kokıy! Sən demə, bizim alaçığa çulmus gəlib. Qoy, özü gəlib döyüşsün, sən də onun yanına getmə!

Ak-bökö atını geri çapdı; bir nəfəsə Toştı-tayqaya qalxdı, dedi:

– Yoldaşım (nökör), aldığım, sən necə dirildin?

Qadın dedi:

– Nə üçünsə birdən dondum. Məni kiy² tutdu.

Ak-bökö qarını tərkində oturdub öz alaçığına gətirdi³. Ak-bökö soruşurdu:

– Altın-Sudur, abakayım, indi bir yerin ağrıyırmı?

---

1. Yetkep – bədbəxtlik.

2. Kiy – hava, həmçinin ürəkkeçmə.

3. Bu, Ak-bökönün arvadı yox, Altın-Sudurun donuna girmiş çulmus idi.

Qadın, əvvəlki kimi, qazanda yemək bişirir, inəkləri sağır, çeçen¹ qaynadır, arakı çəkirdi. Bir dəfə o, inəkləri sağıb qaydanda gördü ki, Kara-bökönün qapısında iki uşaq oynayır. O, diqqətlə baxmağa başladı; onlar Ak-bökönün uşaqları idi. Onun (Altın-Sudur-abakayın) dünyaya gətirdiyi cəmi iki uşaq – kiçiyi oğlan idi. Qadın onları görən kimi dedi:

– Vay, içalatım. Vay, qaraciyərim!

O, vedrəni yerə atıb qarıya tərəf süründü. Arvad ocağın başında oturub yeri eşməyə başladı:

– Vay, qarnım, vay, qaraciyərim.

Ak-bökö soruşdu:

– Hansı yeməyi yesən sağalarsan?

Ak-bökö yerə uzanıb ağlayırdı:

– Hansı yemək-içməklə sağalarsan?

Qadın dedi:

– Hər şeyi deyərdim, bircə ölüm olmasın.

Ak-bökö dedi:

– Mənə demək istəmirsənsə, kimə demək istəyirsən?

Saxta Altın-Sudur dedi:

– İki uşağımın ürək-ciyərini yesəm, sağalaram. Bunları yeməsəm, ölərəm. Bunu yuxarıdakı Kuday belə buyurub: “İkimiz rahat yaşayacağıqsa, mütləq belə (yeni) uşaqlar qazanacağıq.

Ak-bökö əmr edib iki bökösünü qara-qura fikirlərlə uşaqların dalınca göndərirdi:

– Ata-anamdan soruşmayın, iki uşağı kəsib ürək-ciyərini bura gətirin.

İki bökö göy kimi guruldayıb, dəmir kimi cingildədi. Onların gözləri qanla doldu, qaşları çatıldı. Kara-bökö onların qarşısına çıxıb soruşdu:

– Uşaqlar hara getdilər?

Pəhləvanlar cavab verdilər:

---

1. Çeçen – qıvcırdılmış süd.

– Bizi Ak-bökö göndərib, əmr etdi ki, uşaqların ürək-ciyərini aparaq.

Kara-bökö dedi:

– Ey, ey, mənim bahadırlarım! Bizim torpağımıza, obamıza, alaçığımıza çulmus gəlib. Biz onun əlindən necə xilas ola bilərik?

Bahadırlar guruldamağa başladılar; daş-qayaları qılıncla iki böldülər. Kara-bökö cavab tapa bilmədi; geri çəkildi. Kara-bökönün arvadı (abakay) çıxıb dedi:

– Ey, bökölər! Niyə başınızın (əmgəyinizin) böyüyü (yalaqa), ürəyinizin başı (örkoş) xanınızın sözlərini eşitmirsiniz? Niyə ağlamağa, yalvarmağa məcbur edirsiniz?... Siz öz xanınız uğrunda ölərsiniz də....Hə, burda nə var ki?

Bökölərin gözündən yaş axmağa başladı. Qadın onları öyrətdi:

– İki tayqıl iti öldürüb ürək-ciyərini onlara aparın! Bu, doğrudan da çulmusdursa, ürək-ciyəri yeyib sağalacaq. Yox, Altın-Sudur-abakaydırsa, öləcək.

İki tayqıl iti öldürüb ürək-ciyərini çıxardılar, apardılar. Onlar əti qara tunc qazana tökdülər, bişirdilər, yağını ayırıb qızıl kasaya qoydular, bir kasaya da ürək-ciyər, qan doldurdular. Altın-Sudur oturub ürək-ciyəri yedi, yağı içdi, dedi:

– Qarnım da, ürəyim də yumşaldı, sağaldım.

O, yenə də qazanda yemək bişirib, çeçen qaynadır, mal-qara sağırdı. Bir gün sonra yenə inək sağanda gördü ki, uşaqlar oynayırlar. Yenə donquldanmağa başladı:

– Vay, qarnım, vay, qaraciyərim.

O, ocağın başında oturub yeri eşirdi. Ak-bökö soruşdu:

– Sənə nə oldu, aldığım? Kim rahat, kim əzabla yaşayacaq?

Ak-bökö oturub ağlayırdı, soruşdu:

– Hansı yemək-içməkdən sağalarsan?

Qadın dedi:

– Bətnimdən doğulan iki uşağa yazığın gəlir. Yaxşısı budur, mən ölüm. Özün qıymadığın iki uşağını yedirib doydurarsan.

O, çevrilib torpağı cırmaqlamağa başladı. İki bahadır hara getdi? Onları çağırırdırmaq lazımdır; o, bədənini baş barmağı boyda kəsib doğrayır, qanını qaşığıla axıdırdı, bütün oynaq sümüklərini kəsib ayırdı, torpağa basdırdı, iki başqa temir bökönü uşaqların dalınca göndərdi:

– Ata-anamdan soruşmayın, iki uşağı kəsib ürək-ciyərini bura gətirin. Əmrə tabe olmasanız, sizə ondan çox zülm edərem.

Dəmir bökölər göy kimi guruldayıb Kara-bökönün qarısına gəldilər, soruşdular:

– Uşaqlar hardadır? Tez olun, onları bura gətirin!

Qara polad qılınclar qayaları ikiyə böldü. Kara-bökö onların qarşısına çıxdı, dayanıb onlara yalvardı:

– Bizim ömrümüz bitib. Siz bizim ürək-ciyərimizi çıxarıb aparın!

– Susun!

Bökölər bunu deyib onun üstünə atıldılar. Kara-bökönün arvadı çıxıb dedi:

– Mən çətin sağ qalaram. Eşidin sözümlü. İki tayqılı kəsib ürək-ciyərini aparın. Bu uşaqları çulmus yeməkdənsə, çöllərdə dolaşib ölməkləri daha yaxşıdır.

Bökölər tayqılları kəsib ürək-ciyərini aparanda Kara-bököyə, arvadına dedilər:

– Uşaqları heç kimə göstərməyin!

Bahadırlar getdilər. Onlar qara tunc qazanda ürək-ciyəri qaynatdılar, piyini-yağını ayırıb iki kasaya qoydular. Çulmus oturub ürək-ciyəri yedi, üstündən də bir kasa yağ içib dedi:

– Qarnım, qaraciyərim yumşaldı.

Arvadı abakay sağaldı. O, artıq çeqəndən arak çəkir, inəkləri sağır, əvvəlkindən daha da yaxşı iş görürdü.

Qoca Kara-bökö ilə qarısı ağlayırdılar; gündüzlər uşaqları gizlədir, gecələr buraxırdılar. Onlar bir kisə dolu kurut¹ ilə pıştak² hazırlayıb uşaqları çölə buraxdılar. Kisənin birinə qurut ilə yağ, o birinə ediqey-bıştak yıgıdılar, uşaqlara dedilər:

– Mal-qaradan uzaq olun; harda insan görsəniz, kənar gəzin. İlxı görsəniz, minməyin, at görsəniz, oturub sürməyin, alaçıq görsəniz, yanından ötün, içəri girməyin.

Böyük bacı qardaşının əlindən tutmuşdu, oba-tayqanı aşdırlar, öz altaylılarından uzaqlaşdılar, çöl-biyabanda dolaşmağa başladılar. İki kisə qurut, pıştak qurtarmışdı; ağızlarına qoymağa bir tikə də qalmamışdı, daha gedə bilmirdilər, taqətdən düşmüşdülər, güclə gedirdilər, ac idilər, ağlayırdılar, deyirdilər:

– Ey, hər şeydən uca Uç-Kurbustan, bizi yaratmaqdaysa, kaş ki, yaratmasaydın! Belə ata-ana bizi dünyaya gətirmək-dənsə, gətirməsəydilər yaxşı idi.

Qardaşı dayandı, irəli gedə bilmədi. Onlar oba-tayqanı aşanda da edesi³ onu çiyinə alıb keçirmişdi. İndi qardaşını aparmağa onun da taqəti qalmamışdı. Bacısı dedi:

– “Bu”. Bu, nə işgəncədir?

O, acı-acı (açu-koron) qışqırdı:

– Ey, hər şeydən uca Uç-Kurbustan, bizi belə bədbəxt yarıdınca, kaş ki, yaratmayaydın. Niyə bizi ana qucağından ayırdın?

Onların qışqırığından sonra yer üzü qırmızı dumana büründü; elə bir duman gəldi ki, nə atın qulaqları, nə də ay, günəş görünmədi. Dumanın içindən ananın döşləri göründü. Uşaqlar döşləri əmməyə başladılar. Onlar çox acmışdılar, indi doydular, ətə-qana doldular. Qırmızı duman çəkildi, ananın döşləri gözdən

---

1. Kurut – çaxır çəkiləndən sonra südün altından hazırlanan və ocağın üstündə qurudulan pendir.

2. Pıştak, pistak, bıştak – qaymağı ayrılmamış süddən hazırlanan, sıxılan və ocağın üstündə qurudulmayan pendir.

3. Ede – böyük bacı.

itdi. Onlar əl-ələ tutub yola davam etdilər; Altayı fırlanıb, yer üzünü dolandılar. Altay (een) boşalmışdı; heç bir canlıya rast gəlmədilər, gözlərinə yeməyə bir şey dəymədi. Yenə də ac-yalavac gedirdilər. Bir alaçıq görsəydilər, girərdilər, mal-qara görsəydilər, yanına gedərdilər. Qardaşı irəli gedə bilməyib dayandı; bacısı onu çiyinə alıb bir Altayı da keçirdi. Artıq qardaşının ölümü yaxınlaşmışdı. O, gözlərini qaldırıb baxanda bir az aralıda yetmiş yeddi bucaqlı qızıl tayqanın parladığını gördü:

– Bircə bu tayqanın ətəyinə çatsaydıq...

Bacısı qardaşını çiyindən yerə qoyub özü də yarımcan halda irəli getdi. Bədənində azca titrəyiş, çox az həyat əlaməti qalan, ürəyi lap zəif döyünən qardaşı çölün ortasında qaldı. Qızıcığaz zor-güclə yavaş-yavaş sürünüb qızıl tayqaya çatdı. O, dağın başından baxıb kol kimi sıx dayanan mal-heyvanı, qara meşəyə bənəyəən camaatı gördü. Qızıl tayqanın ətəyində gümmüş-qızıl örqö gözə dəyirdi, qapının yanında qızıl at axuru vardı, qızılı tüklü ağ səmənd at axura bağlanmışdı. Kızıçaqım¹ aşağı, dağın ətəyinə doğru irəlilədi. O, qızıl örqönün qapısına yaxınlaşdı, qapını aralayıb içəri girdi. Qızıl şiredə ömrünün axır yaşlarını yaşayan (ak buru çak) bir adam uzanmışdı. Onun yanında bir qarı oturmuşdu. Bu xan soruşdu:

– Belə gözü odlu, kürəyi qanlı, kimsən sən, bala?

Qoca soruşur, qızıcığazım cavab verə bilmirdi. O oturmuşdu, aramsız çeçəyirdi. Birdən dedi:

– Mənim atam Ak-böküdür. Kara-bökö babamdır. Onlar bizi çöldə dolaşmağa buraxıblar. Alaçığımıza çulmus girib.

Xan qalxıb oturdu, dedi:

– Ova gedəndə biz Ak-bökö ilə bir yerdə gecələmişik. Kim bilərdi ki, onun obasına fəlakət üz verəcək (çak sarınqan). Yazıq el-oba məhv olub zərər çəkdi.

---

1. Qızıcığazım.

Bu xan uşağı götürüb törə qoydu. O, uşağın ağzına qaşığıla süd tökməyə başlayanda qızıcığaz içmədi, oturub ağlamağa başladı, dedi:

– Mənim bircə qardaşım var, çölün ortasında qalıb, ürəyi çox zəif döyünürdü. İndi ölmüş olar.

Xan dedi:

– Mənim balam, niyə bayaqdan demirsən?

O, alaşıqdan çıxıb yəhərsiz atı mindi, gedib qızın qardaşını qucağında gətirdi. Oğlanın ağzına qaşığıla süd tökdü. Uşaq uzanıb gecəni yatdı; səhər yavaş-yavaş onun bədəninə hərərət gəldi. Artıq gözlərini açıb baxırdı. O, iki-üç gecədən sonra artıq çöqöçeydə süd içirdi. Uşaqlar burda doyunca yedilər, gəzib oynadılar. Bu, qızıl tüklü ağ səmənd atlı Altın-xan idi. Səhər Altın-xan oturub dedi:

– İki uşağın dalınca çıxıram. Qoy, dördü bir yerdə oynasınlar. İki uşaq da yuxarıda Uç-Kurbustanın yanındadır; Uç-Kurbustan onları yedirdir. Kulqur¹ Erlik arvadının doğduğu uşaqları həmişə ora aparır.

Altın-xan çəmən kimi geniş tərlikləri, artaşı atın üstünə qoydu, altmış düyməli qızıl çümü geyindi, doxsan doqquz düyməli zirehi əyninə keçirdi, araqay-saadakı çiyindənən aşırıb almaz polad ağ qılıncını qurşağına bağladı, ayağını üzəngiyə qoyub üç təkənla atı mindi, üç Kurbustan-Kudayın yanına yollandı.

Qızıl tüklü ağ səmənd at yuxarı dünyada Uç-Kurbustan-kudaya dua edəndə yalını yerə sərdi, Altın-xan da dizüstə çökdü. O, qızıl örqöyə daxil oldu. Uç-Kurbustan dedi:

– Hansı ehtiyacına görə gəlmisən?

Altın-xan cavab verdi:

– İki uşaq tapmışam, yaşayıram, yeyib-içirəm. İstəyirəm, burdakı uşaqları da aparıb onlara birləşdirəm.

---

1. Kulqur – yaramaz.

O, uşaqların birini qucağında saxlayıb o birini tərkinə aldı. Uşaqları götürüb gəldi. Altın-xanın indi iki böyük qızı ilə iki balaca oğlu vardı. O dörd uşağı birləşdirib oynamağa buraxdı. Bu uşaqlar bir yerdə oynayır, onları ata-ana deyib çağırırdılar. Onlar da uşaqları sıgallayıb əzizləyirdilər.

Bir gün yerdə tapılan oğlan ağlaya-ağlaya gəldi. Altın-xan dedi:

– Mənim balamı kim döyüb?

Yerdə tapılan oğlan dedi:

– Ayağım yerə yapışır, camaatın arasına çıxma bilmərəm.

Oğlun bacıma söz atır.

Altın-xan onu dilə tutub geri qaytardı:

– Ay bala, ay bala! Ağlama! Pis düşünmə, o, heç nə etməz!

Onlar yenə dördü də birlikdə oynamağa başladılar. Səhəri gün Altın-xanın öz oğlu ağlaya-ağlaya gəldi. Altın-xan soruşdu:

– Mənim balamı kim döyüb?

– Sənin azğın, sahibsiz oğlun bacıma söz atır.

– Pis düşünmə, o heç nə etməz! Nədən şikayətin var?

Altın-xan onu da dilə tutub geri qaytardı. O dedi:

– Camaatım, adamlarım gəlsin!

Yaxın adamlarının yanına elçi göndərüb əmr etdi:

– Çay boyda şərab çəkilib tayqa boyda ət doğransın!

Uşaqlarıma məclis qurulsun!

Bulud kimi qarnı piyli heyvanlar kəsildi, buur yunu kimi saçaqlı ət doğrandı. Yerdə tapılan oğlana öz hörüklü qızını verdi, öz oğluna da yerdə tapılan qızı aldı. Altın-xan toy etdi, məclis qurdu. Onun yaxın-uzaq adamları özlərinə bir aylıq yemək apardılar. Onlar firavanlıq, bolluq içində yaşadılar.

Yerdə tapılan oğlan Altın-xanın yanına gəlib dedi:

– Atam, anam, heyvanın yunu, insanın adı olur. Niyə mənə ad qoymursunuz?

Altın-xan yenə camaatı yığıb məclis qurdu, yırqal¹ etdi:

– Yaxşı olsun, pis olsun, adını özüm qoyacağam.

Öz oğlu barədə dedi:

– Qoy böyük olsun!

O, hər şeydən uca Uç-Kurbustan-kudaydan soruşub oturdu, dedi:

– Qoy öz oğlum ağ xallı atlı Ak-Tadi olsun. Yerdə tapılan oğlumun minəcəyi at ağ ilxımdan doğulsun; eremikdən² qan-kürən Erdine (Erdine-kan-eren) doğulsun; qışda qırov basmasın, yayda tərləməsin; qan-kürən atlı Kan-Tadi³ olsun.

Kan-Tadi altmış sajin kəməndi əlinə alıb getdi. O, ağ ilxının içində gəzişməyə başladı. Belə gəzəndə altı dişli boz bir aygır kişnəyib qaçdı. At qaça-qaça dedi:

– Minəcəyin at mən deyiləmmi?

Kan-Tadi onu sığallamağa başlayanda atın dərisi soyuldu. Kan-Tadi dedi:

– Bu, necə heyvandır? Başı, beli tamam çürüyüb?

Bu dəfə yeddi dişli kürən aygır qaçıb dedi:

– Minəcəyin at mən deyiləmmi?

Kan-Tadi onun yalını, quyruğunu tumarlamağa başladı. Atın dərisi qopdu, dedi:

– Bu necə heyvandır, beli, onurğası çürüyür?

O, əlində altmış sajin uruk bir az da irəli keçib qoca aduçi⁴ ilə qarşılaşdı. Kan-Tadi soruşdu:

– Ağ ilxını otaran ak saqaldı aduçi, minəcəyim atı görməmişən? O harda gəzir?

Aduçi dedi:

---

1. Yırqal – şadlıq.

2. Eremik – balasız, sonsuz madyan.

3. Söyləyici bəzən Tadi, bəzən də Taci deyir – tərcüməçi.

4. Altayca aduçi sözü yoxdur. Altayca ilxıçı cilkıçı adlanır. Aduçi oxçudur. Aduçi monq. ilxıçıdır.

– Bilmirəm, bala. Burda bir kürən eremik var, yeddi ay tapdayıb əzəcək, doqquz ay ağrı çəkəcək. Tapa bilmirəm. Bu ilxılarda başqa sənə layiq minəcəyin at yoxdur.

Kan-Tadi bu atı eşidib ağ ilxının bu başından o başına dolanıb axtarmağa başladı. Adamların yanından da ötüb onun qara tayqadan ötən izini tapdı. Bir tayqanın başında yanmış iz¹ gördü. Sumer-Ulan dağlarının ətəyində Suttep gölün qırağında kürən eremik uzanıb doğurdu. Kan-Tadi dedi:

– İndi ona necə yaxınlaşım ki, məni görməsin?

O, iki ovcunu yuxarı tutub yada² etdi. Qasırğa qopdu, qum boranı başladı. O, bir yarpağa dönüb madyanın yanına endi; Suttep gölündə üzməyə başladı. Kürən-eremik qan-kürən at doğdu. Kürən madyan dayçasını arxasına salıb Sumer-Ulan tayqasına girdi. Bahadır dayanıb dayçanı tutmağa bir şey tapmadı. O, Suttep gölünün dibinə endi. Suttep gölünə çevrilib ləpələndi. Kan-Tadi soruşdu:

– Sumer-Ulan tayqasının dağılacağını bilirsən? Sut gölün quruyacağını da bilirsən? Bir dəfə gəlib bir udum içsən necə olar?

Qan-kürən madyan dayçası ilə Sut gölün qırağına geri qayıdıb boğazacan su içdi. Kan-Tadi əlində altmış sajin uzunluğunda qara kəmənd tutub gözləyirdi. O dedi:

– Bu, minəcəyim atdırsa, qara kəmənd onun nazik boynuna üç dəfə dolansın. Yox, minəcəyim at bu deyilsə, gedib çəmənliyə sərilsin.

Kəmənd üç dəfə dayçanın nazik boynuna dolandı. Bahadır Sud gölünə dirənib çıxdı. O, söykənəndə dib söküldü. Dayça bahadırı kəməndlə dartıb irəli çapdı. Bahadır atın ardınca Sumer-Ulanın içinə girdi. Sumer-Ulan tayqası ikiyə parçalandı; dayça bahadırı arxasınca sürüyüb daha da irəli qaçırdı. Bahadır kəməndi qara daşa bağladı; qara tayqa azca qalxıb dağıldı. Bir

---

1. İzi küüt – at dırnağının güclü təzyiqindən torpağın qatı yanıb.

2. Cada, yada – göydən yağış, dolu yağdırmaq, külək əsdirmək üçün sehrli üsul.

az da getdilər; bahadır kəməndi Altın-Çoqor-terek qovağa bağladı, ağacın gövdəsinə söykəlib oturdu. Qara kəmənddən üç tel qırıldı, altı tel tab gətirib qırılmadı. Altın-Çoqor¹ qovağın gövdəsi temene iynəsi boyda nazikləşib dayandı, daha nazilmədi.

Cavan dayça nəhayət ki, geri baxıb dedi:

– Bu uçkan² oğlan kimin oğludur belə?

Bahadır cavab verdi:

– Altın-xanın yerdə tapılan oğluyam.

Dayça dedi:

– Kürəyini bir az da parçalasaydım.

– Səni cavan cavan dayça bilib yavaş dartdım. Möhkəm dartsaydım, bolçək³ başını qoparardım.

Bahadır dayçanın başını kəməndlə döndərib arxasınca apardı. Əlində qızıl qoltuqağacı, qızılı kürk geyinmiş bir qoca onlara yaxınlaşıb dedi:

– Dayan, dayan, bala! Altın-Çoqor qovağın ətrafında ardıc çubuğunu yandırıb ondan daha bir kürk, bir də yaş (ömür) istə. O, sənin ömrünü, ölümünü bilir!

Qoca bir göz qırpımında yoxa çıxdı. O, ağ Çolmona dönüb göyün üzünə qalxdı. Bahadır altı yerdə san⁴ qaladı, altı dəfə qızıl qovağa baş əyib onun başına dolandı, soruşdu:

– Ölümədək ömrüm uzundurmu? Ölüm vaxtı möhkəmdirmi?

Kan-Tadi dua etdi:

– Ana, qızıl qovaq, Altın-Çoqor! Hər şeydən uca Kuday, deyin.

Göydən yanar alov kimi bir yalbrak⁵ düşdü. Yarpaq ağ məktuba dönüb yerə endi. Ağ fərman alan bahadır baxdı. Yar-

---

1. Çoqor – musiqi aləti, otdan tütək.

2. Uçkan – uçağan, zirək.

3. Bolçək – şar boyda.

4. San – Müqəddəs yerlərin tanrıları və ruhlarının şərəfinə ardıcdan yandırılan tonqal.

5. Yalbrak – ağac yarpağı.

paq sabur (biçik) məktubuna döndü, oxunması asanlaşdı. Söhbət ölümdən, həyatdan gedirsə, eremik madyandan doğulan Kan-erendən soruşsa, heç olmasa ömrünün sonuna neçə il qaldığını bilər. Bahadır hələ də dayanıb dua edirdi. Göydən bir yarpaq da düşüb kuler-artaşa, tokuma, kecimə, qızıl-gümüş yüyənə çevrildi. O, hələ də dizüstə çöküb dua edirdi. Göydən daha bir yarpaq da düşüb his kimi qapqara zirehə, altmış altı düyməli qızıl çümə çevrildi. O, sanın başına üç dəfə dolanıb diziüstə dua edirdi. Bir yarpaq da düşdü; qara ox-yaya, almaz polad ağ qılınca, quru ku kimi nizəyə çevrildi. Bahadır dayçanın üstünə çəmən kimi geniş tərləkləri qoyub qızıl-gümüş yüyənə taxdı. Qalxıb tunc artaşı da gətirdi, dayçanın üstünə qoydu; dayça dördillik at oldu; ara-ara (olıy seliy) otuz qayısaltını çəkib bərkətdi, dayça altıillik ata çevrildi, quşqunu taxanda dayça yeddiillik at oldu. Dəmir zəncirdən altmış altı düyməli kürkün qolları torpaqda qərq oldu¹. Bahadır çağırdı:

– Uç-Kurbustan-kuday, sanki bunu, yəni bu ağır zirehi qisasdan yaratmışan.

O, almaz polad ağ qılincını qurşağına bağlayıb qara ox-yayı çiyindənən aşırıdı. Ayağını üzəngiyə basıb üç təkənla qalxıb oturdu, getdi. Bahadır Kan-eren atdan soruşdu ki, onun qıldığı gəlirmi. At dedi:

– Hə, bu məni bir az qorxudur. Ox-yayını möhkəm tut, üzəngiyə möhkəm bas.

Bahadır qamçını atın ombasına vurdu. Kan-eren şahə qalxdı. Yuxarı dünya göründü. At dikələndə bahadır aşağı baxıb qaranlıq dünyanı gördü. Dırnaqları ilə yeddi Altayın qatlarını (kırtış) qoparan at sərtləşib göylə yerin arasında dayandı.

Kan-Tadi yalnız indi özünə gəldi. Yerə söykənən qara zireh indi dizləri ilə bərabər oldu (bahadır zirehdən böyük ol-

---

1. Yerqə çəqor bastı, yerə batdı. Bu ifadə o zaman deyilir ki, at bataqlıqda batanda daş yerin altına gedir.

muşdu). Bahadırın əmgəyində saçlarının görünməsinə mane olan ox-yay indi çiyinlərinin arasından çıxmırdı. Kan-Tadi eremək madyandan doğulan Erdine-kan-ereni o yan-bu yana tər-pətdi, atın iki qabaq ayağı sanki havada rəqs edir, arxa ayaqları yorğa gedirdi; at başını, gözlərini qabırğalarına sürtürdü. Bahadır öz camaatını, adamlarını salamlayıb gedirdi. O, öz ağ ilxısını dolanıb Altayın bu başından o başınadək gəzdi. Arvadı oturub mahnı oxuyurdu. Böyük bacısı da oxuyurdu:

– Bizi əmizdirən anamızı tamqa çulmus yedi! Bizi yedirən atamızı tamqa çulmus yedi! Bədbəxt ata! O, elə ölmüş kimidir?

Onlar oturub oxuyurdular: “Yazıq obamızı tamqa çulmus yedi” deyirdilər. Çoxdan unudulmuş bu hadisə yenidən Kan-Tadinin yadına düşdü. O, gedib qızıl axurun yanında atdan düşdü, atı bağladı, qızıl örqöyə girdi, qızıl şiredə yatağa uzandı, göz yaşları gölə döndü; o, uzanıb ağlayırdı. Aldığı arvadı soruşdu:

– Nəyə belə heyfsilənirsən? Niyə belə tutulmusan, məni alan yarım?

Arvadı ondan bir söz ala bilmədi. Bahadır uzanıb ağlayırdı. Arvadı alaçıqdan çıxdı; ata-anasının, Altın-xanın yanına yüyürdü. Kan-Tadinin arvadı dedi:

– Balanız, kürəkəniniz Kan-Tadi niyə belə tutulub (karıktıqan)? Siz böyüksünüz, bəlkə gedib soruşasınız?

Altın-xan, qoca ilə qarı çıxıb gedib baxdılar ki, Kan-Tadi qızıl şiredə üzüstə uzanıb ağlayır. Dedilər:

– Nə olub sənə belə ağlayırsan? Niyə belə tutqunsan? Bala, kürəkən, açıq de. Belə məyus olma, mənim balam, səni dinləyirik.

Kan-Tadi dedi:

– Babam Kara-bökönü, atam Ak-bökönü, anam Altın-Sudurdu tamqa çulmus yeyib! Atamın öldüyü torpaqlara gedəcəyəm, onunla birlikdə oləcəyəm. Anamın öldüyü torpaqlara gedəcəyəm, onunla birlikdə oləcəyəm. Öz Altayınızda yaşayın,

öz işinizi görün. Mən ölənlər uğrunda öləcəyəm, tələf olanlar uğrunda tələf olacağam. Mənə xeyir-dua verin. Arvadım Eremen-çəçen, evimizə yaxşı bax.

O, alaçıqdan çıxıb qara ox-kamanı çiyinə aşırıdı, ağ almaz polad qılıncı qurşağına, yanmış meşə kimi qapqara oxları qoyduğu oxdanı belinə bağladı, qurquru ağac kimi nizəni əlinə aldı, ayağını üzəngiyə basıb üç təkənla Erdine-kan-eren atı mindi, yola düşdü. O, vüqarla gedirdi, iti gedirdi. Yortma çapıb öz Altın-çoqur ağacının yanına çatdı, üç yerdə əlini torpağa dirəyib, üç dəfə dua etdi, dedi:

– Kodayım Uç-Kurbustan, sümüklərimi öldüyüm yerə qoyarsanmı? Sən bil!

Yarpaq kimi sabra-biçik yerə düşdü. Kan-Tadi götürüb baxdı, fərmanda deyilirdi:

– Ölən can, artan ömür, eremikdən doğulan Oktorqoyun balası Erdenit-kan-eren atdan asılı olan, onun məsləhətindən çıxma!

Bahadır dizüstə çöküb üç dəfə dua etdi. Atını minib getdi. O, ağ Altayın ətəyi ilə yortma çapırdı. Atın arxasında tez-tez tappıltı eşidilirdi; atın ağzını dartıb geri çevirəndə dayanıb gördü ki, Ak-Tadi ağ xallı atda gedir. Ak-Tadi dedi:

– Kan-Tadi! Atın ağzını çək, dayan. Hara gedirsən, yestem¹?

Kan-Tadi dedi:

– Ata-anamı yeek-çulmus yeyib. Ata-anamın sümüklərinə baxmaq istəyirəm.

Ak-Tadi dedi:

– Axı, biz səninlə birlikdə oynaya-oynaya böyümüşük, yeste. Mən səndən ayrılısam, elimə-obama necə qayıdaram?

Kan-Tadi dedi:

– Yeste, dayan, dayan. Ata-ananı yedirt (yəni evdə qal, getmə). Tələf olanlarla tələf olacağam, ölənlərlə öləcəyəm.

---

1. Böyük bacının əri yeste, kiçik bacının əri kuyu olur.

O, üç dəfə Ak-Tadini dilə tutub evə göndərməyə çalışsa da, bacarmadı, dedi:

– Belədirsə, onda bu ağ tayqada uzanıb mən qayıdanadək gözlə. Ölsəm, yeek-çulmus izimlə geri qayıdıb Altın-xanın yurduna gələcək. Sən də burda onu gözləyib vuruşarsan. Burada, ağ tayqa dağlarında uzan. Onu öz yurduna buraxma.

Kan-Tadi buradan tək yola düşdü. O, atasının yetmiş yeddi silsiləli ağ tayqasına gəldi, gördü ki, arxa-xalqın, daşlı-qayalı dərələrdə ağ ilxının sayı azalıb. Atasının ağ-boz atı axurun yanında dayanıb. O qana bulaşmış kimi görünürdü (bağırısaqdan ibarət), sanki qan-kürən at dayanıb. Bahadır qara milçək donuna girib babasının tünükünə qondu, dinləməyə başladı. Babası ilə nənəsi külə bulaşmış oturmışdular. Sonra o, uçub atası Ak-bökönün tünükünə yapışdı, gördü ki, alaçığın içi tör-töküntüdür. Baxıb gördü ki, atası çulmusun qucağında uzanıb yatıb. Atası oyanıb üzünü ocağa çevirdi, çulmusla yaşadıqca özü də çulmusa dönmüşdü. Atasının ürəyində¹ sarı ilan vardı. Kan-Tadi oturub ilbi-tarmı atdı. İlbi-tarminin köməyilə o, atasının içində yatan sarı ilanı dartıb çıxartdı, cibinə qoydu. Atası Ak-bökönün huşu özünə qayıtdı, durub oturdu, baxmağa başladı. O, alaçığın içinə baxıb dedi:

– Mənə nə olub belə?

Sonra alaçıqdan çıxıb camaata, ağ ilxıya baxdı, gördü ki, onların sayı azalıb. Qana bulaşmış (bağırısaqdan ibarət) ağ-boz atını da gördü. Kezer çulmus dedi:

– Sən niyə dala-qabağa gedirsən? Yenə sənin huşun dağılıb, bir yerdə durmur?

Kan-Tadi sarı ilanı Ak-bökönün üstünə tulladı. Ak-bökö yenidən çulmus arvadı ilə qucaqlaşmış yatdı. Arvadı dedi:

– Dünən sən gedib ürək-ciyər gətirmişdin, bu gün mən gedib gətirəcəyəm. Ağ-boz atı yəhərləyib mənə ver.

Ak-bökö yəhərlə tokumu götürüb alaçıqdan çıxdı, dedi:

---

1. Cismində, sinəsində yox.

– Ağ-boz atı yəhərlədimmi?

Arvadı dedi:

– Yəhərlədin.

Çulmus arvadı alaçıqdan çıxıb ağ-boz atı mindi, ağ ilxı ilə arxa-xalqı axtarmağa getdi. Atası Ak-bökö ağ şiredə uzanmışdı. Kan-Tadi atasının içindəki sarı ilanı dartıb çıxartdı. Ak-bökö alaçığın içinə baxıb oturdu, çox təəccübləndi:

– Mənə nə olub belə? Alaçığımda, yurdumda nə baş verib?

O çıxıb bütün Altayını gözdən keçirdi. Ağ ilxısını gördü; ağacların arasında bir-iki baş tərənirdi. Arxa-xalqı, görünür ki, daş-qaya arasında sıxışmış vəziyyətdə yaşayırdı. O, alaçığa qayıtdı, altmış sıralı ağ şerdekə üzüstə uzanıb ağlamağa başladı. Bir azdan Ak-bökö qalxıb ocağın kənarında oturub ağladı. Kan-Tadi ocağın ayağına enib oturdu, öz cildinə girdi. Ak-bökö qışqırdı:

– Ködök!

O qalxıb çarpayının baş tərəfinə qaçdı, orada gizlənmək istədi. Kan-Tadi dedi:

– Qorxma, Ak-bökö, atam! Gəl, yanımda otur. Mən sənəin əvvəllər ürək-ciyərini yediyin iki övladından biriyəm.

Ak-bökö qışqırdı:

– Kalaqay(kalak) koron! Mənim balam! Sən niyə bura gəlmisən? Madam ki, əldən düşmüşəm, ölənlərlə birlikdə öləcəyəm. Qoy məni yeek-çulmus yesin.

Onlar belə oturanda birdən tappıltı səsi gəldi. Kimsə bayırdan dedi:

– Ak-bökö, çıx bayıra. Mən ürək-ciyəri (yəqin ki, mal-qaranın, adamların) yığıb gətirmişəm.

Ak-bökö qalxa bilmədi; yerində oturub ağlamağa başladı. Kan-Tadi dedi:

– Abıdamın¹ gətirdiyini mən də ala bilərəm.

---

1. Abıda – Ögey ana əvəzinə işlədilən hörmətli ad; atamın arvadı ola bilər.

Kan-Tadi belə deyib alaçıqdan çıxdı. Çulmusumun qorxudan ürəyi düşdü. Kan-Tadi dedi:

– Ey, abıda, mən də ala bilərəm.

Yeek-çulmus ağ-boz atı bir tərəfə çəkdi, at da dayanıb qu-laqlarını qısmışdı. Kan-Tadi çulmusun yaxasından yapışdı, çəkib atdan yerə saldı. Çulmus silkinib tayqa boyda Kezerə çevrildi. Onlar yaxalaşıb bir-birinin başından tutdular, ağ çəmənliklərdə güləşdilər; bərk torpaq dağıldı, bir-birlərini tayqaya söykədilər, dağların özünü belə torpaqdan sildilər. Çaylara yaxınlaşdılar, çayları qurudub dibində dolaşdılar; bir-birlərinə qalib gələ bilmədilər. Onlar bir qaydada yığılıb, bir qaydada qalxdılar. Kezer çulmusun yapışıb çəkdiyi hər yerdən alov qığılcımları çıxırdı. Yuxarıdan aşağıya bahadır Kan-Tadini alov yandırır, aşağıdan yuxarıya zəhər püskürürdü. Bahadır bu hərətə dözə bilmədi. Onun ayıq-sayıqlığı tükəndi, sarı ilanı ağzına qoydu. Kan-Tadinin burnundan qızmar isti daşlandı, ağzından od püskürdü; onun dolaşdığı yerdən zəhərli çay qaynayıb coşdu, əli ilə tutduğu yerdən alov dilləri çıxdı. O, çulmusla çulmus kimi döyüşürdü artıq. Onlar aylarla, illərlə vuruşdular, bir-birlərinə qalib gələ bilmədilər. Tamqa çulmus artıq yeri qucaqlayırdı, pəhləvandan az tuturdu, taqəti tükənmişdi. Kan-Tadi merqen¹ işlətməyi qərara aldı; o, karmak teqeni² işə salıb düşməninə çibinə tərəf darddı. Kan-Tadi üç təkandan sonra çulmusu havaya qaldırdı, ona mavi səmanı(kok ayas) göstərdi, ağ buludların arasında fırladı. O, temir çölün ortasına gəlib çulmusu ayağının altına atdı, onun başını boynundan ayırdı. Çulmusun qıpqırmızı (kızırqan kızık) bədəni uçub uzaqlaşdı, qızıl tayqa kimi göründü. Göy canavara çevrilən qırmızı qan dağların zirvəsinə doğru qaçdı. Kurmöse³ çevrilən sümüklər yüngül daş

---

1. Merqen – çevik üsul.

2. Karmak teqen – qarmaq üsulu.

3. Kurmöse – havada qərarlaşan ruhlar; şamanlar onları köməyə çağırırlar.

kimi oxuya-oxuya aşağıya, Erlikin yanına getdilər. Kızı edı¹ dağlarda, daşlarda kırçın² kimi böyüyüb yayıldı. Çulmusun qırmızı qanında qırmızı canı da vardı. Çulmus dedi:

– Səni tutub yeməsəm, yeddi babamın (yeddi nəsil) ətini yeyəcəyəm.

Kan-Tadi silkindi; qara xallı pələngə çevrilib göy canavarın arxasınca qaçdı. O, ağ tayqa boyu göy canavarı qovub tuta bilmir, göy canavar da onun əlindən qaçıb canını qurtara bilmirdi. Ak-Tadi ağ tayqanın zirvəsində oturub Kan-Tadini gözləyirdi. Göy canavar(kok nori) dilini çıxarıb Ak-Tadinin qabağınca qaçırdı.

Ak-Tadi dedi:

– Onu oxla vurmaq istəyirəm. Yestem hansıdır?Çulmus hansıdır?

O, canavarı vurmaq istəyirdi, amma çaşıb qalmışdı. Çulmusun ardınca ağzında-üzündəki qanı yalayan qara xallı pələng qaçırdı. Onlar iki dəfə ağ tayqanı dolandılar; Ak-Tadi oxunu atmadı. Göyün üzündə ağ Çolmon çildində dayanan Erdine-kan-eren baxırdı; at acı-acı kişnədi: onun dediyi aydın eşidildi:

– Niyə durmusan? Göy canavarı niyə vurmursan?

Nəhayət, üçüncü dəfə canavar qaçanda Ak-Tadi kaybır-yebe oxunu qoyub yayı çəkdi; elə bu vaxt göy canavar keçdi. Ak-Tadi oxu atdı, göy canavar üç yerə parçalandı. İndi artıq kezer-çulmusun ürəyi paralanmışdı.

Canavarı qovan qara xallı pələng dedi:

– Ak-Tadi, göy canavarı niyə parçaladın?

O, belə deyib Ak-Tadinin ardınca qaçdı; qara xallı pələng Ak-Tadinin bədənini tikə-tikə parçalayıb yeməyə başladı. Ak-Tadi Kan-Tadiyə yalvadı:

– Kalak kökiy, yeste!

---

1. Kızı edı – xüsusilə qırmızı ət.

2. Kırçın – qırmızı kolluq. Onu ocağa qoymurlar, yandırmırlar; kurmösun qanı sayırlar.

Bu sözləri qara xallı pələng eşitmədi. Göydə dayanan qan-kürən Kan-eren at tarm oxuyub Kan-Tadinin içindəki sarı ilanı dartıb çıxartdı. Qara xallı pələng(kara çokur bar) yalnız indi özünə gəldi. Onun huşu özünə gələndə gördü ki, öz yestesinin bədənini parça-parça edib. Yeste Ak-Tadinin ürəyi çox zəif döyünürdü. Qara xallı pələng, yəni Kan-Tadi əsrlərlə-nəsillərlə dəyişməyən em-tom dərmanını onun yaralarına qoydu. Günortaxta vaxtı çatmamışdı ki, yaralar sağaldı. Kan-Tadi öz yestesini sağaltdı. İki dəliqanlı üz-üzə dayanmışdı. Qəzəbimizə səbəb olan qalib gəlmiş, kimə arzu edirdisə, o, məğlub olmuşdu. Ağ Altayın ortasından qapqara toz burulub qalxdı, yaxınlaşmağa başladı. Atası Ak-bökö ağ-boz atında gəlirdi, dedi:

– Mənim bədbəxt balalarım. Yeek-çulmusa qalib gəldilər. Qəzəbləndirən qalib gəldi, öldürmək istəyən məğlub oldu.

Onlar dedilər:

– Evə, evə!

Ak-Tadi dedi:

– Qalan mal-qaranı da qovub aparmaq lazımdır.

Kan-Tadi dedi:

– Qardaş, götürməsək yaxşıdır. Mən çulmusun artığı olan mal-qaranı götürməyəm.

Ak-Tadi dedi:

– Az olsa da, yığıb götürmək lazımdır. Çulmusdan nə qalıb ki, götürəsən?

Buradan ata-oğul irəliyə, Ak-bökönün yurduna getdilər.

Ak-Tadi gedə-gedə deyirdi:

– Qalanları yığıb götürmək lazımdır.

Yilab yılbas çay, ucsuz-bucaqsız göy Altay uzandıqca uzanırdı. Ak-bökö dedi:

– Mənim balam! Gəl, ötüşək.

Kan-Tadi razılaşıb dedi:

– Hə.

Onlar göy Altaya doğru qalxmağa başladılar. Qara duman burulub qalxır, göy duman burulub yerə enirdi. Kan-Tadi dedi:

– Qoca atam geri qaldı?

O, geri dönüb baxdı; ağ-boz at qan-kürən atın yüyəni ilə bərabər(sduluk kulajip) qaçırdı. Kan-Tadi dedi:

– Doğrudanmı, atam belə istəyirdi?

Kan-Tadi qamçını qan-kürən atın sağ-sol yanlarına vururdu. Toz yerdən göyə qalxır, göydən də yerə qayıdırdı. O, geri qayıdıb gördü ki, qan-kürən at ağ-boz atı bir boy qabaqlayıb. Onlar yortma çapıb ağ Altaya çatdılar. Ak-bökö atını saxlayıb dedi:

– Mənim balam, burda dayan!

Məlum oldu ki, bura ağ çöldür. Dedi:

– Hə, bax, burda biz səninlə güləşib gücümüzü sınayaq!

İkisi də atlardan düşdü; atların cilovunu kastapa¹ qoydular. Ak-bökö dedi:

– Öz gücünə qızırğalanma! Nə gücün var, göstər!

Onlar açıy² tutdular. Ak-bökö üç dəfə təkən verib Kan-Tadini yuxarı qaldırdı. Ona göy səmanı göstərib ağ buludlar arasında dolandırdı, gətirib yerə qoydu. Kan-Tadi yıxıldı, ayaqları dizəcən torpağa batdı. Elə bu vaxt Kan-Tadi Ak-bökönü yuxarı qaldırdı. Ak-bökönün çiyinləri yerə dəymədi, o, ayaqları ilə dizəcən torpağa batdı. Kan-Tadi dedi:

– İndi heç yerə gedə bilmərəm. İndi gücüm nəyə çatar ki?

Ak-bökö dedi:

– Ağızını aç!

Kan-Tadi ağızını açdı. Ak-bökö onun ağızına üfürdü. Kan-Tadi beş sajin məsafədə geri çəkildi, yıxılıb oturdu. O, oturanda çiyinləri arasındakı məsafə bir sajin artdı; gözləri arasındakı məsafə

---

1. Atların yüyənini yəhər qaşına qoyaraq saxlamaq.

2. Açıy – güləşdə üsul.

bir qarış¹ böyüdü. Ağ-boz at qan-kürən ata gücünün yarısını verdi. Erdine-kan-erenin boyu bir sağına qədər artdı, quşqunu, qarınaltısı çatmadı; əlavə etmək lazım gəldi. Onlar evə getdilər.

Qızıl tayqanı dolanıb gəldilər. Bir-birinin ardınca üç qızıl örqö görünürdü. Mal-qara kol kimi, camaat qara meşə kimi sıx gözə çarpırdı. Altın-xan onların qarşısına çıxdı, dedi:

– Sönmüş ocaq alışıdı, ölən dirildi.

Buludlar boyda ağ kazılı buurlar kimi yallı atlar kəsildi. Məclis qurdular. Geridə qalan Ak-Tadini unuttular. Üçü də içib kefləndi. Ağ xallı at Ak-Tadisiz qayıtdı. Üçü də soruşdu:

– Ak-Tadiyə nə olub?

At cavab verdi:

– Şodon çokur atlı Şokşulan Ak-Tadini öldürdü. Mən qaçıb tınımı qurtardım.

Kan-Tadi bunu eşidən kimi tərliləri, yəhəri atın üstünə qoydu, qan-kürən atı necə gəldi yəhərləyib yola düşdü, dedi:

– Ata, ana, salamat qalın! Camaat, sağlıqla qalın!

Qamçını atın yalına vura-vura gedirdi. Ağ tayqaya qalxanadək kefli idi, ayıldı. Tələsib atı yortma çapdı. O, teerbekli² Temir-Tayqanı gördü; temir edirqen³ görünürdü. Yəhərin ortasına çatanadək dərin, qara yol qazılmışdı. Kan-Tadi dayanıb kan-eren atdan soruşdu:

– Bu yol kimindir belə?

Kan-eren at dedi:

– Şokşulanın Temir-Tayqası alıpları gözləyir. Bu, altmışbaşı Abra-Müüsün yoludur. Onun başı qalın iynəyarpaqlı meşəyə, buynuzları qılınca bənzəyir. Xan ordusunu gördüyünü düşünsən, bil ki, bu, altmışbaşı Abra-Müüsdür. Bir başı oxu-

---

1. Böyük barmaqla şəhadət barmaq arasındakı məsafə sööm, baş barmaqla orta barmaq arasındakı məsafə isə qarış adlanır.

2. Teerbek – təmizlənmiş meydan.

3. Temir edirqen – dəmir xırman.

yur, bir başı şamanlıq edir, bir başı kaylayır, bir başı fit çalır, cürbəcür səslər çıxarırlar.

Kan-Tadi oturub gözlədi. Altmışbaşı Abra-Müüs gəldi:

– Niyə tayqama girmisən, Tiin-yolonq¹?

Bir-iki ağız söyüşdülər. Altmışbaşı Abra-Müüs əlinin içi ilə Kan-Tadini vurdu. Mülayim Kan-Tadi hirsələndi; o, qara polad ağ qılıncla daş-qayanı dağıdıb parçaladı, qılıncı altmış başın birləşdiyi yerə vurdu. Altmış baş bütün yer üzünə səpələndi. Abra-Müüsün bədəni yerdə çabalamağa başladı. Başlardan biri tullanıb qəhqəhə çəkdi:

– Bir vaxt gələm, götürərəm.

Kan-Tadi əlində qara polad qılıncı ilə başın arxasınca qaçdı. Qara baş gah tullanıb dağa, gah da çölə düşürdü. Kan-Tadi qılıncını ora-bura (anda-munda) çırpıb başı vururdu. Dəmir çölün ortasında dəmir örqö görünürdü. Dəmir at axurunun yanında dəmir rəngli seyrəktük quyruqlu at dayanmışdı. Yumru baş dəmir örqönün qapısı yanında yerə düşdü. Kan-Tadi atdan sıçrayıb düşdü, başı ayağı ilə dəmir qapının astanasına itələdi. Baş dığırlandı. Dəmir laylı qapını açan Şokşulan onun qarşısına çıxdı. Onlar bir-birinin yaxasından, başından tutub çiyinlərindən itələdilər. Bir-birini yerə əydilər, üçillik vəhşi at kimi zingildədilər (çınqır). Bir-birini geri itələdilər; azgın diş dəvələr kimi nərildədilər. İki alıpın səsi yeddi Altaya yayıldı; yeddi çay coşub daşdı. Onlar ikisi də gah qalxır, gah yıxılırdılar. Yeddi ay ötdü, heç biri qalib gələ bilmədi. Artıq Şokşulan igidi tutmaqdan çox yerə əyilirdi. Şokşulan acı-acı qışqıraraq göydəki kудayını çağırırdı:

– Məni yaradanda taleyimi Kan-Tadinin əlinə verməyi yazmışdın?

Göydən bir bütöv qurut, bir də yarım qurut düşdü. Bütöv qurutu Kan-Tadi Şokşulanın əlindən alıb yedi, yarım qurutu da Şokşulan özü yedi. Kan-Tadinin qüvvəsi əvvəlkindən iki dəfə, lap əv-

---

1. Tiin – dələ, yol, Belə bir inanc var ki, dələ göydən düşür.

vəlkindən on dəfə çox artdı. O, aldadıcı fənd işlədib yanlış tərəfə çəkdi; qarmaq fəndini işə salıb onu cibinə tərəf çəkdi. O, Şokşulanı qaldırıb göyü göstərdi, buludların arasında fırladıb dəmir çölün ortasına atdı, başını tapdalayıb boynundan ayırdı. Şokşulanın axan qanı çaya, ağ sümükləri tayqaya döndü. Kan-Tadi dedi:

– Şokşulanın aldığı arvada gedib baxmaq lazımdır. Yaxşı qadın olsa, atama apararam, özünə arvad edər. Arıq qadın olsa, başını bədənindən ayıracağam.

O, örqöyə girib gördü ki, anası Altın-Sudur¹ oturub. Onlar oturub salamatlıqdan, dinc həyatdan danışdılar.

– Mamır basmış yurdu dağıdıb ağ ilxını qovacağam, camaatı köçürəcəyəm.

Qoca Kara-bökö ilə arvadı çənələrini bağlayıb söhbət edirdilər:

– İstəyirik sümüklərimizi öz Altayımızda basdırmaq.

Sonra onlar ağ ilxını qovub camaatı köçürdülər. Kan-Tadi anası ilə öz Altaylarının parıltısını (Altay dınc keqeni) gördü. Anasının gözlərindən yaş axdı. Kan-Tadi dedi:

– Ana, nədən incimisən?

Anası Altın-Sudur dedi:

– Heç vaxt dinc yaşaya bilməyəcəyik. Şokşulanın ulduz kimi xallı atlı dayısı Tilan-koo yetmiş xanı özünə tabe edib onları vergi verməyə məcbur edir. Aşağı dünyada da altmış xanı özünə tabe edib. Nə aşağıda yaşayan Erlik, nə də yuxarıda yaşayan Kудay onu mühakimə etməyəcək. Buna görə biz dinc yaşaya bilməyəcəyik. Mən də buna görə ağlayıram. Yəqin parça-parça (kezek ke) yaşayıb parça-parça gecələyəcəyik.

Bu sözləri eşidəndə Kan-Tadinin ürəyi çırpındı, dizləri titrədi, dedi:

– Görünür, qorxulu dəliqanlıdır. Tez ağ sürünü sürüb aparaq.

---

1. Jeek çulmuş özü ölmüş Altın-Sudurun donunda görünürdü və dəfn olunmuşdu, əsl Altın-Suduru isə Şokşulana arvad aparmışdı.

Ak-Tadi at ilə onun qarşısına gəlib dedi:

– Ezen!

Görüşdülər. Evə gəlib atdan düşdülər. Altın-xan Ak-bökö ilə danışdı:

– Salam, əziz balalar. Qəzəbləndiyinə qalib gələ bildinmi? İstədiyini ala bildinmi?

Kan-Tadi cavab verdi:

– Ak-bökö, atam! Sənin yanına bir nəfər gətirmişəm.

Kan-Tadi gətirdiyi Altın-Sudurdan soruşdu:

– Atama gələrsən?

Anası Altın-Sudur on dörd yaşlı gənc qıza çevrilib cavab verdi:

– Mən heç vaxt belə dişsiz adam görməmişəm. Getməyəm! Qoxumuş buğa iyləməz, məcbur edilən buğa addım atmaz!

Ak-bökö dedi:

– Atanın (qılıncının?) altından keç!

O, ayaqlarını yerə döyüb guruldadı:

– Sən, tamqa, mənə yalvararsan. Əvvəllər sən kimiləri əlimə su tökməyə layiq bilməzdim.

O, əlini atıb bir az kənardakı qılıncını çəkdi:

– Nə danışsən, qurdlu arvad?

Kan-Tadi dedi:

– Dayan, dayan, Ak-bökö, atam. İstəməzsənmi, arvadın Altın-Sudur ortaya çıxsın? Səncə, mən kədərlənmirəm? Yoxsa sən xətrimə dəymək istəyirsən? Düşünürsən ki, mən yaşayıb dərd çəkmirəm?

Kan-Tadi öz anasını tutub onu əsl görkəminə qaytardı, öz atası Ak-bökönün yanında oturtdu. Qoca dedi:

– Ah!

O, qadını qucaqlayıb titrədi. Ak-bökönün alaçığında hər gün məclis qurulub şadlıq etdilər. Kan-Tadi dedi:

– Arxa-xalqım, insanlar, qoy şənlik edib sevininlər.

Kan-Tadi özü qış-yay şərab içdi, dedi:

– Yəqin ki, Tılan-koo gələcək. Səhər-axşam başımdan çıx-mır. O gəlsə, mən burda öləcəyəm. Bundansa, özüm gedib onun yanında ölsəm yaxşıdır. Atalar, analar, mənə xeyir-dua verin! Atalar, analar, Altay Kuday, kömək edin!

Arxa-xalq ona xeyir-dua verib dedi:

– Sağ-salamat qayıt!

Ak-Tadi dedi:

– Mən səninlə birlikdə öləcəyəm!

O, atını Kan-Tadinin arxasınca çapıb ağladı. Kan-Tadi dedi:

– Yaşa, qoca ata-ananın sümüklərini basdır!

Ak-Tadi dedi:

– Atın sümükləri Altayı seçmir, igidin sümükləri torpağı seçmir.

Onun ardınca qaçan ata-anası ağlayıb dayandılar, ağ ilxı qaçıb uğuldadı.

Kan-Tadi dedi:

– Dayanmadan axan çayım Arjan-kuduk, öz xeyir-duanı ver!

Böyük tayqaların ovqatı təlx qaldı (ormonjib). Kan-Tadi öz Altın-Çoqor qovağının yanına gəldi, altı yerdə ocaq qalayıb dua etdi, dedi:

– Altın-Çoqor, anam! Mən Tılan-koonu öldürə bilərəmmi?

Bir topa (salaqa) yarpaq onun qarşısında yerə düşüb sabur-biçik fərmana çevrildi. Bahadır onu götürdü. Fərmanda deyilirdi:

– Ölməli can hardadır? Böyüməli yaş hardadır? Sən eremik madyandan doğulan Oktorkoydan olan qan-kürən(kan-eren) atın məsləhətindən çıxmasan, həyatın həmişə uğurlu olacaq.

– Həmişə mərhəmətini göstər(yəqin ki, bahadır Kan-Tadinin sözləridir).

Kan-Tadi dua edirdi:

– Uç-Kurbustan, kudayım!

O, qızıl tinzalı¹ papağını qoltuğunun altında tutub dua edirdi. Altayından, kудayından xeyir-dua istəyirdi. Atını minib getdi; cəld atını çapıb dedi:

– Tez gedib ora çataq, ölək.

O, belə gedəndə qara tayqanın bir tərəfi göründü; qara tayqaya girdi. Tayqanın ətəyində alıp atının izləri gedirdi. Atın dırnaqlarının zərbəsindən daş-qayalarda torpaqla qarışmış qan qalmışdı. Bunu görəndə onun ürəyi odlandı. Dırnaqların zərbəsi ilə qoparılmış torpaq qatı tebur² kimi yerə sərilmişdi. O, bu izlərlə yanaşı gedib baxırdı; onun atının addımı həmin atın dörd sajin izinə çatmırdı, düşündü:

– Yəqin bu, məni gözləyən Tilan-koodur. Ondan başqa kim ola bilər ki burda? Tez ona çatıb ölmək lazımdır!

Kan-Tadi ucadan dedi:

– Ay, Erdenelu kan-eren! Bütün var-qüvvəmlə günlərdən əziz ayla günəş arasındakı Altayımızda dolanmaq lazımdır. Bu yolu qət etmək lazımdır!

O, qızıl çumburu, qızıl cilovu sağa-sola tərpedir, gedə-gedə toorçuk-kamçini o yan-bu yana yelləyirdi. Atın qabaq ayaqları dayanmayıb sanki havada rəqs edirdi, arxa ayaqları yortma çapırdı. At baş-gözünü yelləyib qabırğasına sürtürdü. Böyük tayqalar titrəyir, böyük çaylar öz məhvərindən çıxırdı. Qara çölün ortasında dörd yol ayrıcında dəmir rəngli xallı atını tutan bir bahadır dayanmışdı. Kürən atın qabaq ayaqları hələ də havada rəqs edir, arxa ayaqları yortma çapırdı. At başını, gözlərini fırladıb çapırdı. Həmin bahadır dayanıb başını yelləyir, baxırdı. Kan-Tadi dedi:

– Bu atdan yaxşı at doğula bilərmə? Adın nədir? Hardan gəlib, hara gedirsən?

O dayanıb soruşurdu:

---

1. Tinza – qotaz.

2. Tebur – alaçığı örtən keçə.

– Adın nədir (adı nere kem ide)?

Dayanan həmin bahadır cavab verdi:

– Məni yedirib doyduran atam Altayın Ak-Altay dağlarıdır. Anam göy çay Cılar-Cılbasdır. Mən torpaqdan doğulan dəmir rəngli xallı atlı insanam; Koq-Ayrıyam. Nə dolandıрмаğa camaatım, nə də başkaratan¹ mal-qaram yoxdur. Tilan-koonun elçiləri dinclik vermirlər. Buna görə də gedirəm! Sizin adınız nədir?

Kan-Tadi dedi:

– Atam Ak-bökö, babam Kara-böködür. Oktorqoydan doğulan Erdine-kan-eren atlı Kan-Tadiyəm. Tilan-koonun elçisini gözləməyə səbrim çatmadı. Ölməyə gedirəm!

Bahadır dedi:

– Doğru deyirsən? Onda, qardaş, gəl, atdan düşək, oturub hərtərəfli danışaq.

İki alıp atlardan düşdülər, kecimləri, tokumları yerə sərib üz-üzə oturdular. Koq-Ayrı dedi:

– Onun Sut-kölün, bir də Ulan-Sumer tayqasının yanında oturmuş (oktuqup) canını tapa bilərikmi? Mənim yeganə dayım Alaş-kam yerlə göyün birləşdiyi yerdə yaşayır; ondan xahiş edərik. Hansımız onun yanına gedək? Mühəribəni kim edəcək? Onun (Alaş-kam) yanına gedib Tilan-koonun ruhunu axtarmaq lazımdır.

Koq-Ayrı kaybur-yebe oxu əlində tutub dedi:

– Kimin oxu uzundursa, qoy mühəribəni o etsin; kimin oxu qısa dırsa, canı da o axtarsın!

Kan-Tadi kaybur-yebe oxunu çıxardı. Koq-Ayrı bahadırın oxu yeddi qarış uzun imiş. Koq-Ayrı dedi:

– Ee, çaaldı! Deyəsən, mühəribəni mən edəcəyəm. Yəqin ki, sən də tələsib gedəcəksən. Oktorqoydan doğulan Erdine-kan-eren dayca, acı tərini əsirgəmə, iti çapmağa çalış! Mən Tilan-koo ilə on dörd il vuruşacağam. On dörd ildən artıq mühəribə etmək olmaz! On dörd il keçəcək, mən öləcəyəm. Tez çapmağa çalış!

---

1. Başkaratan – təsərrüfatı yönəltmək .

Kan-eren atın yayda təri, qışda qırovu bitmirdi. Alıplar görüşüb ayrıldılar. Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı ayrılarda ağladılar. Kan-eren at Alaş-kamın yolunu tutub gecə-gündüz gedirdi. Nəhayət, Alaş-kamın yetmiş yeddi qollu qara tayqası göründü. O, yaxınlaşıb tayqaya girdi, əks tərəfə baxıb dəmir örqö gördü. Dəmir at axurunun yanında qara xallı at dayanmışdı. Qara xallı at ilk baxışdan Kan-Tadini gördü, ona baxmadı, dırnaqları ilə dəmir axurun altındakı torpağı qazımağa başladı. Alaş-kam çıxıb əlini uzatdı, qoxunu canına çəkib adamı tanıdı:

– Dost kimi gəlib, yoxsa düşmən kimi (qonaq gəlib ya müharibə etməyə)? Bu adamın mənə hansısa işi düşüb.

O, bunu deyib alaçığa qayıtdı. Kan-Tadi gəlib qızıl at axurunun yanında atdan düşdü. Qızıl tuulqu¹ qoltuğunun altına qoyub alaçığa girdi; ak telenqır² tajuuru götürdü.

Alaş-kam oturub soruşdu:

– Ak-bökönün yeganə oğlu Kan-Tadi, hara gedirsən? Hansı Altaya getmişdin?

Kan-Tadi dedi:

– Tılan-koonun elçisini gözləməyə səbrim çatmadı. Ölməyə gedirdim, Koq-Ayrı ilə rastlaşdım. Koq-Ayrı döyüşməyə getdi. Mənə tapşırırdı ki, canı axtarım, Alaş-kam dayısının yanına gedim, o da şamanlıq edib mənə göstərsin. Dedi ki, soruşum, öyrənim.

Alaş-kam dedi:

– Bu uşaqlara heç vaxt dinclik vermirlər.

O, şərəbı götürüb azca çilədi:

– Mis tunqurumu qurut.

Kan-Tadi Alaş-kamın tunqurunu götürüb qurutdu, sazladı. Alaş-kam şamanlıq etməyə başladı, mis qavalı döyməyə başladı. O, çalıb, çalıb dayandı. Kan-Tadi dedi:

– Nə gördün, nə eşitdin?

---

1. Tuulq – monq. dəbilqə.

2. Ak telenqur – ağ qalaylı.

Alış-kam dedi:

– Onu almağa (takılqa) gücün çatacaqmı? Yuxarıda göy səmanın ruhu göy-ala bun¹, aşağıda qara-ala bun – bu iki bunun buynuzunda zəncirli mis qutu var. Həmin qutuda doqquz səjin quyruqlu qara qunduzla çevrilmiş can gizlədilib. O, barılqa² istəyir. Barılqa nədən ibarət olmalıdır: Doqquz çay boyda şərab, doqquz dağ boyda barama lazımdır. Bunları yerinə yetirənsəniz, yəqin ki, istəyiniz də həyata keçər.

Kan-Tadi öz-özünə dedi: “Mən bura gəlincə neçə il keçib, görəsən?”. O, saymağa başladı; məlum oldu ki, üç yay ötüb, dedi:

– Gecə ay bədirlənəndə (aydıq bolzo) Sut-kölün yanında, Sumer-Ulan tayqanın ətəyində görüşərik.

Kan-Tadi kan-eren atını minib oxdan iti, quşdan tez çapıb üç ildən sonra öz yurduna gəlib çatdı. Məlum oldu ki, şamanın tələbinə gücü çatmır, qurbanın çox ağır şərtləri var. Kan-Tadi camaata üzünü tutub dedi:

– Nə olur, olsun kalan almayacağam. Doqquz dağ boyda barama, doqquz çay boyda şərab hazırlayın.

Onun adamları dünyanın o başından bu başınadək at çapıb torko-mandık³ yığdılar; onlar doqquz dağ boyda torko-mandık yığıb, doqquz çay boyda şərab çəkdilər. Sabur kitabını oxuyub dəqiq hesabladılar ki, artıq yeddi il ötüb. Koq-Ayrının ömrünün sonuna cəmi yeddi il qalıb. Doqquz il doqquz tajuur şərab çəkib doqquz dağ boyda barama büküb torok hazırladı. Sumer-Ulan tayqanın ətəyində Sut-kölün qırağına gəldi. Sonra Alış-kamın yerdə-göydə gurultu salan qavalının səsi gəldi. Yerin üstündə torpağı bağlayan mis manyak peyda oldu; o gəlib torpağın səsini batırdı. Üç Altayda əks-səda verdi. Öz başına fırlanan Alış-kam

---

1. Bun – “daş keçisi”.

2. Barılqa – məndə: “əşyalarla qurban vermək”.

3. Torko-mandık – torko – ipək; mandık – gül və digər təsvirlərlə bəzədilmiş ipək parça. Altayca parça – çimeri yaxud çemberidir.

da gəlib çıxdı. O, doqquz çay boyda şərabi Sut-kölə, Sumer-Ulan dağlarına səpdi¹. Səpələnen şərab Sut-kölə, Sumer-Ulan dağlarına düşdü. Alaş -kam oturub xeyir-dua verdi, dedi:

– Sut-kölüm, Sumer-Ulan tayqam! Uşaqlar – Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı, bir də onların nəsiləri naminə sizi razı salıram. Yuxarıda göy səma, aşağıda göy dəniz onların nəsilərini² möhkəm etsin!

Şaman doqquz çay boyda şərabi ayırub çaylara səpdi, doqquz dağ boyda baramanı (ipəyi) da bütün dağlara dağıtdı.

– Qoy nəsildən-nəsilə uşaqlarınızın uşaqları sizi əzizləsinlər.

Şam dayanıb qışqırdı:

– Sut-kölüm! Sumer-Ulan dağlarım! Bu iki igidə Tilan-koonun ruhunu buraxın! Tilan-koo bizə çox amansızlıq edir.

Sumer-Ulan tayqa dedi:

– İki igid bizə ehtiram göstərib xeyir istəyirlər.

Sut-köl dedi:

– Bura, aşağıya iki bun enir.

Zəncirli mis qutunu Kan-Tadinin ətəyinə endirdilər. Kan-Tadi mis qutunu bunlardan alıb onları buraxdı. Qara-ala bun aşağı dünyaya sıçrayıb dedi:

– Qoy, istədiyini götürsün. Kimə qəzəblidirsə, ona da qalib gəlsin.

Göy-ala bun səmaya qalxıb dedi:

– Başımıza çox ağır idi. İndi çox yüngülləşdik.

Kan-Tadi ayağı ilə mis qutunu tapdalayıb doqquz sajin quyruqlu qara qunduzu çıxardı. O, qara qunduzu yarımcan olanadək döydü. Ay ilə günəşin gözləri qaraldı(karık tiib), yer silkələndi, daş uçqunları (taş köçkö) oldu. Kan-Tadi dedi:

---

1. Ayin belə idi: əvvəlcə qaval, sonra manyak, sonra kmin özü.

2. Məndə: temik-tırzın. Temik – ayaqları möhkəmlənəndə yeriməyə başlayan yeni doğulmuş körpəyə yaxud dayçaya deyilir.

– On dörd ildən neçəsi qalıb?

O, sabur-biçikə baxanda gördü ki, cəmi doqquz gün qalıb, qara qunduzu əlində əzib yarımcan saxladı. Kan-Tadi Tilan-koo ilə Koq-Ayrının döyüşdüyü xırmana gəldi. Xırman güləşdən dağılmışdı; böyük tayqalar yer üzünə səpələnmiş, böyük çaylar qurumuş, yalnız çınqıllar (say) qalmışdı. Kan-Tadi dəmir çöldəki xırmana (Ederqen) gələndə gördü ki, Koq-Ayrı dəmir çölün ortasında Tilan-koonun üstündə oturub, ayaqları yerə çatmır. Kan-Tadi qışqırdı:

– Kalak, kalak! Mən gələndək Tilan-koonu öldürmə!

Tilan-koo uzanıb yerdə qalmışdı, gözləri iki qara göl kimi parlayır, burnu dik təpəyə oxşayırdı. Kan-Tadi dedi:

– Salam, salam, dostum Tilan-koo!

Tilan-koo dedi:

– Əlbəttə, salam. Erlikin qapısı ağzında, altın tolunun¹ yanında görüşərik! Nizələrin ucunu iylə, qılıncların ucunu yala ki, qıl körpüdən keçməyəcəksən!

Kan-Tadi qıl körpüdən keçməyəcəyinə söz verib nizənin ucunu iyləyib qılının ucunu yaladı. O, doqquz sajin quyruqlu qunduzu tikə-tikə edib Tilan-koonun əlinə verdi. Tilan-koo öldü. Axan qanı çaylar boyda, ağ sümükləri dağlar boyda oldu. Koq-Ayrı onun üstündən düşdü, amma ayağa qalxa bilmədi. O sürünə-sürünə eremikin balası Erdene-kan-eren ata çatıb dedi:

– Biz sənin hesabına(sənin q şilqaqında) yaşayırıq!

O, atın qabaq ayaqlarını qucaqlayıb ona dua etdi:

– Ölüm saatım yetişmədi. Bir az da keçsəydi, oləcəkdim. Kimə qəzəblənmişdiksə, ona da qalib gəldik, istədiyimizi aldıq.

Onlar Tilan-koonun ağ ilxısını qovub camaatını köçürüb apardılar. Ağ ilxını qovub camaatı köçürməyi yetişdirə bilmirdilər. Yer üzündə yaşayan yetmiş xan, yer altında yaşayan altmış xan onlara xeyir-dua verirdi. Tilan-koo bir neçə xanın

---

1. Altın-tolu – qızıl divanxana.

həyatına son qoyub bəzilərinin ürəyini qorxu altında saxlayırdı. Onlar dedilər:

– İndi dinc yaşaya bilərik.

Kan-Tadiyə xeyir-dua verirdilər: Çoxlarının qanını axıdıb çoxlarının həyatına son qoymuşdu; qoy, gəbərsin!

Tilan-koonun ağ ilxısını, camaatını üç il qovdular. Mamır basmış yurdunu dağıtdılar. Ağ ilxını, camaatı cibinə qoydu. Çaylar, sular keçib, tayqalar, dağlar aşıb öz evlərinə gəldilər. Koq-Ayrı dedi:

– Qardaş, bax, bura bizim görüşdüyümüz yerdir. Gəl, qazandığımızı bölək. Mən öz Altayıma, sən də öz Altayına get.

Koq-Ayrı ağ ilxını cibindən çıxarıb səpələdi; qamçı ilə ayırıb bərabər böldülər. Kan-Tadi cibindən camaatı çıxarıb səpələdi; onu da yarı böldülər. Koq-Ayrı dedi:

– Kan-Tadi, dostum! Sənə nə verim ki, həmişə qoruyub görəsən?

O, gedib dəmir rəngli göy-xallı atının qığırdaqlı qabırğasını¹ çıxarıb gətirdi. Doqquz gözlü (deşikli) qızıl çoqur düzəlt-di. Kan-Tadi onu götürüb çalmağa başladı. Çoqurun səsi doqquz Altaya yayıldı. Doqquz gözlü qızıl çoqur gəlirdən-çıxardan (kerelti-çiqaltı) xəbər verirdi. O, ağ ilxını qaytarıb cibinə qoydu. Kan-Tadi dedi:

– Doqquz aydan sonra mənə qonaq gələrsən! Möhtəşəm bir məclis quracağam, yer üzündəki yetmiş xan, yer altından altmış xan, hamısı ora toplaşacaq.

Kan-Tadi Koq-Ayrıyı qonaq çağırıb atını oxdan iti, quşdan tez çapdı, gecə-gündüz bilməyib yol gəldi, dedi:

– Evə çatmaq lazımdır.

Qızılı-gümüşü tayqalar görünməyə başladı; Altın-Çoqur qovaq göründü. Kan-Tadi qızıl tuulqasını başından götürdü,

---

1. Süme kobırqa – ən aşağıda qığırdaqlı qabırğadır. Altaylılarda belə bir inanç var ki, atların bir qabırğası yoxdur.

gedib dua etdi. O, öz Altayına girib qızıl axurun yanında dayandı. Ata-anası dedilər:

– Kan-Tadi balamız gəlib!

Ağ ilxı, arxa-xalq yaxına gəldi. Böyük tayqalar uzanıb baxırdı, böyük çaylar məhvərindən sığmayıb köpüklənirdi. Kan-Tadi dedi:

– Qoy, yer üzündən yetmiş xan, yer altından altmış xan yığışsın!

O, fərman, pilik¹ göndərdi, özü də içib kefləndi (şərabın küpünə girdi). Kan-Tadi özünə gələndə gördü ki, dostu Koq-Ayrı gəlib. O, bir də özünə gələndə gördü ki, yer üzündən yetmiş xan gəlib; təzəcə huşu özünə qayıtmışdı ki, gördü, yer altından altmış xan da gəlib, oturub baxanda gördü ki, iki igid oturub, bir-birinə oxşayırlar. Koq-Ayrıya oxşayırlar. İkisi də eynidir. Biri Ay-xanın oğlu Altın-Taş, o biri Kun-xanın oğlu Kumuş-Taşdır. Onlar söhbət etməyə başladılar; danışmaları eynidir; qalxanda gördülər ki, boyları da eynidir.

Kan-Tadi bir də özünə gələndə baş tərəfdə qızıl çoqur oxuyurdu. O dedi:

– O nə bilir, nədən xəbər verir!

Yaxınlaşıb dinlədi. Çoqur dedi:

– Kan-Tadinin mamır basmış alaçığı dağılacaq, peyin basmış alaçığı qazılacaq.

Belə oxuyurdu çoqur:

– Tılan-koo Erlikin yurduna gedib orada hələlik məskən salıb, hələlik gecələyir. Onu (yəni Kan-Tadinin yurdunu) çətinliyə (çaksıratkan) salacaq. O, Erlikdən Kan-Tadiyə qarşı vuruşmağı istəyir. Erlik yeddi oğlunu bahadır Sokor-Kara ilə birləşdirib.

Kan-Tadi bunu eşidib öz yerinə qayıtdı, oturdu. O, Koq-Ayrı ilə söhbət etməyə başladı:

– Deyəsən, Erlik-bi gəlib işlərimizə qarışacaq, vuruşacaq.

---

1. Pilik – nişan.

İki igid oturub ağlamağa başladılar. Onlar başqa iki baha-
dırdan kömək istədilər. Yetmiş xandan xahiş etdilər:

– Bizə kömək edin, Erliklə müharibə edəcəyik!

Onlar da dedilər:

– Bizdən onunla vuruşmağı istəməyin!

Yetmiş xan atlarını minib evlərinə getdilər. Onlar altmış
xandan istədilər:

– Biz kömək edə bilmərik.

Onlar da belə deyib evlərinə getdilər. Kan-Tadi iki dəli-
qanlıdan xahiş etdi:

– Bizə kömək edin, Erliklə vuruşaq!

İgidlər dedilər:

– Siz istəməsəydiniz də, biz qalıb sizə kömək edərdik.

Amma qisasdan qorxuruq.

Onlar da belə deyib çıxıb getdilər.

Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı bahadırlar ikisi qaldı.

Koq-Ayrı dedi:

– İndi Erliklə nə edək?

Kan-Tadi dedi:

– Erlikin yeddi oğlunun ruhuna qarşı bir şey tapsaydıq.

– Onlar hardadır?

– Erlikin yeddi oğlunun canı onun balıncının altında çuqun
qutudadır. Sən gedib onu oğurlamağa bir fənd tapa bilərsənmi?

Koq-Ayrı dedi:

– Bu fəndi yalnız kan-eren at tapa bilər. O, bunu bacar-
masa, biz ikimiz də həlak olacağıq. Mən yerin altına gedib Er-
likin yeddi oğlu ilə döyüşəcəyəm; onlar məni on dörd ilə öl-
dürə bilməyəcəklər. Oktorqoyun balası eremikdən doğulan Er-
dine-kan-eren, sən bir fənd tap!

Koq-Ayrı atın qabaq ayaqlarını qucaqlayıb ona yalvardı.
Kan-eren at dedi:

– Dəmir rəngli göy-xallı atını yəhərləyib getməyə çalış!
Mən aşağı dünyaya Erlikin yeddi oğlunun yanına gedərəm.

Kan-eren at ilə Kan-Tadi getdilər. Qızıl tayqanın qoynunda bitən Altın-Çoqor qovağın yanında Kan-Tadi altı yerdə san yandırdı, dedi:

– Mən Erlikin yeddi oğlu ilə döyüşdə öləcəyəmmi?

O, belə soruşub uçkurunu¹ bilmək istədi. Qovaqdan bir yarpaq qopub düşdü, qızıl sabura-fərmana çevrildi:

– Erdine-kan-eren atın sözündən çıxmasan, sənə heç vaxt ölüm yolu görünmür.

Kan-Tadi oradan yola çıxıb yer cəhənnəminin ağzına gəldi, aşağı dünyaya tullanıb alıs-yılıs² ölkəsinə düşdü. O, kənarları yəhər qaşına çatan yolda iri addımlarla tullana-tullana qaçırdı. Bir azdan gəlib yeddi yolayrıcına, qıl körpüyə çatdı. Erdine-kan-eren atı tərpedib irəli getdi. Kan-eren at dedi:

– Dayan, dayan, Kan-Tadi! Axı, sən yerin üstündə and içdin, söz verdin ki, Erlik-biyin körpüsünü keçməyəcəksən. Qılıncın ucunu yaladın, nizənin ucunu iylədin.

Kan-Tadinin indi yadına düşdü. O, məcbur qalıb dayandı, dedi:

– İndi mən hansı fəndi işlədəcəyəm?

– Qıl körpünün sonunda düşüb mən ətrafı dolanıb gələ-nədək uzan.

Kan-Tadi könülsüz atdan düşdü. Kan-eren sahibsiz getdi; at çapıb körpünü keçdi. O, taska³ kimi uzandı, tük kimi nazıldı. At Erlik-biyin qapısına çathaçatda idi. Erlik-biyin kişi tərəfində⁴ kelqeeqli⁵ Temir-Tayqa vardı. Temir-Tayqanın yanında Erlikin

---

1. Uçkurunu – öz gələcəyini, taleyini.

2. Alıs – qabağı tutulmuş, işıqdan (günəşdən) məhrum olan yer.

3. Taska – günəş şüası.

4. Alaçığın girişdən sol tərəfi kişi tərəfidir.

5. Kelqeeq – buzlaq buzu.

üç qızı oynayıb qaçırıdılar. Kan-eren at Erlikin böyük qızı Karaçı-kızın donunda laylı dəmir qapını açdı, alaçığa girdi. O, içəri girəndə gördü ki, Erlik-ada¹ oturub. Onun çənəsindəki saqqalı iki arxa, üzündəki bıqları üç arxa boyda idi. Kan-eren at dedi:

– Abı², yeddi oğlunun canını ver, bir az oynayım. Oynamaq istəyirəm.

Erlük-bi o saat böyük qızını qovdu:

– Bu tamqa nə deyir? İndi kişinin canı ilə kim oynayar?

Kan-eren at alaçıqdan sıçrayıb çıxdı, Temir-Tayqaya baxdı. Erlikin üç qızı evə gəlirdi. At Erlikin ortancıl qızı Karatoltonun cildinə girdi, alaçığa daxil olub dedi:

– Erlük-abu, yeddi qardaşımın canını mənə ver, bir az oynayım.

Erlük dedi:

– Sən nə danışırsan, tamqa! Müharibəyə gedən, çətinliyə düşən oğlanlarımın canını istəyirsən?

Kan-eren yenə də qaçıb alaçıqdan çıxdı. Baxıb gördü ki, Erlikin qızları kəlqekli Temir-Tayqadan gəlirlər. At Erlikin kiçik qızı Erke-Karanın cildinə girib yenə alaçığa daxil oldu. Erke-Kara dedi:

– Əzəmətli hakimiyyəti, dörd bucaqlı yenqısı olan əziz atam! Yeddi oğlunun canını ver, bir az oynayım.

Erlük dedi:

– Ay mənim balam! Böyük bacıların gəlib mənimlə kobud danışırlar. Zərif balam, mənə oxşamısan, nəzakətlə (yaraş) istəyirsən. Özün bilirsən, bala, müharibəyə getmiş qardaşlarının bədəni ağırlaşıb. Bir az oyna, gətirib yerinə qoyarsan. Yaxşı, bala?

Kan-eren dedi:

---

1. Ada – ata.

2. Abı – mötəbər titül.

– Siz yaşlı adam olsanız da, axmaqşınız, adətləri bilmirsiniz. Mən qız olsam da, epşi kadıtam (qadınam). Özün verməsən, sərbəst götürmək haqqım yoxdur.

Erlük dedi:

– Bax ha, bala, Erke-Kara!

Qoca balıncın altında olan doxsan doqquq açarlı qaraçuqun qutunu qaldırıb doxsan doqquz açarını açdı, qutudan yeddi susamuru balasını çıxardı. Erke-Kara alaçığın içində samur balaları ilə oynaya-oynaya onları oradan çıxardı. Erke-Kara, yəni at öz cildinə qayıdıb gördü ki, Erlikin üç qızı gəlir. Kan-eren at oynaya-oynaya yeddi samur balasını dişinə alıb durduğu yerdən götürüldü. O, Erlük-biyin qara-çuqun axurunu ayağı ilə vurub dağıtdı, tullanıb qaçdı. Qızların üçü də ona baxa-baxa yerlərində donub qaldılar. Kan-eren at dişində yeddi samur balası göyə qalxdı. Erlikin böyük qızı yaan¹ Karaçı dedi:

– Qoca, sənə nə olub? Niyə kan-erenə yeddi oğlunun canını verdin?

Erlük dedi:

– Yalan danışma, kız-tamqa²! Rədd ol! Onları qızım Erke-Karaya vermişəm.

Qızı Kara-Tolo alaçığa girib dedi:

– Qoca kişi, sənə nə olub? Yeddi oğlunun canını niyə verdin?

Erlük dedi:

– Sus! Bunu kiçik qızım Erke-Kara bilir!

O, qızı Kara-Tolonu da alaçıqdan qovdu. Kiçik qızı Erke-Kara alaçığa girib dedi:

– Qoca kişi, sənə nə olub? Yeddi oğlunun canını niyə verdin?

Erlük qəzəbləndi:

---

1. Yaan – böyük.

2. “Alçaq qız”.

– Kalak! Mən onları sənə vermədimmi, mənim balam?

Qızı dedi:

– Sən harda görmüsən ki, uşaqlar kişilərin canı ilə oynasınlar?

Erlik sıçrayıb yerindən qalxdı, dəmir qapıları açıb cəld alaçıqdan çıxdı. Qara-çuqun at axuru əyilmişdi. İndi qoca əllərini dizlərinə çırpdı:

– Eh, kalak! İndi məni kan-eren at aldatdı!

O, acı-acı qışqırdı:

– Tılan-koo hardadır? Kan-Tadinin mindiyi kan-eren at yeddi oğlumun canını apardı. Tılan-koo, onun arxasınca get, tut onu!

Cəhənnəmin yetmiş ağzına(uuz), yetmiş xana hökmranlıq edən Tılan-koo guruldadı, dedi:

– Ax!

Tılan-koo ulduz kimi xallı atını minib kan-eren atın arxasınca çapdı. O, kan-eren atın izinə düşüb gedir, qışqırırdı. Urukçi kan-erenin boynuna ilgək keçirmişdi. Onun sağrısı dəmir qovağın yanında qalmışdı. Tılan-koo qışqırdı:

– Çamqaçi, nə baxırsan?

Çamqaçi kəməndi atdı; ilgək nazik boynuna ilişdi. Çamqaçinin yarısı qovağın yanında qaldı, yarısı kəməndlə bərabər getdi. Tılan-koonun atının ardınca qaçıb kan-ereni qovmağa başladı. Keçilməz qıl körpünün yanına tullanıb, kan-ereni körpünün o biri tərəfinə buraxmadı. Tılan-koo mis qarmağı (at-kaktu ces karmak) atdı. Qarmaq kan-eren atın kürəyinə batdı. Tılan-koo qarmaqlı kəməndi üzənginin qayışının altına qoyub atı körpüdən geriye dartdı. Kan-eren dedi:

– Kan-Tadi, nə baxırsan? Yazıq başım əldən gedir!

Kan-Tadi kaybır oxu qoyub yayı çəkdi, Tılan-koonun qarmaqlı kəməndinə atdı. Kan-eren qıl körpünün üstü ilə qaçdı. O tərəfdə Tılan-koo, bu tərəfdə Kan-Tadi dayanıb. Onlar birbirinə tüpürüb yaxşı-yaman sözlər dedilər.

Kan-eren dedi:

– Bu kürmösə az ox at! Geri dön, get!

Kan-Tadi yeddi samur balasını cibinə qoyub kan-eren atı mindi, getdi, dedi:

– Niyə mən onları qoruyub aparıram?

O, qara polad qılıncı ilə yeddi samur balasını parçaladı. Ayın-günəşin üzü qaraldı. O, bir az da irəli getdi. Birdən səsküy (kanqar-konqur) eşidildi; o, atı saxlayıb baxmağa başladı: Erlikin böyük oğlu kölgə kimi gedirdi. O, gedə-gedə donquldanırdı (keminerip):

– Mən səni məhv edəcəyəm!

Onun ardınca Erlikin o biri oğlu gedirdi, deyirdi:

– Mən səni məhv edəcəyəm!

Onların ardınca da o biri oğlanları gedib deyirdilər:

– Canını almasaq, biz biz olmarıq! Niyə canımızı verdin (yəqin ki, müraciət Erlikə ünvanlanıb)!

O bir az da irəli getdi. Koq-Ayrı aşağı dünyadan çıxıb gözləyirdi, dedi:

– Salam, salam, qardaş! Yəqin ki, ölməsən, görüşəcəyik. Əziz kan-eren! Sayəndə günəşi görürük!

Koq-Ayrı atın qabaq ayaqlarını qucaqlayıb ona dua etdi. İki igid Erlikin yurdunu zəbt etdilər, atlarına minib evlərinə getdilər. Dedilər:

– Salam, ata, salam, ana! Salam, mendu, aldığım!

Dişə dəvələrin bulud kimi ağ piyinə oxşar yağı atlar kəsildi.

– Tünd şərab gətirin, adamlarım.

Dağ boyda ət doğrandı, çaylar boyda şərab çəkildi. İki igid oturub özlərindən gedənədək içdilər, kefləndilər. Yer üzündən yetmiş xan, yer altından altmış xan gəlib igidləri tərif etdilər. İgidlər gah özlərinə gəlir, gah huşdan gedirdilər.

Elə bu vaxt doqquz gözlü qızıl çoqur oxumağa başladı. Doqquz gözündən də yaş axdı. Kan-Tadi baş tərəfə yaxınlaşib doqquzgözlü çoquru dinləməyə başladı. Çoqur oxuyurdu:

– Erlik-biyin yeddi oğlu ilə Tilan-koo Erlikə əzab verirlər, onu kəsib doğrayırlar. Erlik onlara deyir: Dayanın, dayanın, uşaqlar! Mən özüm gedib o iki igidin canını alaram. Yeddi gündən sonra hər şeydən uca Uç-Kurbustandan Kan-Tadi ilə Koq-Ayrının canını istəyib alacağam.

Doqquzgözlü çoqur hələ oxuyurdu:

– O gedib Uç-Kurbustandan istəsə, mütləq alacaq.

Kan-Tadi dedi:

– Eremikdən doğulan Erdine-kan-eren! İndi biz necə xilas olacağıq?

Kan-eren at dedi:

– Mən Erlikdən qabaq gəlsəm, ya o, ya da biz qalib gələcəyik, ya da məğlub olacağıq. Yox, o, məndən qabaq çatsa, biz ölümdən qaça bilməyəcəyik.

İki igid Kan-erenə yalvardı. Kan-eren ağ Çolmona dönüb göyə qalxdı. O, Erliki bir gün qabaqladı. Kan-eren yalını yerə sərrib dua edirdi, deyirdi:

– Uç-Kurbustan, kudoym! Məgər sən bizi Erlikə yaratmışsan? Bizi Erlik-biyə yaratmaqdan, yaratmasaydın yaxşıydı.

Uç-Kurbustan dedi:

– Bəyəm, Erlik bura gəlir? Bu qoca yeryenqıs¹ yaranandan bəri yuxarıdakı qapımızı açmayıb. İki igidin canını ona verməmək olmaz. Deyərik ki, iki yumurta çürüyüb.

Kan-erenin gözlərində yaş gölə döndü; burnundan buz kimi su axdı. At üç dəfə fırlanıb dua etdi:

– Hər halda məsləhətimə qulaq asın!

Uç-Kurbustan dedi:

– Bir söz demək istəyirsənsə, tez ol, de.

---

1. Yeryenqıs – yer üzü.

Kan-eren dedi:

– Erlik gəlib sizdən istəsə, deyərsiniz ki, iki igidi götür. Onda o, deyəcək: istədiyimi aldım. Siz iki igidi ona verib kara kış qamçısını¹, bir də ağ-boz atını istəyin. Qoca Erlik deyəcək: bəs mən evə necə gedim? Onda deyin: bizdə kara kalcın buka² var, onu minib gedin. Qamçısı da aymalta olsun. Deyin ki, o, buğanı arxadan irəliyə doğru yəhərləsin, Kan-Tadinin alaçığının başına üç dəfə fırlansın, hər sıranaka³ aymaltanı üç dəfə vursun, qapıya çatanda aymaltanı ikiəlli buğanın buynuzları arasına vursun, onda Kan-Tadinin bütün yurdunu qovmuş olacaq. Qoy, belə olsun, Uç-Kurbustan kудayım.

Kan-eren evə qayıtdı. Qoca Erlik ağ-boz atda, əynində qara tülkü dərilili kürkdə, qara samur dərilili qamçısı ilə Uç-Kurbustan kудayın yanına gəldi. O, ağ-boz atı Uç-Kurbustan kудayın qapısı yanında yüyəni yəhər qaşının üstündə saxladı. Erlik laylı qapını açıb içəri girdi, dedi:

– Ezen!Mendu!

Uç-Kurbustan dedi:

– Bu böyük qoca burda heç vaxt olmayıb, qapımızı açmayıb.

Erlik dedi:

– Bilmirəm, necə yaratmışınızsa, yurduma dinclik yoxdur! Yanına iki igidin canını istəməyə gəlmişəm.

Uç-Kurbustan dedi:

– Bax ha, bu tamqalara. Onlar möhtərəm qocanı narahat edirlərsə, onda alın!

Erlik dedi:

– Mən orda da dedim ki, alacağam.

Uç-Kurbustan soruşdu:

– Sizdən nə istəsəm, verərsinizmi?

---

1. Qara qunduz dərisindən olan qamçı.

2. Qara tülkü tökülmüş buğa.

3. Sıranak – naməlum söz.

– Siz məndən nə istəyəcəksiniz ki?
– Ağ-boz atı, bir də qara samur dərisindən qamçınızı istəyirik.

– Bəs mən nə ilə gedəcəyəm?
– Məndə bu atdan da yaxşı iribuynuzlu qara tüksüz buğa var. Onu arxadan qabağa doğru yəhərləsəniz, istədiyiniz hər şeyə nail olarsınız.

Erlük-bi dedi:

– Götürə bilərsiniz!

Qoca ağ-boz atını verdi. İribuynuzlu qara tüksüz buğanı ona yəhərlədilər, qamçının əvəzinə də aymaltu verib onu öyrətdilər:

– Kan-Tadinin alaçığına gedib aymaltanı hər sıranaya vur.

Erlük qara buğanı minib aymaltunu əlinə aldı, Kan-Tadinin yurduna yollandı. O, yurda, alaçığa çatıb aymaltunu hər sıranaya çaka vura-vura alaçığın başına üç dəfə dolandı, aymaltunu buğanın buynuzlarının arasına vurub dedi:

– Kan-Tadinin yurdunu qovub apar.

Erlük qara buğanın başını yardı, üstündə oturdu. Kan-Tadi dedi:

– İndi də fikirləşib ki, qapımın yanına gəlib burda öz qara tüksüz buğasını öldürsün, sonra da deyəcək ki, buğanı Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı öldürüb.

Bahadırlar qocanı buğanın üstündən dartıb onu dörd payanın üstündə çarımxa çəkdilər, teqeneklə döydülər. Erlük fəryad qopardı:

– Kalak, kalak! Bundan sonra heç vaxt sənin adını tutmayacağam.

Göydən tunqur səsi eşidildi. Ağ manyak günəşin, ayın qabağını örtüdü. Şaman Alaş yüzlərlə kuzunqu səsi çıxarıb göydən yerə endi, dedi:

– Dayanın, dayanın, uşaqlar! Axmaqlıq etməyin! Hər şeydən uca Kuday bütün bəşəriyyətin yaradıcısıdır. Aşağıda

yaşayıb ölənlər isə Erlikin rəiyyətidir¹. Şaman Alaş kurutolu² qoyub qara buğanı üstündə verir. O, şamanlıq etməyə başlayır, yəni qavalı döyür, Erlik-bini də toxmaqla vura-vura aşağı dünyaya itələyir (kaqıp-ıdı).

Şaman-Alaş dedi:

– Öz qara bayzın örqönə qayıt! Qoy, Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı nəsil-dən-nəsilə qara buğa ilə sənin günahından keçsinlər³.

Qoca Erlik aşağı dünyaya getdi. Axır ki, indi Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı dinc, sağ-salamat yaşamağa başladılar.

---

1. Çünki Erlik şamanlarla da dostluq edir. Buna görə də Alaş kam onu müdafiə edir (Çoltoşun şərhinə görə).

2. Kurutolu – dəyərsiz girov.

3. İndi qara buğanı Erlikə qurban kəsirlər.

XAN MERQEN

(Çedek¹ Kuranakov söyləyib)

Dəmir rəngli göy-kürən (kok-kuren) atlı, ağ ilxısı Altayına sığmayan, adamları (el-yon) torpaqlarını tutmayan Xan Merqenin saçları çal olmuşdu; o qocalırdı. Ağ ilxısı, mal-heyvanı şoran otları yeyirdi. Xan Merqen də, onun mal-qarası da Arjan-Kutuk çayından su içirdilər. Onun Altayında yay ilə qış bilinmirdi, buna görə də buraya Yay Altay deyirdilər. Həmçinin gecə ilə gündüz də fərqlənmirdi, buna görə Tuş Altay (əbədi gün) da deyirdilər. Edil (ququ quşu) həmişə oxuyur, Emil-aqaş meşəsi həmişə yaşllaşdı; təbiət beləcə ecazkar yaradılmışdı. O düşündü: “Yanımda yaşayacaq oğlum, yadlara verməyə qızım yoxdur. Öləndə cəsədimi qurd-quş göyə-yerə dağıdacaq”. Xan Merqenin Yeti Burxan (Yeddi ulduz) Tanrısı ilə Buurıl-Burxan vasitəçi dilmancı vardı; o Xan Merqenin hamisi idi. Onun qızıl örqösü, göy səmaya qalxan yetmiş yeddi talalı temir-alqa tayqası vardı.

Yer üzü yaranandan bəri o, bu dağların zirvəsində olmamışdı, dedi:

– Oy, oy, hələ ki, ölməmişəm, gedim, əlçatmaz qara tayqalarım da ov olayım.

O, tərlikləri, mis artaşı götürüb Kok-kürən atı yəhərlədi, otuz qarınaltını bərkidib altmış altı düyməli qızıl çümü, üstündən qapqara his kimi zirehi geyindi, ağ almaz polad qılıncını bağladı, qara ay kimi saadakı çiyinə keçirib yanmış meşə kimi oxlarla dolu oxluğu qurşağına başladı, qupquru ağaza bənzəyən nizəni əlinə aldı. O, ayağını üzəngiyə qoyub üç təkənla atı mindi, yola düşdü. Xan Merqen yetmiş yeddi talalı tayqaya girdi, altı altaya göz gəzdirib torpağa baxdı, yabanı dağları, çayları keçib öz-özünə düşündü: “El-obamı qoruyacaq oğlum, yad ellərə veriləcək qızım yoxdur; camaatım da, ilxılarım da

---

1. Çedek söyləyici Çoltoşun küçədə qoyulan adıdır.

düzdə sahibsiz qalacaq”. O, belə düşünüb kədərli bir mahnı oxudu, səsi daş-qayada əks-səda verdi. Altay Kanay gurultu qopardı; quşlar qanadları ilə, heyvanlar cüt dirnaqları ilə onun arxasınca düşdülər. Yer üzündə yetmiş xan, yer altında altmış xan onun mahnısını eşidib dedilər:

– Bu mahnını oxuyan hansı bədbəxtdir?

Yuxarıda dayanan Yeti Burxan, dilmanc olmuş Buuril-Burxan dedilər:

– Bu nə kədərli mahnıdır?

Yerin altında Erlik-biy boynunu uzadıb dinlədi, dedi:

– Belə gözəl oxuyan kimdir, hansı bədbəxtdir? Bunun ruhu bədənindən ayrılıb belə oxuyur, yoxsa həyatından razı deyil?

O, bir az dinləyib Xan Merqenin səsinə tanıdı, bildi ki, o, övladsız həyatından gileylənir, dedi:

– Niyə yaradanlar öz məxluqlarına fikir vermirlər?

Erlikin üç qızı da mahnını eşitdi. Erlik sözlərini bitirməyə macal tapmadı. Qızlar şövqlə qışqırdılar:

– Gəlin, Erlik atamızın yanına gedib ona deyək, qoy, o, oxuyanı buraya çağırtdırsın, biz də mahnıya qulaq asıb zövq alağ!

Böyük qız dedi:

– Mən Erlikin yanına qaçıram. Ata, biz belə qəşəng mahnını dinləsək, olmazmı? Həmin adamı bura çağırtdırım.

Möhtərəm Erlik qəzəb içində göy kimi guruldadı, böyük qızına açıqlanıb dedi:

– Sənin işin-gücün yoxdur? Dünyada nə yoxdur ki? Bizim ona ehtiyacımız yoxdur, rədd ol burdan, ədəbsiz!

Ortancıl qız içəri girib dedi:

– Erlik ata, mərhəmət edib həmin adamı sehrinizin gücü ilə çağırtdırım!

Erlik yenə qəzəbləndi:

– İnsanların kədərindən, dərdindən bizə nə? Çıx burdan!

Erlikin sevimli kiçik qızı nazlana-nazlana gəlib atasının başını tumarladı, çiyinini çırpıb dedi:

– Erlik, atam, oxuyanı bura çağırtdır, biz də ona qulaq asaq, müsibət qopmaz ki?

Erlik bu dəfə dedi:

– Ah! Qızlarımın israrlı xahişinə qarşı çıxa bilmərəm! Qoy, elə olsun, dinləyin!

Kiçik qız dedi:

– Ay qızlar, atam mənə dedi ki, gətirdəcək.

Erlik dedi:

– Sehrli mis qarmaq¹, Xan Merqenin əl-ayağını zəncirlə! Tor at (tor şuup). Onun üzərinə en, birlikdə Erlik-biyin qapısında ol!

O, belə deyib sehrli qüvvəni buraxdı, qüvvə guruldayıb göyə qalxdı. Buurıl-Burxan Erlik-biyin bu sehrini aydınca görüb tanıdı. O dedi:

– Sehrli qüvvə, sən çölə en!

Tor çölün ortasında qara daşın üstünə düşdü. Xan Merqen də bütün bunlardan xəbərsiz oxuya-oxuya gedirdi. O, dəmir dağlara qalxdı, başqa Altay gördü. Orada ağ dəniz (ak talay) ləpələnirdi; ak talayın sahilində ağ saray vardı. Xan Merqen dedi:

– Altayında məskən salmağa kim cürət edib?

Sarayın qapıları yanında ağ-boz at vardı, kol kimi sıx ilxılar otlayırdı; adamlar qara meşələr kimi ucsuz-bucaqsız idi. Bir bahadır əlində yəhər-tərlik saraydan çıxdı; bu, ağ-boz atlı Ak-mus idi. O, qara ay kimi ox-yayı çiyinə aşırıb atını Xan Merqenin yanına çapdı. Onlar söyüş söyə-söyə bir-birinə yaxınlaşdılar:

– Sənin atanın başı... tamqa! Ananın döşləri... tamqa!

Nizə ilə vuruşdular; nizələrin tutacağı qaldı, qılınclarla döyüşdülər; qılıncların dəstəyi qaldı. Əllərini atıb bir-birinin yaxasından tutdular; atlarla birlikdə yerə sərildilər.

---

1. Məndə: normozı at kaktu es karamak. Normozı tarmanın, ovsunun əvəzinə işlənilib. Atkaktu karmak – qarmağı atmaq.

“Ehey” deyib təkbətək döyüşə başladılar; ayaqları çaya dəyəndə çay quruyur, dağa dəyəndə yalnız dağın yeri qalırdı. Bahadırlar yeddi il beləcə döyüşdülər. Xan Merqen nə qədər mülayim olsa da, indi qəzəblənməyə başlamışdı. O, üç təkənla düşməninə cavan ağac kimi silkələdi, quru kəmər kimi əlində əzdi. Üç nəfəsə düşməninə göyə qaldırdı, ağ buludlar arasında fırlayıb yerə atdı; yer çatlaq verdi. O, ayağı ilə başı bədəmindən qopardı. Düşmənin qanı dənizə döndü, sümükləri dağ boyda oldu. Bunlar Xan Merqenin bir ovucu boyda idi. O tərəf-bu tərəfə baxanda gördü ki, ağ-boz at buludların arasındadır. Oxluqdan bir kandu yebe çıxarıb atdı, ox ayla günəşdən aşağıda atı üç hissəyə parçaladı. Ağ-boz atın sümükləri ayrıca üç Altaya düşdü. O, Kokuren atına oturub ağ saraya yaxınlaşdı, atını qızıl axura bağladı, saraya girdi. İçəridə Ak-Musun arvadını gördü; qadın ay kimi, günəş kimi bərq vururdu; çox gözəl idi. Qadın onun qarşısına qızıl masa qoyub şirin təamlar gətirdi, hal-əhval tutdu:

– İndi sən camaatımın, ilxılarımın, mal-qaramın sahibi oldun! Bizi, ağ ilxımızı qovub aparmaq istəyirsənmi? İlxının sahibi, camaatın xanı yoxdur. Mən də ərsiz qadınam, oturmuşam. Camaatı, ağ ilxını qovub özünə aparsan, mən sevinməyəm. Bizi burda saxlamağı düşünsən, onu da özümə dərd etməyəm.

Elə bu vaxt kürəyi qızıl, sağrısı gümüş bir oğlan uşağı hardansa qaçıb gəldi, dedi:

– Camaatı, ağ ilxını qovub aparsan, bundan inciməyəm. Burda saxlasan da, kədərlənməyəm.

Xan Merqen başını qaldıraraq baxınca uşaq yox oldu; onun dayandığı yerdə yalnız toz burumu qalmışdı. O, Altın-Sudur xanından soruşdu:

– Bu oğlan kimdir?

Altın-Sudur cavab verdi:

– Mən bura əsir gətiriləndə o, bətnimdə idi. Ak-Musun oğlu deyil.

Xan Merqen dedi:

– Burada öz evin kimi yaşa, mənə fərqi yoxdur; ora da mənim evimdir, bura da; sizi buradan köçürüb bir dağı aşırmağına dəyməz.

O çıxıb Kok-kuren atını mindi; altmış bahadır atını gətirdi, yetmiş bahadır qolundan tutdu. O, uca dağlar aşıb, dərin çaylar keçdi, yetmiş yeddi zirvəli Temir-Tayqasına girib Altayına tamaşa etməyə başladı; gördü ki, onun qızıl sarayının ətrafında üç sırada ucu-bucağı görünməyən qoşun dayanıb; nizələr meşə kimi sıralanıb, qılıncların ucu buz kimi bərq vurur. Qıyqacı baxıb ilxılarını, camaatı yoxladı; hamısı sağ-salamat, öz yerində idi, düşündü: “Düşmən müharibə etməyə gəlsəydi, hamını əsir aparardı. Bəs, onda bu nədir?” Xan Merqen aşağı qaçıb Arjan-Kutuk çayını keçdi, adamlarından soruşdu, dedilər:

– Gedən bəyin yerinə başqa bəy gəlib, gedən xanın yerinə başqası xan olub.

Xan Merqen bu sözləri eşidən kimi evə tərəf qaçıb atını qızıl axura bağladı. At axurun yanından keçə bilmirdi. Onun üzünə soyuq tər gəldi, qaşlarını dartdı, gözlərini qan aldı. Altmış bahadır qolundan tutdu; əlində qara polad nizə ilə qızıl saraya girib ocaqla qapının arasında dayandı. Elə bu vaxt yeni doğulmuş körpənin gözlərindən göy qurşağı kimi parlayan işıq gördü, dedi:

– Bu, nə vaxtsız doğuşdur? Bu körpə sənə hardandır? Evdə dinməz-söyləməz gəzib dolanırıq, bic uşaqlar doğuruq! Hə, deməli, sən belə arvadsan!

O, nizəni körpəyə tuşlayıb vurmaq istədi, ana körpəni qoruyub özünü onun üstünə atdı, əri ilə vuruşmağa başladı. Onlar belə vuruşanda iki dəmir biləkli bahadır gəldi, körpəni beşikdən götürüb Xan Merqenin əlindən qaçırdılar. Ər-arvad da vuruşa-vuruşa qaldılar. Arvadı dedi:

– Uşaq olmayanda özünə dərd edirsən, ağlayırsan, elə ki, doğulur, öldürmək istəyirsən. Doğrusunu Burıl-Burxandan soruş.

Qadın belə deyəndə Xan Merqenin hirsı soyudu. Dəmir biləkli bahadır körpəni camaatın, ağ ilxıların arasından gizlicə keçirib apardı. Ağ Altayda ağ çay axırdı; çayın kənarında bir ev vardı. O, həmin evin yanında, ilxı otaranların yaxınlığında körpəni yerə qoyub dedi:

– Qoy, övladı olmayan bir nəfər tapıb yedirtsin.

İlxıları otaran qoca bir kişi körpəni tapdı. Qocanın övladı yox idi, indi yaradan ona övlad yetirmişdi. Bu körpə oğlan idi, iki gecədən sonra “ana”, altı gecədən sonra “ata” deyib əyri ayaqları ilə qaçdı, oynadı. Qapının ağzında qızılı qovağın yarpaqları arasında iki yüz quşcuğaz pırıldayıb uçurdu. Oğlan dedi:

– Eh, indi mənim ox-yayım olsaydı....

O, tütəyi sındırıb ox, qarğıdan da yay düzəltdi. Bir oxla iki yüz quşu vurub yan-yana düzdü. Qoca ilə qarısı heyretlə qışqırdılar:

– Eeey! Bu uşaq dəliqanlı yaşına çatanda biz qocaları ac qalmağa qoymayacaq! O, adi adamın övladına bənzəmir, yəqin ki, hansısa bahadırın, xanın törəməsidir.

Oğlan tütəkdən düzəltdiyi ox-yayını götürüb ucu-bucağı görünməyən çölə üz tutdu. Qoca ilə qarısı onu gözdən itirdilər, tapa bilmədilər, dedilər:

– Çox yaxşı oğlan idi.

Onlar belə deyib acı-acı ağlamağa başladılar. Oğlan ağ çayın kənarına gəlib üzünü üstə uzandı. O, üzünü torpağa qoyub gur səslə qışqırdı:

– Ey göylərdəki Tanrı, məni belə bədbəxt yaradınca, yaratmasaydın yaxşı idi.

Göydəki Burıl-Burxan bunu eşitdi. Onun qapısı yanında qırmızı-çal rəngli, yalında, quyruğunda nizə, ayaqlarında qılınç olan at dayanmışdı. Burıl-Burxan qırmızı-çal atına dedi:

– O oğlanın yanına get!

Qırmızı-çal at yerə endi. Oğlan yatmışdı, at onun yanında dayanıb dırnaqları ilə torpağı qazmağa başladı. O, altmış altı düyməli qızıl çumu geydirdi, qapqara his kimi zirehini üstədən keçirdi, ay kimi qara ox-yayını çiyindənən aşırıb qırmızı-çal ata mindirdi. Qırmızı-çal at nazik ayaqlarını qatlayıb, yaş qayış kimi fırlanıb tullandı, oğlanın gah huşu gedir, gah da özünə gəlirdi. Onlar ağ çayın kənarında dayandılar. O, özünə gələndə uzun, ağır zireh onun dizində qaldı, qara kamani heç çiyinini örtmədi; oğlan qırmızı-çal atını tərpedib yetmiş yeddi zirvəli Temir-alqa tayqaya yortma çapdı. Burıl-Burxan ona dedi:

– Salam! Sənin atanın övladı olmayanda ağlayırdı; mən ona övlad verdim. Qoy, sənin adın qırmızı-çal atlı Kıs-Merqen olsun.

Oğlan dedi:

– Ey yuxarıdakı Burxanım, mənə həmişə mərhəmət edirsiniz!

O, belə deyib atını Temir-alqa tayqadan aşağı yortma çapdı; onun qapqara his kimi zirehinin səsi göy gurultusuna bənzəyirdi; bu səsdən böyük dağlar yarıldı, yerində qara dağıntılar qaldı, böyük çaylar məhvərindən çıxdı. Kıs-Merqen gəlib atdan düşdü, atını qızıl axura bağlayıb alaçığa girdi. Oğlan içəri girəndə Xan Merqen oturub gözlərini yerə dikmişdi; o, oğlundan utanırdı. Kıs-Merqen anası ilə görüşdü, atasına dedi:

– Sən mənə bic oğul dedin, öz halal oğlunu necə böyüdüüb yedirəcəksən, görəcəyəm. Sənin rədd etdiyini mən çölləri dolaşacağam, harda olsa öləcəyəm.

O, belə deyib alaçıqdan çıxdı, yola düşdü. Onu hamı axırıncı dəfə gördü, hara qeyb olduğunu görən olmadı, arxasınca yalnız burulğan qaldı.

Yeddi gündən sonra çox uzaqdan, göylə yerin birləşdiyi yerdən zirehin səsi gəldi. Ər ilə arvad hələ də dalaşa-dalaşa qalmışdılar. Qadın deyirdi:

– Bircə oğlunu bic saydın, çöllərdə sərgərdan dolaşmağa məcbur etdin.

Xan Merqen göy-boz atını yəhərləyib qara ox-yayını çiy-nindən aşırdı, dedi:

– İndi də mən geri qayıtmayacağam, dağda-daşda sərgərdan dolaşib öləcəyəm.

Xan Merqen böyük çaylar keçdi, mamır basmış dağlar aşdı, gəlib bir topa qovağın altında düşərgə saldı; dağlarda dağ quşu, sulara su heyvanı ovladı; tişdə¹ elik ətindən kabab çəkdi, ət bişirib yedi, ilik yedi. Xan Merqen dedi:

– Hə, indi yəqin arvadın hirsini soyuyub, burada qalmaq olmaz, onun yanına gedim.

O, göy-boz atını minib ovladığı quşları yəhərə bağladı, öldürdüyü heyvanları ata yükləyib Temir-alqa tayqadan baxmağa başladı: ağ ilxı, el-oba sağ-salamat idi; sarayının qapısı ağzında çoxlu yəhərli at, ondan da çox adam vardı, dedi:

– Bu hansı tamqalardır belə, mənsiz əmr sahibi olublar?

Belə deyib atını sarayına doğru yortma çapdı, qızıl axurun yanında dayanıb dedi:

– Sarayımda nə baş verib?

Dedilər:

– Xanımızın arvadının uşağı olub, biz də buna sevinib şənlik edirik.

Xan Merqen atdan düşdü, qara gözləri qanla dolmuşdu. Alaçığa girib dedi:

– Bu, tamqa necə arvaddır ki, mən olmayanda bic uşaqlar doğur? Sənin qaraciyərini o körpə ilə birlikdə tikə-tikə etməsən, mən mən olmaram (adım unudulsun).

O, qara qılıncı ilə beşiyə yaxınlaşanda qadın yüyürüb yanına qaçdı, dedi:

– Kəsəcəksənsə, məni kəs, öldürəcəksənsə, məni öldür.

Ər-arvad bir-birinə qəzəblənib tutaşdılar. Dəmir bahadır gəlib körpəni beşikdən götürdü, bayıra qaçdı. Ər-arvad bir-

---

1. Tiş – şiş.

birini söyə-söyə qaldılar. Dəmir bahadır körpəni atın üstünə qoyub ağ çayın kənarına gətirdi; burada da ilxılları otarırdılar, evlər vardı. O, körpəni bir tiken aralın¹ yanına qoydu, dedi:

– Qoy, kimin övladı yoxdursa, tapıb yedirtsin.

Bir qoca ilə qarı ağ çayın yanında buzovları axtarırdılar, körpə çağanı görüb götürdülər; çox sevinirdilər. Onlar çağanı otla örtülmüş alaçığa gətirib dedilər:

– Hə, bu, yaxşı oğlandır.

Uşaq iki gecə yatıb “ana” dedi, altı gecədən sonra artıq “ata” deyirdi. Tütəkdən ox, qarğıdan kaman düzəldib quşları vurdu, sonra da qeyb oldu. Qoca ilə qarı ağ çayın kənarında dolaşib oğlanı tapa bilmədilər, acı-acı ağladılar. Oğlan acqarına çayın sahilində uzanıb acı-acı ağlayırdı. O, birdən qışqırdı:

– Bu qədər bədbəxt olmaqdan, kaş ki, yuxarıdakı Tanrı məni yaratmayaydı.

Burıl-Burxan dedi:

– Qanunu pozan tamqa yenə mənim balamı incidib əzab çəkdirir.

Oğlan ağlayıb, ağlayıb yuxuya getdi, ayılında gördü ki, Burıl-Burxanın yanında yumşaq yorğan-döşəkdə uzanıb. Burıl-Burxan üzünü yeddi burxana tutub dedi:

– Mal-mülkü varissiz qalmasın deyə mən ona oğul verdim. O da uşağı yanından qovur. İndi biz Xan Merqenə nə edək?

Dedilər:

– Qoy, qırmızı-kürən atlı Kumanak olsun!

Ona qırmızı-kürən at verildi; Kumanak-Merqen qırmızı-kürən atını tunc yəhərlə yəhərlədi, altmış altı düyməli qızıl çum geyindi, üstündən doxsan doqquz düyməli his kimi qar-qara zireh keçirdi; göy kimi guruldadı, dəmir kimi cingildədi. O, ağ ilxılları, el-obanı ötüb qızıl axura yaxınlaşdı, Xan Merqenin qızıl sarayına daxil olub dedi:

---

1. Tiken – qamış, Thypha. Tiken aral – “ meşəli bataqlıq”.

– Salam, ata, salam, ana! Mən sağ-salamatam.

Yerə baxan atası, gözlərini bir an qaldırıb ona baxdı, sonra yenə yerə dikdi. Oğlan dedi:

– Məndən qabaq doğulan qardaşım hara gedib?

– Günçixana gedib.

Oğlan dedi:

– Biz qanunsuz doğulmuşuq, çöllərdə avara-sərgərdan dolayıb öləcəyik. Siz qanuni doğulmusunuz, ona görə də evdə yaşayın.

Altmış altı küncü qızıl masa qoydular, şirin təamlar gətirdilər. Amma Kumanak bunlara heç gözünün ucu ilə də baxmadı, dedi:

– Yaxşısı budur, nə mən sənin üzünü görməyim, nə də sən mənim.

O, qırmızı-kürən atını minib uca dağlar, dərin çaylar keçib oradan tez uzaqlaşdı. Böyük, enli çaylar parlayıb arxada qaldı, qarşıda Ağ Altay göründü. Ağ Altayın içində qarqara toz qalxıb zirehin göy gurultusuna bənzər səsi eşidilirdi; Kumanakım vahiməyə düşmüşdü; onun qorxudan ürəyi parçalanırdı, gizlənməyə yer axtarırdı. Gözlərini qırpməğa, əllərini qaldırmağa macal tapmamış iki eyni ağ bahadır onun qarşısında göründü, soruşdular:

– Adın nədir? Hardan gəlib, hara gedirsən? Atan-anan kimdir?

O dedi:

– Mən qırmızı-kürən atlı Kumanakam. Xan Merqenin oğluyam. Kıs-Merqen adlı qardaşım var. Onu axtarmağa gedirəm. Siz ondan bir şey eşitməmişiniz?

Dedilər:

– Sənin qardaşını qızıl yunlu ağ kəmənd atlı Qızıl xanın (Altın xanın) qapısında əl-qolunu dörd payaya bağlayıb qamçılıyırlar; yəni biz onun haqqında eşitmişik, sən tamqanı da qamçılıyıb gözdən qoymamaq lazımdır.

Onlar Kumanakı atdan dartıb saldılar, yerlə sürüdülər, əl-qolunu dörd payaya bağlayıb qamçılamağa başladılar. Onun səsi gah yerin üstündə, gah da altında eşidilirdi. Kumanak dedi:

– Mən sizə nə pislik etmişəm? Heç bir işinizə yaramıram? Atlarınıza baxaram, yemləyəyəm, yerinizi salaram. Cavan canıma qıymayın, qırmızı qanımı axıtmayın!

Qırmızı-kürən at Kıs-Merqeni axtarmağa getdi. Kumanakın səsinə Kıs-Merqen Ağ Altayda dəmir dağın arxasında eşitdi, dedi:

– Kumanak iki ağ bahadıra nə pislik edib?

Kıs-Merqen atına bir qamçı vurub uca dağların ətəkləri, dərin çayların qırağı boyu bərk çapdı. O, atını çapıb gələndə ağ bahadırlar hələ də Kumanakı qamçılıyırdılar. Kıs-Merqen qışqırdı, onun səsi göy kimi guruladı:

– Məgər atla tək gəzmək qadağandır? O, sizə nə pislik edib?

Cəld atdan yerə tullanıb bahadırların hörüklərindən tutdu. Kıs-Merqen bahadırları qamçı ilə döyməyə başladı, onların səsi yerə-göyə bülənd oldu:

– Bir də belə giclik etmərik, axmaqlığımızı bağışla.

Kıs-Merqen dedi:

– Tək bacınızı Kumanaka verəcəksinizmi?

– Vay, yazıq olduq! Yaxşı, verəcəyik. Burax bizi, ömrümüzə qıyma.

– Vermək istəyirsinizsə, elə indicə verin; yenə yaramazlıq etsəniz, məndən aman gözləməyin, sizə bundan da çox işkəncə verərəm.

O, üzünü Kumanaka tutub dedi:

– Atanın bu tərəfindəki göy Altaydır, oradan göy çay axır, çayın qovuşduğu yerdə altmış budaqlı qızıl qovaq var; atını qovağa bağla, orda da özünə alaçıq qur.

İki ağ bahadır Kumanakı özləri ilə apardılar. Ağ Altayda ağ çayın kənarında kol kimi sıx ilxılar otarılırdı; camaatın

yaşadığı alaçlıqlar qara meşə kimi düzülmüşdü. Oba boyunca iki ağ saray görünürdü; onlar dəmir at axurunun yanında atdan düşdülər. Camaata xəbər göndərüb məclis qurdular, çay boyda araq çəkib, dağ boyda ət doğradılar. Evin qapısında itlər yeyir, obanın o başında inəklər içirdilər. Onlar bacıları Altın-Yüstükə¹ ağ saray qurub onun baş-gözünü bəzədilər, saçlarını iki hörüb çiyinə atdılar, şənlik edib əyləndilər. Oyun, gülüşlər bitdi, şənlik qurtardı; onlar Altın-Yüstükün qızıl yunlu ağ-boz atını yəhərlədilər. Kumanak dedi:

– Salamət qalın, aqa kaindarım².

Kumanak Altın-Yüstüklə birlikdə evinə getdi. Onlar uca dağları, böyük çayları ötüb keçəndə göy Altay göründü. “Bəs qızıl qovaq hardadır?”. Göy çayın qırağında qızıl qovaq göründü. Kumanak dayandı, qırmızı-kürən atını bağlayıb buradaca yaşamağa başladı. Onun nə arxa-xalqı, nə də otarmağa ilxısı vardı.

Merqen xanın ağ-kürən atlı Kıstay-Merqen adlı bir oğlu da oldu. Kıstay-Merqen arxa-xalqının içində, ağ ilxıların arasında gedəndə gördü ki, göy çayın mənəsbində qızıl qovağın yanında ağ saray var; qapının yanında iki at bağlanmışdı. O dedi:

– Əvvəllər, deyəsən, burda saray yox idi.

O, atını irəli çapıb həmin yerə çatdı, ağ-kürən atını altmış budaqlı qızıl qovağa bağlayıb saraya girdi, gördü ki, içəridə bir gənc xanım əyləşib; xanım aya deyir, sən çıxma, mən çıxım, günə deyir, sən baxma, mən baxım.

---

1. Altın-Yüstük – qızıl üzük.

2. Məndə: *aqa kaindarım*. *Aqa* böyük qardaş, *aqa kain* qayın. Qayın bir nəfərin başqasına hörmət əlaməti olaraq xüsusi münasibətini bildirir. Evli qadın öz ərindən yaşca çox böyük olan *qayınana*, *qayınata*, *ərinin əmiləri*, *qayınlarını* belə adlandırır. Kişinin qayınları onun arvadından yaşca çox böyük olan *qayınatası*, *qayınanası*, *qayınlarıdır*; kiçik yaşlılar *qayın* ola bilməz. Bəzən *qayınlar* onlara ehtiram göstərməkdə mükəlləfiyyətli olan şəxsləri bundan azad edirlər. Azad olunmuş belə şəxslər *qayın-yok* adlanırlar. Belə mükəlləfiyyətdən azad olunmamış şəxslər *qayında* adlanırlar.

– Adın nədir? Hardan gəlib hara gedirsən? Atan-anan kimdir?

– Mən ağ-kürən atlı Kıstay-Merqenəm. Merqen xanın yeganə oğluyam!

– Aaa. Görüm, atanın başını, ananın döşünü yeyəsən! Merqen xanın oğlusansa, biz ayrı-ayrı adamlarıq; sən qanuni doğulmusan, mən bic doğulmuşam.

Kıstay-Merqen ordan çıxıb ağ-kürən atını mindi, könülsüz evə yollandı. “Niyə o mənə nifrət edir?” Atasının qızıl at axuruna çatıb atdan endi, qızıl saraya girib dedi:

– Göy Altayda bir yurd var. Kumanak “Sən Merqen xanın oğlusansa, yurduma girmə” deyib məni ordan qovdu.

Merqen xanın arvadı dedi:

– Bəs onun adını, yaşını soruşmadın? O, sənin böyük qardaşın olacaq; niyə onun hal-əhvalını soruşmadın axı? Səndən qabaq doğulan iki böyük qardaşın var: qırmızı-çal atlı Kıs-Merqen, qırmızı-kürən atlı Kumanak.

Kıstay-Merqen bunu eşidib geri qayıtdı, ağ-kürən atını minib ora çapdı. O, qızıl qovağın yanına çatıb atını bağladı, saraya girdi.

– Salam, qardaşım!

Onlar görüşdülər. Kumanak dedi:

– Mən qanuni doğulmamışam. Niyə sən məndən qorxmayıb qonaq gəlmisən?

Kıstay-Merqen dedi:

– Məgər biz bir ananın döşündən süd əmməmişik? Bir ananın bətnindən doğulmamışıq? Sən öldüyün yerdə mən də öləcəyəm. Hara gedirsən, get, səndən əl çəkməyəcəyəm. Bizim böyük qardaşımız hardadır? İndi o hara gedib?

Kumanak dedi:

– Bütün Ağ Altay boyunca ömrümdə bircə dəfə onu görə bildim. Hara gedəcəyini mənə demədi.

Kıstay-Merqen dedi:

– Mən çoxdan çıxıb getmiş qardaşım Kıs-Merqeni axtarmağa gedirəm. Ölübsə, sümüklərini, sağdırsa, özünü görəcəyəm.

O, qara ay kimi qapqara ox-yayını çiyinə aşırıb iti ox kimi yola düşdü. Kıstay-Merqen elə iti gedirdi ki, çayları görmürdü, dağların ucalığını, alçaqlığını bilmirdi. O, qara dağların ətəyində dayanıb ətrafa baxmağa başladı; qara Altayın ortasında qapqara çöl uzanır, çöl boyunca qara çay axırdı. O, qara çöldən ötəndə gördü ki, qara duman qalxır. Qara zirehin səsi göy gurultusuna bənzəyir, qara ox-yay dəmir kimi cingildəyirdi. O, indiyədək heç nədən qorxmasa da, indi vahiməyə düşdü, ürəyi əsməyə başladı, gizlənməyə yer axtardı, tapa bilmədi. Budur, iki eyni Sarı-Çulmus göründü; onların gözlərindən od parıldayırdı, nəfəslərindən qığılıcı çıxırdı, soruşdular:

– Atan-anan kimdir? Hardan gəlib, hara gedirsən? Adın nədir?

– Mən ağ-kürən atlı Kıstay-Merqenəm. Merqen xanın oğluyam. Böyük qardaşım Kıs-Merqeni axtarıram. Siz onun haqqında bir şey eşitmişiniz?

Onlar dedi:

– Yox, eşitməmişik. Onu qızıl kəmənd atlı Altın xanın qapısında əl-qolunu dörd payaya bağlayıb qamçılıyırlar; o vaxtdan çox keçib. Bunu da burda öldürsək, nə olar?

Onlar belə deyib Kıstay-Merqenin əl-qolunu dörd payaya bağladılar, qamçılamağa başladılar. Kıstay-Merqen dedi:

– Kalaqay-koron! Möhtərəm qardaşlar, sizə nə pislik etmişəm? Qırmızı canımı almayın, qırmızı qanımı axıtmayın! Məgər sizin heç bir işinizə yaramıram? Atlarınıza baxaram, başınızın altına yastıq qoyaram!

Çulmuslar yuxarı baxmadan onu qamçılıyırdılar. Kıs-Merqen Altın-xanın qızını almışdı, böyük məclis qurub çoxlu xan çağırmışdı. Kıs-Merqenin qırmızı-çal atı qulaqlarını şəkə-

yib yarım günlük bir məsafəyə baxmağa başladı. Arvadı Altın-Tadi ata yaxınlaşıb soruşdu:

– Nə iy aldın? Hara baxırsan?

– İki çulmus yolun yarisında Kıs-Merqenin qardaşını qamçılایr, qırmızı ürəyi güclə tab gətirir.

Altın-Tadi geri qayıdıb gördü ki, əri yetmiş xanın arasında yarışın (cıdır) qalibi kimi oturub; əvvəlcə düşündü ki, çağırub desin, sonra lazım bilmədi; birdən fikirləşərlər ki, bu, onun canını yarışdan qurtarmağa bir bəhanədir. O, qayıdıb qızıl çumu geyindi, üstdən qara zireh keçirib qara almaz qılınc taxdı, qap-qara meşə kimi oxlar olan kurmanı çiyinə keçirdi, yağışın yuduğu qupquru ağaca bənzər nizəni əlinə alıb ayağını üzəngiyə basdı, üç təkənla cəld atı mindi; yel kimi gözdən itdi. At yeddi dağ aşıb, yeddi çay keçdi; Kıstay-Merqenin iniltisi eşidildi. Elə bu vaxt igid Altın-Tadi gəlib yetişdi, qışqırdı:

– Ey, tamqa! Bəyəm tək adam atla gəzə bilməz?

O, çulmusların hörüklərindən tutub onları qamçılamağa başladı.

Yetmiş xanın başı oyuna qarışmışdı:

– Siz doğrudan da qorxmaz igidlərsinizsə, marqan möröy-də¹ iştirak edin!

---

1. *Marqan-möröy*: Bir teleut nağılında bir xan öz qızını ərə vermək qərarına gəlir və *möröy* elan edir. O, öz qızını bahadır Altın-Erkekə ərə vermək istəyir və ümid edir ki, o da yarışa gələcək. Bahadırlar gəlirlər, onların arasında Altın-Erkek görünür. O, başıaçıq, ayaqyalın (*paji tas*, *palturı kodur*) məclisə gəlir, xan isə onu tanımır. Gələn bahadırlar *möröy* istəyirlər. Xan onlara güzəştə getməyə məcbur olur. O, elan edir ki, qızını dəmir qara şam ağacını gətirənə verəcəkdir. Ayaqyalın, başıaçıq adamdan başqa heç kim onu gətirə bilmir. Xan yeni *möröy* elan edir; kim xırda top boyda daşı lap yuxarı atar. Bu dəfə də həmin adam daşı hamıdan yuxarı atır. Xan üçüncü *möröyü* elan edir; kim dağı gətirib xan alaçığının yanına qoyar. Artıq xan öz qızını Altın-Erkekə verməli idi. *Marqan marqışyat* feilindən düzəlib mübarizədə, *at qaçışında* (cıdır), *ot çalınmasında yarışmaq* mənasını verir. Şərh Q.M. Tokmaşevə aiddir.

Altın-Tadi çulmusları atın yedəyinə bağlayıb aparırdı, Kıstay-Merqen də öz atında onun ardınca gedirdi. Kıs-Merqen yetmiş xanla yarışıb qələbə qazandı, dedi:

– Məgər zəif olan kəs bu tamqaların yanından ötüb keçə bilməz?

O, tullanıb atdan düşdü, çulmusları qapının yanında dörd payaya bağlayıb tolono çubuğu ilə döyməyə başladı. Onlar yalvarmağa başladı:

– Aylanaim balam¹! Qulun olarıq, atına baxarıq, yatağını təmizləyərək; qanımızı tökmə, qırmızı canımıza qıyma!

Kıs-Merqen dedi:

– Hə, indi yeganə qızınızı ona ərə verəcəksiniz?

– Kalak-koron! Verərik, təki canımıza qıymayın!

Kıs-Merqen dedi:

– Yaxşı, verməyə razısınızsa, alaçığı hazırlayın, biz də birlikdə gələcəyik. Görsək ki, bizi aldatmışınız, sizi bundan da artıq cəzalandıracağam.

Çulmuslar yola düşdülər. Sonra Kıs-Merqen ilə Kıstay-Merqen atlarını yəhərləyib dedilər:

– Biz də getməliyik.

Altın-xan dedi:

– Bunlar çox pis adamlardır. Onlardan ehtiyatlı olun, çox kinlidirlər.

Qardaşlar: “Elədir” deyib yola düşdülər. Altın-xan onlara tapşırırdı ki, araq içməsinlər. Onlar cəld tərpendilər; qara zirehlər dağlar kimi səs salıb qara saadıklar su kimi xışıldayırdı. Dağları ötəndə ucalığını, çayları keçəndə dərinliyini bilmirdilər. Beləliklə, çulmusların dəmir axuruna çatdılar. Atı almağa alıpların əli yetmədi, qonaqların qolundan tutmağa kulüklərin

---

1. *Aylanayim balam* uşaqları əzizləyəndə deyilir. Bu zaman *tolqonoin* də deyilir. Bu sözlər *aylyanyat*, *tolqonyat* feillərindən düzəlib *fırlanmaq*, *əhatə edilmək* mənalarını verir. Şərh Q.M. Tokmaşevə aiddir. Qırğız dilində *oinalaindir*.

əli çatmadı. Şənliyə kəsilən ət dağ boyda, çəkilən araq çay boyda idi. K1s-Merqen dedi:

– Ey, ey, bura bax, sənə hazırlanan alaçığa gir, mən də elçi alaçığına gedirəm. Araq içmə!

K1s-Merqen qabağa keçdi, əlini belinə vurub oturdu. Altmış altı küncü qızıl masa qoyub şirin təamlar gətirdilər. K1s-Merqen ən yaxşı təamlardan yeyib ləzzətlə ən acı araq içdi. Nəhayət, o çox keflənib yerişini itirdi. Böyük çulmus dedi:

– Özünü kimə belə yaxşı göstərmək istəyir? İstəsəm, qohum olarıq, ixtiyar mənimdir, yox, istəməsə, biz də and içməyəcəyik.

O belə deyib çarpayıya uzandı. Bu zaman K1s-Merqen alaçıqdan çıxıb bayırda gəzişməyə başladı. Sonra o, qardaşına hazırlanmış ağ sarayın qapısına yaxınlaşdı. K1stay-Merqen həyətdə uzanmışdı. K1s-Merqen dedi:

– Sənə nə olub, qardaş? Alaçığında deyilsən?

K1stay-Merqen dedi:

– Belə arvadla evlənməkdənsə, tək ölmək daha yaxşıdır. Belə doğman olunca, subay ölsəm yaxşıdır.

K1s-Merqen dedi:

– Evlənmək istəmirsənsə, nahaq yerə narahat olursan; gedək evə.

K1s-Merqen qırmızı-çal atını, K1stay-Merqen də ağ-kürən atını minib evə yollandılar. K1s-Merqen dedi:

– Eybi yox, bu iki çulmus bir gün qarşımıza çıxar; dağdağa rast gəlməz, insan insana rast gələr.

Onlar atlarını çapıb tezliklə Altın-xanın torpağına gəlib çıxdılar:

– Xoş gördük, igidlər! Necə gedib gəldiniz?

K1s-Merqen dedi:

– İgid istəmirsə, biz nə edə bilərik.

Altın-xan əllərini dizlərinə çırpıb dedi:

– Siz narahat yaşamalısınız. Ömrünüz atın üstündə müharibələrdə, basqınlarda keçəcək. Sizi belə aqibət gözləyir.

Kıstay-Merqen ağ-kürən atını minib dedi:

– Öz yurduma, evə gedim, Kumanaka baş çəkim!

KıS-Merqen əl-qolunu ata-ata onunla birlikdə getdi. Onlar uca dağlar aşdı, iti çaylar keçdilər, gecə-gündüz yol getdilər. Qarğa-quzğunların uça bilmədiyini, sağsağanların ötə bilmədiyini ucsuz-bucaqsız çöllərdə onların ardınca yalnız burulğan qalırdı; sarı çöllər onların arxasınca sanki tozdan bəzəkli qalırdı, nəhayət, göy Tilar-Tilbas çayı göründü, axıb-axmadığı bilinmirdi. Otlarlarda yaşıl otlar qalxıb dizə çatmış, camaatın yaşadığı yerləri gicitkən basmış, at axuru olan qızıl qovaq qopardılıb bir tərəfə atılmış, ağ saray alt-üst olmuşdu. KıS-Merqen dedi:

– Hə, gəlinimiz ağıllıdırsa, daş sacayağının altına özündən bir nişan qoyub, yox, ağı yoxdursa, ordan heç nə çıxmayacaq.

O, daş ocağı təpiklə vurub dağıdanda ordan iki qoyun cəmdəyi, iki tajuur araq ilə sabra-biçik çıxdı. Onlar iki qoyun cəmdəyini yeyib doydular, iki tajuur araqı içib kefləndilər, sonra fərmanı oxumağa başladılar. Orada yazılmışdı: “İki eyni ağ bahadır, iki eyni xurmayı tükü çulmuş, bir də onlara başçılıq edən tünd boz atlı Kurenke-xan ilə biz vuruşduq. Kurenke-xanın qardaşı tünd boz atlı Almış-xandır, onların hamısına Çulmuş-xan ağalığ edir, onun tünd səmənd atı var. Bu xan ölməzdir, onun axmağa qırmızı qanı, qılıncla almağa canı yoxdur. Bu üç xana doqquz uclu orbusu¹ olan Torloo-Emeqen “kəklik qarı” başçılıq edir; bu qadın gələcəkdən xəbər verir; ətrafda olan hər şeyi bilir. KıS-Merqen ilə Kıstay-Merqen burda olsalar, bizi xilas etməyə gəlməsinlər; orada onları ölüm gözləyir”. KıS-Merqen dedi:

– Sonra deyəcəklər ki, biz onlardan qorxub bunları xilas etməyə getməmişik. Gülünc vəziyyətdə qalmaqdansa, gedək. Hə, nə fikirləşirsən?

---

1. Orbu – qavalı çalmaq üçün toxmaq.

Onlar birlikdə yola düşdülər. Kıs-Merqen danışmağa başladı:

– Buurıl-burkanımız, dilmanc, bir də yeddi burxanımız, tanrılarımız, bizə orada ölməyi məsləhət bilibsə, öləcəyik. Niyə at uçuruma düşməsin, qızıl deyil ki? Niyə igid ölməsin, bəyəm o əbədi yaşamalıdır? At öldüyü altayı (yeri) özü seçmir, igid də öləcəyi yeri özü seçmir.

Onlar atdan düşdülər, üç yerdə bir diziüstə dayanıb dua etdilər, tuulqa-börükü¹ qoltuqlarına vurub Tanrını köməyə çağırdılar:

– Ey Buurıl-burkan, dilmancımız! Yeddi burkan, tanrılarımız! Yurdumuz Altay! Tilar-Tilbas çayımız, bir də nəhəng dağlar, alınmaz qalalarımız! Bizə xeyir-dua verin!

Onlar dua edib qurtarandan sonra atlarına minib qovulan ilxıların, əsir aparılan camaatın arxasınca yola düşdülər; atların yanına qamçı ilə vurub yortma çapırdılar. Atların ayaqları sanki havada oynayırdı, arxa ayaqları yortma çapırdı, gözləri elə bil hədəqəsindən çıxıb ətrafı süzürdü. Onlar Kurenkenin yurduna çatanda bacasından haram ilik kimi zəif tüstü çıxan yumruq boyda alaçıq gördülər. İki igid göy çayın kənarında silkinib iki Tas-Tarakaya döndülər, öz qotur yabılarını söyüd çubuqları ilə döyə-döyə alaçığa yaxın yerə gətirib kiçik alaçığa girdilər. İçəridə onların qardaşı Kumanak-Merqen oturmuşdu; yəqin o, atları otarırdı, onların gəlini də inəkləri sağırdı:

– Hara gəlib çıxmısınız, yudu-taslar²?

Onlar dedi:

– Biz əvvəllər Kumanakın çobanları idik. Heyvanları, quşları ovlamağa gedirdik, azıb qalmışıq. Evə qayıdanda gördük ki, ora bomboşdur; istəyirdik onun yaşadığı yeri tapaq, axtara-axtara gəlib bura çıxdıq.

Kumanakın arvadı, yəni iki ağ bahadırın bacısı gözlərini o iki qoturdan çəkməyib baxırdı; qadın onlarda iki igidin əlamət-

---

1. Dəbilqə.

2. Yudu-tas – qoxumuş daz.

lərini görürdü, onun qayını¹ Kıs-Merqen buna yaman oxşayırdı. Qadın otura bilməyib bayıra çıxdı, diqqətlə qotur yabılara baxdı. “Hə, əzizim, bu yabı qırmızı-çal ata yaman oxşayır”. Onun gözlərindən yaş axmağa başladı:

– Deyəsən, keçmiş qayın qardaşım bizi axtarır.

O belə deyib alaçığa girdi:

– Niyə qayın qardaşım yaxşı adam olduğu halda belə pis tərəfə yönəlib?

Kıs-Merqen silkinib öz cildinə girdi, qəhqəhə çəkdi. Gəlin dedi:

– Qayın qardaş, burdan geri qayıdın! Siz üç xanın hakimiyyətini necə məhv etmək istəyirsiniz? Onlar Yer üzündə yaşayan yetmiş xanın, yerin altında yaşayan altmış xanın ürəyini öz əllərində saxlayıblar. Burdan geri qayıdın!

Kıs-Merqen dedi:

– Gizlənə-gizlənə nə qədər ömür sürmək olar? Tanrının təqdiri budursa, öləcəyik.

İgidlər atlarını minib yola düşdülər. Gəlin ağlaya-ağlaya onların arxasınca qaçdı:

– Dayanın!

İgidlər atlarının başını döndərərək onu gözlədilər. Qadın onların yanına gəlib dedi:

– Mən dayanıb gözlədim, demək istədiyimi deyə bilmədim. Öz sürətinizdə getməyin, ölərsiniz. Bilsələr, ölməli olmasanız da, öldürərlər. Kurenke-xanın, Almıs-xanın, iki ağ bəhadırın, iki xurmayı saçlı çulmusun canları birdir, yeddi Burxanın əlindədir; təzə ay çıxanda, ay bədirlənəndə, bir də ay kiçiləndə, yəni ildə cəmi üç dəfə görünür; vəssalam, bunları gözünüzdən qaçırmayın, özünüzü qoruyun.

---

1. *Qayın* – altaylılarda qayınlar, yəni ərin böyük qardaşları qayınata, kiçik qardaş isə qayın adlanır. Belə ki, ər öldükdən sonra onun arvadı qayının arvadı sayılır. O, qayınatanın, yəni ərin böyük qardaşının arvadı ola bilməz.

İgidlər milçəyə dönüb uçdular, Kurenke-xanın qapısında üç budaqlı qamış olub bitdilər. Kurenke-xan dedi:

– Kıs-Merqenlə Kıstay-Merqen artıq burda olmalıdırlar; yəqin hardasa buralarda, bizim torpaqda gizlənilər.

Almıs-xan dedi:

– Çaçılqa¹ edəcəyəm.

O, öz adamlarına əmr etdi ki, bunu təkrar etsinlər. Onun saysız-hesabsız camaatı arakı gətirdi. Dəmir arabaya yeddi eyni məxmər kimi qapqara at qoşdular, iki eyni dəmir bahadırı geyindirdilər, çaçılqanı arabaya qoyub doqquz uclu haça orbası olan Torloo-Emeqen qarının yanına şamanlığa getdilər. Dəmir arabanın gurultusundan yer titrəyirdi. Qarının alaçığı yeddi çayın qovuşuğunda idi. İki bahadır alaçığın qapısına yaxınlaşdı. Şaman qarı içəridə oturmuşdu, soruşdu:

– İgidlər niyə gəliblər?

– Bizi Almıs-xanla Kurenke-xan göndərib. İstəyirlər ki, gəlib şamanlıq edəsiniz.

Qarı dedi:

– Ehh, mən artıq qocalmışam, nə bilirəm ki? Ruhlarım² artıq məni eşitmirlər.

– Belə olsa da, onlar xahiş edirlər ki, qoy anamız gəlib şamanlıq etsin, istəyimizi rədd etməsin.

Qarı mis qavalını götürüb zınqırovlar asılmış kürkünü arabaya qoydu, arabaya oturub yerə endi, göy guruldadı, altayxaçqay əks-səda verdi; Torloo qarı Kurenke-xanın qapısına

---

1. Tanrılara arakı səpmək.

2. Məndə: *çalu çabıdım kattı bolqon*. *Çalu* teleutca şamanın qavalı, altayca *çalular*, alaçığın divarlarından sallanan ruhların təsviridir. Bəzi təsvirlər qavalın kiçik modelindən ibarətdir; bunlar *tunurçək* adlanır; digərləri əski parçalarından, Sibir siçovulunun dərisindən hazırlanır. Qaval teleutca *çalu*, altayca *tunur* (*tunurçək* bu sözdəndir), şorca *tuur* adlanır. Şərhlər Q.M. Tokmaşevə aiddir. *Çabıt* yüngül xəstəliklər zamanı qavalsız icra olunan kiçik şamanlıqdır. *Çalu çabıdım kattı bolqon* cümləsini *çalu çabıt* “qabalaşib, sərtləşib” kimi tərcümə etmək olar.

gəldi. Yetmiş bahadır onu əlləri üstündə apardı. Kurenke-xan ilə Almis-xan dedi:

– Pis yuxular görürük. Deyəsən, K1s-Merqen ilə K1stay-Merqen torpağımızdadır. Siz hər şeyi görürsünüz, baxın.

Qarı dedi:

– Ruhlarım daha məni dinləmirlər, baxım, görüm, bilərəmmi?

İki xurmayı saçlı çulmus içəri girib iki tajuur arakı verdi, iki ağ bahadır da daxil olub iki tajuur arakı verdi. Böyük mən-səb sahibləri alaçıqda oturmuşdular, qara camaat bayırda idi. Kumanakın arvadı, yəni iki ağ bahadırın bacısı da Torloo qarının adını eşidib əri ilə gəlmişdi:

– Siz şərab içib məni adaxladınız, sizin razılığınız ilə ərə getdim. Günahım nədir ki, mənə aclıqla işkəncə edirsiniz?

Kurenke-xan ilə Almis-xan dedi:

– O, düz deyir. Biz onun mal-qarasını qovub gətirmişik, meşə kimi saysız-hesabsız camaatını əsir etmişik. O, bu qədər əzab çəkib. İndi günahı azalıb, qoy istədiyi kimi yaşasın.

Kumanakın arvadı ilə özü baş əydilər. Torloo qarının doqquz haça toxmaqlı mis qavalını yeddi gün ocaqda qurutdular. Torloo doqquz haçalı orbo ilə mis qavalı əlinə aldı, yerə sığmayan manyakı əyninə geyindi; mis qavalla yellənəndə yer-göy tərpnəməyə başladı; yüz altay onun kürkündən asılan yüz zinqırovun səsinə əks-səda verdi.

– K1s-Merqen Altayında yoxdu ki? Kim bilirsə, mənə desin.

O, üçbudaqlı qamışla öz kurmesterindən¹ belə soruşurdu. K1s-Merqen də onun qarşısında dayanıb onu ovsunlayırdı:

– Ruhların bu xəbərləri səndən sovuşacaq, alt-üst olacaq! Sən şamanlığın gücü ilə nə biləcəksən axı? Bildiklərin də boş səslər olacaq!

Qarı deyirdi:

---

1. Kurmes – ölmüş əcdadın ruhu, cəm halda kurmester.

– Hər şey yaxşı olacaq; mal-qaran da, camaatın da. Kıs-Merqen ilə Kıstay-Merqenin burada olması mümkün deyil.

Kıstay-Merqen ürəkdən təşəkkür etdi:

– Göyün üçüncü qatında yaşayan Buurıl-Burxana minnətdaram, göyün yeddinci qatında yaşayan yeddi şanlı burxana minnətdaram. Onların ədaləti ilə qələbə olacaq.

Qarı dayanıb şamanlıq edə-edə dedi:

– Rahat yaşayacaqsınız.

Arabarı gətirib qoydular, məxmər kimi qapqara yeddi atı bağladılar. İki bahadır qarını arabaya oturtdu, araba gurultu ilə tərənib qarını evinə apardı. Bütün camaat dağılışıb evinə getdi. Kıs-Merqen rahatca izləməyə başladı. Budur, artıq təzə ay göründü; birdən yeddi burxanın qapısından ağ şahin uçub çıxdı, o baxmağa macal tapmamış quş artıq Kurenke-xanın alaçığına girdi. Kıs-Merqen oxla quşu vurmaq istədi, gözlədi ki, geriyə uçanda vursun. Ağ şahin Kurenke-xanın alaçığının bacasından uçdu; Kıs-Merqen quşun uçduğunu gördü, baxmağa macal tapmamış quş yeddi burxanın qapısında yoxa çıxdı. İndi o, ayın bədrələnməsini gözlədi; amma nə etməli? Bircə onu gördü ki, ağ şahin Almıs-xanın alaçığının bacasında gözə dəyib yox oldu; yenə də uğursuzluq. İndi o, quşun geri uçmasını gözləyirdi. Quş birdən görünüb yoxa çıxdı, uçub yeddi burxanın qapısından içəri keçdi. Yenə də Kıs-Merqenin əli boş çıxdı. İndi artıq üçüncü fürsət qalmışdı. O, ayın kiçilməsini gözləməyə başladı; elə belə fikirləşirdi ki, birdən şahinin Kurenke-xanın alaçığına doğru uçduğunu gördü. Kıs-Merqen öz-özünə fikirləşdi:

– Sonuncu fürsət qalır. Gözləmək, yeddi burxanın qapısına baxmaq qalır.

Yonulmuş ox hazır idi; elə ağ şahin yeddi burxanın qapısına uçmaq istəyirdi ki, ox onun qanadlarını vurub sındırdı, parça-parça etdi. Həmin anda dəmir sarayda ağlaşma, hönkürtlü qalxdı; üç yerə parçalanmış Kurenke-xan qızıl çarpayıda yıxı-

lib qalmışdı, Almis-xan da ölmüşdü, onlarla birlikdə digər Al-tayda iki çulmus, iki bahadır da ölmüşdülər. At ilxıları öz xan-larının gözlənilməz ölümündən çaxnaşmaya düşmüşdü, camaat ağlaya-ağlaya: “Şanlı xanımız həlak oldu” deyib fəryad qopar-ırdı. Kıs-Merqen qara milçəyə döndü, Torloo qarının qapısına uçdu, onun alaçığına girib Tida-Tasa çevrildi. Qarı dedi:

– Hara gəlmisən, qotur?

– Mən camaata, mal-qaraya zərər verən yuxu görmüşəm, ona görə də gəlmışəm fala baxam, görəm, bu yuxum nə deməkdir?

– Bilmirəm, ruhlarım mənə artıq tabe olmaq istəmirlər.

– Siz mənə təcili söz verin, mən də təzə ay çıxmamış xə-bər verim.

Qarı doqquz uclu orba ilə mis qavalı götürüb yellədə-yellədə şamanlığa başladı:

– Camaat rahatdırımı? Mal-qara zərər çəkməyib ki? Almis-xan, Kurenke-xan...

Qarı sözünü bitirə bilmədi, yer üzünə düşdü. Kıs-Merqen dedi:

– Ah, ürəyim!

O arxası üstə yerə yığıldı. Bundan sonra Torloo qarı mis qavalı ilə gurultu sala-sala doqquz çayın dibindən uçub çıxdı, şamanlıq edib yer üzünü fırlanmağa başladı. Yüz zınqırov səslənirdi, yüz qaytan yer üzünə səpələnmişdi. Qarı dedi:

– Kıs-Merqen ölsə də, Kıstay-Merqen sağdır. O, əlimdən heç yerə qaça bilməz.

Qarı hələ də fırlanırdı. Birdən yay çəkildi, iti ox atıldı, baş barmağın dibindən tüstü çıxdı, oxun ucundan qığılcım qopdu; qarının mis qavalı yeddi yerə parçalandı, yüz qaytanın hərəsi bir tərəfə dağıldı, qarının başı yerindən qopdu. Kıstay-Merqen yerin yuxarı tərəfindən qəzəbli səslə aşağı enirdi:

– Tanrı bizə kömək etdi! Gör, nə qədər adamı məhv etdik! Burdan getsək, Çulmus-xan necə olsun?

Onlar irəli getdilər. Sərt dağlar aşdılar, dərin çaylar keçdilər. Nəhayət, dəmir dağlar göründü. Onlar dağın başına çıxıb Çulmus-xanın başı göylərə çatan dəmir sarayını gördülər; qapının yanında yetmiş küncü at axuru vardı, tünd səmənd at ora bağlanmışdı. At dırnaqları ilə torpağın yeddi qatını qazıb aşağı girmişdi; onun hər iki tərəfində göl, dəniz yaranmışdı, sanki qazanda su qaynayırdı. Kıs-Merqen dedi:

– Hə, belə!

O, iti uclu oxu qoyub yayı çəkdi, elə çəkdi ki, kürək sümükləri bir-birinə toxundu, baş barmağının ucundan tüstü çıxdı, oxun ardından od qalxdı, dəmir yay göy gurultusu kimi guruldadı. Ox atın yalın ayağına dəyib geri sıçradı, sanki daş parçasına dəydi, tünd səmənd at oxun zərbəsindən havada bir aylıq məsafəni uçub yerə düşdü, ordaca da ayaqları üstündə dik dayandı. Çulmus-xan dedi:

– Atanın başını, ananın döşünü, atım sənə nə edib? İstəyirsənsə, məni vur, erdine at sənə nə pislik edib?

Çulmus-xan tünd səmənd atını minib irəli çapdı; onlar atın üstündə bir-birinin yaxasından tutub yerə yıxdılar; gah bir-birinin çiyindənən, gah da qurşağından tuturdular. Uca dağlar dağılıb su çuxuruna dönürdü, sular da quruyub yerində dağ yaranırdı; iki düşmənin mübarizəsinə heç bir canlı varlıq dözmürdü. Düşmənlərin ayağı dəyən yerdə sular, çaylar dibinədək quruyurdu, dağlara, təpələrə toxunanda dərələr yaranırdı. Günəşin, ayın şüaları yeri işıqlandırmırdı, qapqara toz qalxmış, ayın-günəşin qarşısını kəsmişdi. Pəhləvanların döyüşdüyü yerin yaxınlığında yaşayan adamlar torpağı qucaqlayıb deyirdilər: “Torpaqdan ayrılmarıq!” Oradan uzaq yerlərdə yaşayan camaat tələsik daha uzaq yerlərə köçürdü. Yuxarıdakı Buurilburxan bunu görüb deyirdi:

– Qoy qələbə Kıs-Merqenin tərəfində olsun!

Aşağıdakı Bos-erlik¹ də deyirdi ki, Çulmus-xan qələbə qazansın. Mübarizə davam edirdi. Onlar ayların, illərin necə keçdiyini hiss etmədilər, birgə yıxılıb birgə də qalxdılar; torpağın qatını ayaqları ilə eşib yerin altına düşdülər, orada da onlardan heç biri o birinə qalib gəlmək iqtidarında deyildi. Onlar uzun zaman Erlik-biyin yurdu yanında vuruşdular. Erlik-biy dedi:

– Bunların əlindən bizə rahatlıq yoxdur. Öz səs-küyləri ilə canlı məxluqlara dinclik vermirlər.

Erlikin səbri tükəndi, oğlu Sokor-Karanı göndərüb dedi:

– Get, onların başını bədənlərindən ayır!

Bahadır Sokor-Kara öz qara buğasına minib Kara-çoltuk² qılıncını əlinə aldı. Bahadırlar közərməmiş dəmir kimi qızarmışdılar, onlardan heç biri o birinə qalib gələ bilmirdi. Nəhayət, onlardan biri yerə yıxılıb öldü; öləninin ruhu Sokor-Karanın yanından ötüb keçdi, dedi:

– Altın-tolunun qarısında sən Kıs-Merqendən qisasını almasam mən mən olmaram.

Sokor Kıs-Merqenin yanına qaçanda o, ocaqda közərən dəmir kimi qızarmışdı, irəliyə-geriyə səndirləyirdi. Sokor-Kara soruşdu:

– İgid, sənə nə olub?

Kıs-Merqen heç bir səs çıxarmadan ona baxdı. Sokor-Kara dedi:

– Bu tamqa niyə cavab vermir?

O, qılıncını Kıs-Merqenin boynuna sapladı; qılınc doqquz yerə parçalandı; hətta onda da Kıs-Merqen səsini çıxarmadı. Onun nə danışmağa dili, nə də eşitməyə qulağı vardı. Sokor-Kara onu atının quyruğuna bağlayıb atası Erlik-biyin yanına gətirdi. Erlik-biy soruşdu:

– Sizin hansınız düşmənciliyə, müharibəyə birinci başladı?

---

1. Bos – boz.

2. Çoltuk – quyruğukəsik, gödək.

Cavab yox idi.

– O cavab vermir, ona nə olub?

Heç nəyə nail ola bilməyən Erlik dedi:

– Onu aynalı qara cəhənnəm¹ atın!

Bir-birinə tay dörd bahadır gəlib K1S-Merqeni apardı; onu cəhənnəmin ağzına gətirib atmaq istədilər. Qırmızı-çal at K1S-Merqeni cəhənnəmə atmağa gətirənləri görəndə kişnədi:

– Doğru yalandan ayırd edilməyəcəksə, haqlıları zorla cəhənnəmə atacaqlarsa, onda Altın-tolunu niyə ora qoyublar?

Bu sözləri Altın-tolu aydınca eşitdi. Hakimlər cavab olaraq ucadan qışqırdılar:

– Doğrudur, həqiqətlə yalan ayırd edilməyəcəksə, onda yaşamağa dəyməz.

Dörd dəmir biləkli bahadır K1S-Merqeni cəhənnəmin ağzına itələdilər, amma bacarmadılar, o, yerində qaldı. Qırmızı-çal atın kişnəməsini K1S-Merqen də eşitdi, hakimlər də dəmir toxmağı vurdular ki, o, özünə gəlsin. Bundan sonra K1S-Merqenin huşu özünə gəldi. Hakimlər belə soruşdular:

– Sizin hansınız müharibəyə birinci başladı?

– Mən dinc yaşayırdım. Döyüşməyə başlayanda ata-anamı, qardaşımı əsir apardılar. Mən müharibəyə getməyə məcbur olanda özüm onlara pislik etmək istəmirdim, onlar özləri nahaq yerə müharibə etdilər.

Altın-tolunun hakimləri sabra-biçik kitabına baxıb dedilər:

– Sizin günahınız odur ki, yerin altındakı yetmiş xana hökmranlıq etmişiniz: Çulmus-xan, Almıs-xan, Kurenke-xan, iki çulmus, iki ağ bahadır qara cəhənnəmə atılıblar. Sən də, K1S-Merqen, indi insanlara nahaq yerə zərər vermə.

Hakimlər ona belə tapşırıq verdilər. Hakimlərə and içib söz verən K1S-Merqen dedi:

– Mən sizin qərarınıza razıyam.

---

1. Mətdə: *körünqulu kara tamı*; *körnet* altayca ayna, güzgü.

KıS-Merqen çox zəifləmişdi, o, yerin altından üstünə çıxmağa özündə güc tapmırdı; bu zaman Erlikin iki qızı yapalaqları göndərib dedilər:

– KıS-Merqeni yerin üstünə çıxarın.

İki yapalaq KıS-Merqeni ayşəkili qanadlarının üstündə yerin üstünə çıxarıb əziz qırmızı-çal atının yanına qoydular. O, arçımakda¹ ehtiyat qoyduğu bişmiş əti götürüb yeməyə başladı, bir az özünə gəlib atını mindi, Kurenke-xanın yurduna yola düşdü. O, gəlib çatanda gördü ki, artıq Kıstay-Merqen ilə Kumanak kürklərlə bəzənmiş sarayı dağıdıb alt-üst ediblər, torpağı dağıdıblar, mal-qaranı, ilxıları qovub, camaatı köçürüblər. Qabaqda gedən mal-qara yaşıl ot yeyirdi, arxada qalan heyvanlar qırmızı torpağı yalayırdı. Qabaqda gedən mal-qara su içirdi, arxada qalan heyvanlar yalnız qurumuş çayın dibində qalan daşları yalayırdı. Onlar yüksək təpələrdə yurd saldılar, ovalıqları ilxılara otlaq etdilər, çox odun-ocaqlı yerdə camaat məskunlaşdı, mal-qara otlaqlara buraxıldı, Kıstay-Merqen ilə Kumanak qardaşları beləcə öz Altaylarında yaşamağa başladılar. KıS-Merqen bildirdi ki, o, Altın-xanın altayında yaşayacaq.

– Sağlıqla yaşayın, qardaşlar!

KıS-Merqen bunu deyib gözdən itdi. Onun yerində qara tozdan bütöv bir dirək qaldı.

---

1. Arçımak – heybə, xurcun.

ALTIN-KUÇKAŞ (Çoltoşdan qeydə alınıb)

Kan-Qerede-Kuş quşların xanı idi. Onun təbəəsi quşlar idi. Aclıq üz vermişdi, yeməyə heç nə tapılmırdı. Quşlar yığışib məşvərət etdilər, öz xanlarından soruşdular:

– Biz nə yeyəcəyik?

Bu zaman qızıl quş Altın-Kuçkaş¹ Kan-Qeredeyə dedi:

– Mən üç il ərzində bütün quşları yedirə bilərəm.

Onda Kan-Qerede öz təbəəsini qızıl Altın-tu dağlarına buraxdı. Həm bu dağlar, həm də Arjan-talay çayı Altın-Kuçkaşa məxsus idi. Orada onun təbəəsi ac qalmaqacaqdı. Kan-Qerede Altın-Kuçkaşa dedi:

– Sən quşları üç il yedirtmək istəyirsən. Hər halda Kudayın yanına qalx, ondan soruş, gör, təbəəm nə yeməlidir?

Qızıl quş səmaya qalxdı, qapısında yarpaqları dəyişməyən, saralmayan altın-terek olan qızıl örqö gördü. Qovağın başında altın-kuuk qonub oxuyurdu. Altın-Kuçkaş gördü ki, alaçıqın yanında yerdə arçi² qurudulur. O, kəsmiyi dimdikləyib bir yerə kürəməyə başladı, dedi ki, gələn dəfə bunu Kan-Qeredenin quşları yeyəcək. Örqödən bir qız çıxıb qızıl quşu tutdu, içəri aparıb atası Kudaya göstərdi, dedi:

– Mən gözəl bir quş tutmuşam. Niyə mənə belə quş yaratmamısan?

Kuday quşu əlinə alıb dedi:

– Bura niyə gəlmisən? Qızıl dağların, Arjan kimi çayın var. Orda yeyib dolana bilərsən.

Quş Kudaya dedi:

---

1. Kuçkaş – quşcuğaz.

2. Arçi – kəsmik.

– Məni Kan-Qerede göndərdi, sənə deyim ki, Yer üzünə aclıq üz verib, bu aclıqdan bütün quşlar ölməlidir. De, görüm, quşlar nə yeməlidir?

O zaman Kuday quşa bir arpa dənəsi verib tapşırıdı:

– Bu dəni öz xanına apar, qoy o bunu bir əkinçi insana versin, o da dərələrə, dağlara əksin. Bu dəni bütün canlılar yeyir.

Kan-Qerede bu dəni urenciyə¹ verdi. Kuday bu qızıl quşun qolunun altına gümüş qutu qoydu. Qızıl quş yuvasına qayıtdı, Kudayın əmrini yerinə yetirib koğuşa girdi, yatdı. Səhər ayılıb gördü ki, koğuş yoxdu. Quş gördü ki, taxta alaçıqda yataqda uzanıb, üzərində də isti örtük var. Quşcuğaz örtüyün altından çıxıb balıncın üstündən baxanda gördü ki, bir qız ocağın yanında oturub. Qız quşu tutmaq istəyəndə o, uçub alaçığın yuxarıdakı bacasına qondu. Quşcuğaz meşəyə uçdu, dedi:

– İndi sən məni tapa bilmərsən.

Quş üç gün meşədə gizləndi. Üç gündən sonra yenidən koğuşa girib orada gecələməli oldu. Səhər ayılında yenə də, birinci dəfə olduğu kimi, özünü həmin alaçıqda isti yataqda gördü. Onun lələkləri yatağa sərilməmişdi. Quş uçub pərdəyə qondu. Həmin qız yenə də onu tutmaq istədi, quş uçub alaçığın bacasından çıxdı, yenə meşəyə uçub dedi:

– Sən indi məni nə tuta bilərsən, nə də görə bilərsən.

Quş yenə də koğuşda gecələməli oldu. O, ayılında gördü ki, nə qanadları var, nə lələkləri var; yalnız başında hörük var; quşcuğaz insana çevrilib, qızıl şiredə uzanıb. Bu insan görürdü ki, ocağın yanında bir qız oturub. O, qıza fikir verməyib alaçıqdan bayıra çıxdı; qızıl at axurunun yanında yəhərli ağ-boz at dayanmışdı; qara araqay-saadak yəhərin üstündə idi. O, ata yaxınlaşdı, at fınxırdı, onun burnundan sabra-biçik, sabra məktubu düşdü. İnsan məktubu götürüb oxudu; məktubda deyilirdi ki, qızıl quşcuğaz hörüklü kişiyə çevrilməlidir. Kimin xoşuna

---

1. Uren – toxum, taxıl, dən. Urençi hərfi olaraq taxılçı.

nə gəlirsə, Tanrı onu da verir; qızıl quş Kudayın qızının xoşuna gəlmişdi. Tanrı da bu quşu kişi görkəmində qızına vermişdi; axı o, qızını kişiyə ərə vermişdi, həmin o ocağın yanında oturan qızını. Kuday həmin şəxsi ağ-boz atlı Altın-Kuçkaş (Akbor attu Altın-Kuçkaş) adlandırdı.

Altın-Kuçkaş alaçığa qayıtdı, qızla salamlaşdı, bildi ki, qız onun arvadıdır. Qız masa qoyub dedi ki, onun arvadıdır, onların ətrafında olan bütün bu mal-qara, camaat ona məxsusdur. O yeyib doydu, alaçıqdan çıxıb saadakı götürdü, qara zirehi geyindi, almaz polad qılıncını əlinə aldı, qara araqay-saadakı çiyinə keçirib dedi:

– Yeddi günlüyə qızıl Altın-tayqaya gedirəm, orada ov edəcəyəm.

O, qızıl tayqanı gəzib dolaşdı, dağlarda dağ heyvanlarını, sulara su heyvanlarını öldürdü, samurları vurub yəhərə bağladı, attıqar¹ marallardan yükünü tutdu, bütün heyvanları atına yükləyib qızıl tayqadan evə doğru aşağı enməyə başladı. Birdən dördyol ayrıcında quyruğu altmış sajin Ak-Pöri sıçrayıb yola çıxdı. Ak-Pöri atlının üstünə cumub dedi:

– Səni yeyəcəyəm!

Altın-Kuçkaş dedi:

– Canıma qıyma, məni yemə. Bütün mal-qaramı sənə verərəm.

Dedi:

– Lazım deyil.

– Bu, sənə azdırsa, bütün adamlarımı mal-qara ilə birlikdə ye.

Ak-Pöri dedi:

– Adamlarını yeməcəyəm, səni yeyəcəyəm.

– Arvadımı da ye, amma məni burax.

Canavar dedi:

---

1. Attıqar maral – at boyda maral.

– Oğlun olub; onu mənə versən, səni salamat buraxmağa razı olaram.

Altın-Kuçkaş dedi:

– Yaxşı, onu ye, amma məni burax.

Canavar dedi:

– İndi evinə get; səhər tezdən gələcəyəm, qoy, oğlan yeməyimə hazır olsun.

Altın-Kuçkaş ağ-boz atını minib göz yaşları içində evinə gəldi. O, evə çatıb alaçığa girdi, gördü ki, arvadı indicə bir oğlan uşağı doğub, körpəni bələyir. Alaçığa girən kimi dedi:

– Canavar mənə hücum etdi, əvəzimə körpəni verdim. Sabah gəlib onu yeyəcək.

Ata ilə ana oturub ağlamağa başladılar, dedilər:

– İndi biz onu canavarın əlindən necə xilas edək?

Altın-Kuçkaş adamlarını, bahadırlarını toplayıb dedi:

– Kimin nizəsi var, vursun, kimin qılıncı var, kəssin, kimin saadakı var, atsin, bircə körpəni ağ canavara verməyin!

Səhər Ak-Pöri gəldi; bahadırlar oxlarını atdılar, kəsdilər, vurdular, onun heç tükünə də zərər dəymədi. Ak-Pöri bir nəfəsə qapını açdı, bələkdə olan körpəni götürüb qaçdı. Ata-anası onun arxasınca qaçıb ağlayırdılar. Ak-Pöri körpəni qızıl dağlara, Altın-tayqaya gətirib onu qızıl Altın-kuy mağarasına qoydu. Qızıl mağarada canavar quyruğunu körpəyə bükdü, gecəni beləcə yatdılar. İki gündən sonra körpə canavarı ana çağırdı, altı gündən sonra ona ata dedi. Körpə mağarada qalırdı, canavar da gedib mağaraya yemək gətirirdi. Körpə böyüdü. Ak-Pöri dedi:

– Mənim balam, sənə böyük bir at gətirəcəyəm, sürmək istəyirsən? Sənə qara zireh gətirəcəyəm, geyəcəksən?

Körpə dedi:

– At nədir ki? Bəs zireh nədir?Bilmirəm.

Ak-Pöri dedi:

– Mən bunların hamısını gətirəcəyəm. Məni gözlə.

Ak-Pöri körpəni qaçırıb gətirəndə iki Ker-cilan¹ torpağın altından çıxıb Altın-Kuçkaş ilə arvadından soruşmuşdu:

– Körpəni hara apardılar?

Altın-Kuçkaş demişdi:

– Arvadım belə uşaq doğmayıb, biz də belə körpəni tanı-
mırıq.

O zaman iki Ker-cilan demişdi:

– Bir vaxt gələcək, oğlunu yeyəcəyik. Oğlun artıq Erlikin kitabına düşüb.

İki Ker-cilan bunu deyib yoxa çıxmışdı.

Ak-Pöri oğlana dedi:

– Sənə Taş-Kuren at gətirmişəm, çıx, bax!

Oğlan çıxıb baxdı, gördü ki, mağaranın ağzında Taş-Kuren at dayanıb, onun yəhərinə zireh bağlanıb, üstündə də araqay-saadak var. At qulaqlarını şəkləyəndə buludlar tərənir. Oğlan qara zirehi açıb götürdü, geyinməyə başladı, doxsan doqquz düyməsini bağladı, araqay-qara-saadakı çiyinə keçirdi, doqquz buğa dərisindən toorçik qamçını əlinə götürdü. Ak-Pöri dedi:

– Bala, hara istəyirsən, get. Amma sonra geri qayıt.

Körpə atını minib getdi. O, yollara baxmayıb gedirdi, çayların dərinliyinə, dayazlığına fikir verməyib dağların uca-alçaqlığına məhəl qoymayıb atını çapırdı. O, bir az gəzib do-laşdı, sonra qızıl mağaraya qayıtdı. Ak-Pöri bayıra çıxıb dedi:

– Hə, necə gedib gəldin, mənim balam?

Oğlan cavab verdi:

– Hara istəyirəmsə, gedə bilərəm.

Ak-Pöri dedi:

– Hər yerə gedə bilirsənsə, onda mənə Tenqere-xanın qızını gətirə bilərsənmi?

Körpə dedi:

– Gətirərəm.

---

1. Cilan – ilan.

Ak-Pöri ona boş bir tulun¹ verib dedi:

– Tenqere-xanın yanına çatan kimi tulunu əlində tutub deyərsən: “Qızına elçi gəlmişəm. Verirsən, yoxsa yox?”

Oğlan getməyə razı oldu. Ak-Pöri dedi:

– Sənin adın qoyulmayıb. Qoy sənin adın Taş-Kuren atlı Aru-Manday olsun.

Aru-Manday Tenqere-xanın yurduna yola düşdü. Ak-Pöri ona belə bir tapşırıq verdi:

– Tenqere-xanın yanına gedəndə yolda bir dəstə qız görəcəksən; onlar soruşacaqlar ki, hara gedirsən? Deyərsən ki, Tenqere-xanın qızına atam üçün elçi gedirəm. Qızlar əllərini sənin ayaqlarına çırpıb güləcəklər. Onlardan təkcə biri gülməyəcək, üç dəfə dönüb sənə baxacaq. Bu, elə Tenqere-xanın qızıdır.

Aru-Manday yolda yüz qıza rast gəldi. Onlar soruşdular:

– Sən kimsən?

Aru-Manday cavab verdi:

– Aru-Mandayam.

– Hara gedirsən?

– Tenqere-xanın qızına atam üçün elçiliyə gedirəm.

Bütün qızlar qəhqəhə çəkib gülməyə başladılar, dedilər:

– Mütləq alacaqsan!

Qızlardan təkcə biri gülmədi, üç dəfə dönüb baxdı. Aru-Manday öz-özünə dedi:

– Yəqin elə bu, Tenqere-xanın qızıdır.

O, tulunu əlində saxlayıb Tenqere-xanın yanına yollandı; dəmir örqönün yanına gəlib dəmir axurun yanında atdan düşdü, rəngi getmiş tulun əlində alaçığa girdi. Tenqere-xan soruşdu:

– Niyə gəlmişən, Aru-Manday?

– Gəlmişəm, qızını atam Ak-Pöriyə istəyəm. Verirsən, yoxsa yox?

---

1. Tulun – kisə, xaral.

Tenqere-xan göy kimi guruldadı, əlindən tulunu alıb başına çırpdı, özünü də alaçıqdan çıxartdı. Tenqere-xan Aru-Mandayın huşunu əlindən aldı. Aru-Manday özünə gələndə gördü ki, qızıl mağaranın ağzındadır. Ak-Pöri onun qarşısına çıxıb dedi:

– Hə, nə oldu?

– Təkcə o yadımdadır ki, Tenqere-xan tulunu əlimdən alıb başıma çırpdı. Alaçıqdan bayıra atdı, mən də huşsuz halda yerdə qaldım; ayılında özümü burada gördüm.

Ak-Pöri soruşdu:

– Bəs indi necə? Yenidən ora gedə bilərsən?

Aru-Manday dedi:

– Gedərəm.

O, tulunu yəhərin üstünə aşırıb yenidən yola düşdü. Aru-Manday yenə yolda yüz qıza rast gəldi. Onlar soruşdular:

– Aru-Manday, hara gedirsən?

– Tenqere-xanın qızını atam Ak-Pöriyə istəməyə gedirəm.

– Hə, belə görünür ki, alacaqsan!

Qızlar belə deyib gülüşdülər. Onlardan yalnız biri gülmədi; bu, Tenqere-xanın qızı idi. Aru-Manday fikirləşdi: “Nə vaxtacan dözəcəyəm, nə vaxtacan tulunu başıma çırpacaqlar? Yaxşı olmazmı ki, elə mən onu burdan tutub aparım, elçilik etməyim?” O, əlini uzadıb cada etməyə başladı; göydən ağacların yarısı boyda qar yağdırdı; günəşi yalnız öz yanında, öz yolunda havanı isitməyə vadar etdi. Tenqere-xanın qızı qarsız yerdə löhrəmə qaçırdı. O, ipək yapaş¹ düzəldib altında oturmuşdu. Aru-Manday gəlib onu atda öz tərkində oturtmaq istədi. Qız razı olmadı. Oğlan onu məcburən atda oturtdu. Qız soruşdu:

– Məni hara aparmaq istəyirsən?

– İstəyirəm səni atam Ak-Pöriyə ərə verim.

– Məni ağ canavara ərə verməkdənsə, özün alsan yaxşıdır.

– Sən mənə lazım deyilsən, ağ canavarın arvadı olacaqsan.

---

1. Yapaş – koma.

Qız yalvarıb onu yola gətirməyə çalışdı:

– Məni ağ canavara ərə vermək istəyirsənsə, onda apar böyük bacım Altın-Tana, bir də kürəkənimiz Altın-Kuçkaşla görüşüm.

Aru-Manday dedi:

– Səni ora-bura daşıya bilmərəm, birbaş atam Ak-Pörinin yanına aparacağam.

Qız ağlayıb qışqırmağa başladı:

– Aparmırsansa, heç olmasa, qoy onlara atın üstündən baxım.

Aru-Manday razı oldu. O, qızı Altın-Kuçkaş ilə Altın-Tananın alaçığına gətirdi. Altın-Kuçkaş ilə Altın-Tana onları qarşıladılar. Altın-Tana dedi:

– Bacı, hara gedirsən?

– O, məni zorla aparır, məni Ak-Pöriyə ərə vermək istəyir.

Altın-Kuçkaş ilə Altın-Tana öz oğlanlarını tanıyıb dedilər:

– Mən sənin atanam.

– Mən də sənin ananam.

Aru-Manday da cavab verdi:

– Mən sizi ata-anam kimi tanımıram. Mənim atam Ak-Pöridir, ağ qurd.

Belə deyib atını çapdı. Aru-Manday qızı Ak-Pörinin yanına gətirdi. Ağ qurd dedi:

– Sən doğulan kimi Erlikin kitabına düşmüşdün, ölməli idin. Sənə yazığım gəldi. Mən Altın-tayqanın qızıl ruhuyam. Səni ölümün cəngindən alıb yedirtdim. Dağların ruhu evlənə bilməz. Bu qız sənin arvadın olacaq. Onu götürüb atan Altın-Kuçkaş ilə anan Altın-Tananın yanına qayıt.

Ak-Pöri bunu deyib qurtaran kimi özü də, qızıl mağara da yoxa çıxdı. Beləcə, Aru-Manday ata-anasının yanına gəldi, qızı da özü ilə gətirdi. Altın-Kuçkaş ilə Altın-Tana çox sevindilər, toy etdilər, qıza iki hörük hörüb Altın-Yüstükü Aru-Mandaya verdilər. Onlar yeyib-içib şənlik etdilər.

Günlərin bir günündə qara duman qalxdı, qara toz aləmə yayıldı. Kara-quron atlı Kara-matır¹ gəlirdi. O, gəlib Aru-Mandayın alaçığına girdi. Aru-Manday soruşdu:

– Hardan gəlib, hara gedirsən?

Kara-matır dedi:

– Yerin ortasında işıqla qaranlığın arasında Kara-kaan yaşayır; onun qızı Petek-Kara ərə gedir, gəlmişəm toya çağırım. Məni sənin arxanca göndəriblər.

Aru-Manday dedi:

– Səhər gələrəm.

Kara-matır qayıdıb getdi. Altın-Kuçkaş dedi:

– Ora pis yerdir. Adamlarımız o toya gedə bilməzlər. Oranın camaatı Erlikə, biz Burxana məxsusuq. Oğlum, getmə, dayan!

Aru-Manday cavab verdi:

– Axı, mən söz vermişəm, getməmək olmaz. Qismətimə ölmək yazılıbsa, öləcəyəm, sağ qalmaq yazılıbsa, yaşayacağam.

O, belə deyib yola düşdü. Aru-Manday işıqla qaranlığın arasında yaşayan Kara-kaanın yanına gedirdi. Zirehin səsini ata-anası yeddi gün eşitdi. O, Kara-kaanın torpağına gəlib Kara-tayqa dağlarına qalxdı, Kara-kaanın yurduna baxmağa başladı. Kara-kaanın qarısında bir at da görünmürdü. O, başa düşdü ki, burda bir hiylə var. Aru-Manday Kara-tayqa dağlarının başında dayanıb fikirləşir, qəzəblənirdi: “Niyə belə olsun? Kara-matır dedi ki, Kara-kaan yer üzündəki yetmiş xan ilə yerin altındakı altmış xanı bir yerə yığıb. Amma axurun yanında bir at da yoxdur”. Onun zirehinin gurultusu eşidildi; temir çakıya² yaxınlaşıb əlində düyə dişli qamçısı Kara-kaanın alaçığına girdi. Kara-kaan qara şiredə oturmuşdu. Aru-Manday soruşdu:

– Hanı sənin bir yerə yığdığın yer üzündəki yetmiş xan ilə yerin altındakı altmış xan? Sənin ərə gedən qızın hanı?

---

1. Matır – bahadır.

2. Temir-çakı – dəmir at axuru.

O, Kara-kaanı qamçılamağa başladı. Onun səsi yerin altında da, üstündə də eşidilirdi. Kara-kaan dedi:

– Yeyib-içmək istəyirsənsə, alaçığımın yanında üç örqö var, ora get, orada yeyib-içənləri görəcəksən.

Aru-Manday qamçı əlində gedib birinci örqöyə girdi; qapının hər iki tərəfində iki ayı bağlanmışdı. Ayılar onun üstünə tullandı. Aru-Manday heyvanların qulağından tutub onların boynunu qırdı, dərilərini soyub cibinə qoydu, dedi:

– Bir qoluma çatar!

O biri örqöyə girdi; qapının hər iki tərəfində iki xallı Karakul bağlanmışdı, onu görəndə kimi üstünə atıldılar. Aru-Manday onların qulağından tutub bellərini sındırdı, dərisini soyub dedi:

– İndi o biri qoluma da çatar.

O, axırıncı örqöyə girdi; bu örqədə dörd cavan gəlin oturmuşdu. Onlar bir-birinə baxıb dedilər:

– Altın-Kuçkaşın tək bədbəxt oğlu. Yəqin ki, o, bizimlə Erlikin yanına gedəcək. Altın-Kiçkaş ilə Altın-Tana tək oğullarına göz yaşını tökəcəklər.

Aru-Manday soruşdu:

– Niyə elə fikirləşirsiniz ki, mən Erlikin yanına gedəcəyəm?

– Bax, indi gecə düşəndə görərsən. Kara-kaan qaranlıqla işığın arasında yaşayır, Erlikə vasitəçilik edir; işıqlı dünyadan adamları aldadıb bura çağırır, qaranlıq dünyaya göndərir.

– İndi ki belədir, ay gəlinlər, Erlikin yanına getmiş olsam, mənə həmişəlik yadınızda saxlayın.

Aru-Manday bunu deyib ciblərindən ayı dəriləri ilə Karakul dərilərini çıxartdı, cavan gəlinlərin üstünə atıb dedi:

– Mənə iki qol tikin! Nə qədər ki, sağam, qollarıma keçirəcəyəm.

Gəlinlər gecənin yarısındanək nəfəs çəkmədən qolları tikdilər. Gecə düşdü, yerin altından kurmos, almıs, şulmus¹ çıxdı;

---

1. Onların hər üçü natəmiz ruhlardır.

onların bəzisi musiqi aləti çalır, bəzisi oynayır, bəzisi də oxuyurdu. Aru-Manday onlarla oynamağa başladı. Üç gün, üç gecə oynadılar. Aru-Manday özünə gələndə gördü ki, örqədə heç kim yoxdur, öz-özünə oynayır. Oradaca and içdi ki, dörd cavan gəlini Erlikdən xilas etməsə, adı ona haram olsun. Aru-Manday örqədən çıxdı, gördü ki, Altın-Kuren dəmir axurun yanındadır. O, atını minib cəhənnəmin ağzına atıldı. Ayılında gördü ki, qaranlıq bir yerdədir, burada nə ay, nə də günəş görünür. O, yəhərə çatan dərin bir cığırda gedirdi.

Bundan sonra Çoltoşun sərbəst hekayəsi başlayır:

Aru-Manday naxoş adamların ruhunun getdiyi yol ilə gedirdi. İnsan bərk xəstələyəndə ruhu irəli getdikcə, gedir. Sağalırsa, ruhu həmin yolla geri qayıdır. Bu yolda yanında həmişə boran, şaxta olan kötük var. Kötüyə çatanda Aru-Manday qızıl ququ quşuna çevrildi, qovağın başına qonub oxumağa başladı. Bütün kurmoslar, ölümlərin ruhu başına yığışdı. Dörd cavan gəlin də burada idi. Aru-Mandayın mis qamçısı vardı; qamçı vurulanda ondan qığılçımlar sıçrayıb odlu yağış yağırdı. O, qamçını vurdu, qığılçımlar yağışı yağdı, bütün kurmoslar, ölümlərin ruhları yoxa çıxdı. Amma o, dörd cavan gəlini tutub saxlaya bildi. Onları iki cüt sırğaya döndərüb cibinə qoydu. Sonra gedib Erlikin yanına çatdı, onun əl-ayağını bağlayıb çarmıxa çəkdi, itburnu çubuqları ilə döyməyə başladı.

Aru-Manday qıl körpüdə keçdi. Qara kötüyün ətrafı qum dumanına bürünmüşdü. O yolu yarı etmişdi ki, ucu bilinməyən dəmir qovaq gördü. Aru-Manday silkinib qızıl ququ quşuna çevrildi, qovağın başına qonub oxumağa başladı. Erlik-biyin bütün adamları yığışdı dedilər:

– Günçixanda oxuyan ququ quşunu dinləmək lazımdır.

Qara camaat ot-ələfdən çox idi; dörd cavan gəlin başqaları ilə gəldi. Aru-Manday qovağın başından yerə uçub dedi:

– Salam, gəlinlər!

O, dörd gəlini qızıl üzüyə çevirib yer üzünə qayıtdı, evə yollandı, dedi:

– Sumer-Ulan-tayqam, Sutter-kolerim¹.

O, belə deyib gölə düşdü. Sutter-kolun suyu çirkləndi, qurudu. O, Sumer-Ulan-tayqaya girdi, oradan üzüaşağı yuvarlandı, Sumer-Ulan-tayqa his kimi qaraldı. Aru-Manday ardıc kolunu tüstülədirib evə getdi. Mal-qara, arka yon sağ-salamat idi, adamlar onu salamlayırdı, deyirdilər:

– Yaman yerdən qayıtdı.

Tayfa-qəbilələr, mal-qara geri qalıb onunla görüşdü:

– Ezen! Mendu!

Ata-anası ona qapıdan baxıb deyirdilər:

– Aru-Manday Erlikin yanından gəlib, təəccüblüdür ki, təmiz qayıdır.

Onların səs-küyü ətrafa yayılmışdı. Aru-Manday gəlib qızıl axurun yanında atdan düşdü, dedi:

– Aldığım, yarım.

Gurultu qopdu. Temir-Mize gəlib atdan düşdü, dedi:

– Salam, yestem!

O, əl verib görüşdü, dedi:

– Yestem sağ-salamat, təmiz qayıdır.

İndi onlar bütün camaatı yığib dəvə kimi yağlı heyvanlar kəsdilər, tayfalar, camaat şənlik qurub bayram etdilər. Aru-Manday qanını qaraltmadı, müharibəyə getmədi. Onlar qırx burxanın ocağı başında, otuz burxanın törəsində oturub bayram etdilər.

Çoltoşun daha bir əlavəsi:

Erlikin cəhənnəmində olan Aru-Manday təmizlənməli idi. O, Ak-sut koldə yuyundu. Göldəki süd bundan sonra çirkləndi, rəngi bulandı. Sonra o, Sumer-Ulan-tayqa dağlarından aşağı yuvarlandı. Dağların yanları meşə yangınından çıxmış kimi qapqara oldu. Ona görə də Aru-Manday bir də ardıc kolunu tüstülətdi.

---

1. Koler – göl.

MANI

Manının¹ yeddi oğlu vardı. Böyük oğlu porsuq, o biri miy², sonra irbis³, sonra ulu⁴, teken⁵, bar⁶, bir də kara-qula⁷. Buna görə də Manı insan görəndə qorxmurdu, deyirdi:

– Yeddi oğlum var, mənə nə edə bilərlər?

Qardaşlardan biri dedi:

– Bu gün azık⁸ tapmaq, ət yemək lazımdır. Budur, mayqak⁹ balası ilə yatıb. Bu gün onu tutmaq lazımdır.

O biri qardaşlar dedi:

– Sən hamıdan güclüsən. Get, tut.

Porsuq ayağa qalxıb dedi:

– Ay uşaqlar, dayanın! Mən sizdən böyüyəm, mən gedim.

O, üst-başını çırpıb dayandı, qarşısına baxmağa başladı:

– Uşaqlar, deyəsən, kürəyimdə yun var?

Ona cavab verdilər:

– Kürəyində yun ağarır.

O bir dəfə də silkinib soruşdu:

– İndi gözlərim necədir?

Ona cavab verdilər:

– İki gözün Çolmon ulduzu kimi qığılıcı saçır.

Porsuq oğrun-oğrun getməyə başladı, o tullanıb ana maralı qucaqladı. Ana maral yerindən sıçrayıb onu ayağı ilə vurdu. Oboyqon¹⁰ özündən gedib yığıldı. Kara-qula yaxınlaşdı:

---

1. Manı – Felis manul – yırtıcı məməlilər ailəsinə məxsus pişik fəsiləsi.

2. Miy – pişik.

3. İrbis – Felis irbis – Sibir bəbiri.

4. Ulu – əjdaha.

5. Tekən – Gulo borealis – Sibirdə yırtıcı heyvan.

6. Bar – Felis tigris – pələng.

7. Kara-qula – mifik heyvan.

8. Azık – azuqə.

9. Mayqak – maral.

10. Oboyqon – qoca.

- Bu azıqı yesəydik.
O, belə deyib onu tutmaq istədi, tuta bilmədi.
O da ana maraldan ayaq zərbəsi alıb huşunu itirdi. Kara-qula dedi:
– Qoy, bütün nəsillərin, xalqların dilində kuçin¹ olsun.
Qoy, kurt-konqusa gücün çatsın, başqasına çatmasın.
Kara-qula belə deyib onun alnında dırnağı ilə yazdı (çiib idi).
O vaxtdan bəri porsuğun alnında qaşqası var. Bundan sonra yeddi qardaş dedi:
– Bundan belə hər birimiz ayrıca yaşayacağıq.
Altı qardaş dedi:
– Biz hər birimiz özümüzü təkbaşına yedirə bilərik.
Pişik dedi:
– Bəs mən necə yaşayacağam?
Kara-qula dedi:
– Get, insanların içində yaşa. Bundan başqa əlacın yoxdur.
O vaxtdan bəri pişik insanlar arasında yaşamağa başlayıb.

---

1. Kuçin – ibrət.

ARQAÇI İLƏ KUÇEÇI

Kurmöslər Tas-xanın qızının canını almağa gedirdilər. Yeddi çay qovşağında onların qarşısına Arqaçi çıxdı. Kurmöslər ondan soruşdular:

– Sən kimsən?

– Mən Arqaçiyəm, hələ dünən ölmüşəm.

Arqaçi də öz növbəsində onlardan soruşdu:

– Bəs siz kimsiniz?

Onlar cavab verdilər:

– Biz kurmöslərik, Tas-xanın qızının canını almağa gedirik.

– Məni də yoldaşlığa götürün.

Kurmöslər dedilər:

– Gedək!

Onlar hamısı birlikdə Tas-xanın xəstə qızının yanına gəldilər. Kurmöslər xəstənin burnunu qamışla qıdıqlamağa başladılar. O qaqqıldadı. Kurmöslər dedilər:

– Oş kap!¹

Arqaçi dedi:

– Taş kap!²

Buna görə də kurmöslər qızdan syu ne³ ala bilmədilər. Kurmöslər dedilər:

– Sən niyə belə dedin?

– Bəs necə demək lazımdır?

– Koş kap de!⁴

Arqaçi dedi:

– Oş kap!

---

1. Bir ovuc qap.

2. Kimsə asqırandan sonra deyir: Taş-kap – daş qap. Kurmöslər adamları asqırmağa məcbur edirlər ki, insanın bədənindən ruhunu qovsunlar, sonra tutsunlar.

3. Syu ne – can, ruh.

4. Koş – yük, kap – çanta, heybə, kisə, həmçinin qap. Yüku qap yaxud yük çantası da demək olar.

Syune bədəndən sıçrayıb çıxdı, kurmöslər onu apardılar ki, ondan tını alsınlar. Kurmöslər onunla asta-asta gedirdilər, onların ayağının altında su şırıldamırdı, Arqaçi gedəndə su şırıldayırdı. Onlar soruşdular:

– Niyə ayağının altında su şırıldayır?

Arqaçi cavab verdi:

– Bəs necə? Axı mən hələ bu günlərdə ölmüşəm. Buna görə də su şırıldayır.

Arqaçi gizlicə qum götürüb kurmöslərin ayağının altına atdı, soruşdu:

– Bəs sizin ayağınızın altında niyə su şırıldayır?

Kurmöslər fikirləşdilər:

– Su ayağımızın altında şırıldayırsa, onda Arqaçinin ayağının altında da şırıldamalıdır.

Arqaçi kurmöslərdən soruşdu:

– Sizin bu dünyada qorxduğunuz nədir?

Kurmöslər dedilər:

– Biz bu dünyada teqenəkdən, tolonodan qorxuruq. Bəs sən nədən qorxursan?

– Oo, mən təkcə yağ qabarcıqlarından, bir də qurut topalarından qorxuram.

Növbə Arqaçiyə çatanda o, Tas-xanın qızının syunesini aparmağa başladı. Arqaçi sıx itburnu, yemişən kollarının arasına girib oradan çıxmırdı. Kurmöslər Arqaçini heç cür kolların arasından çıxara bilmədilər. Onlar yağ qabarcıqları ilə qurut topaları gətirdilər, Arqaçiyə atmağa başladılar. Arqaçi guya qorxurmuş kimi “Uy” deyib qışqırır, o biri tərəfə keçirdi. Kurmöslər o tərəfdən qurut topaları atırdılar, yenə də Arqaçi guya qorxurmuş kimi “Uy” deyib əvvəlki yerinə keçirdi. Kurmöslər bunları Arqaçiyə atdılar, atdılar, axırda onu kolların arasında qoyub çıxıb getdilər.

Arqaçi syuneni Tas-xana gətirib dedi:

– Xəstə qızını mənə ərə versən, onu sağaldaram.

Xan razı oldu. Arqaçi syuneni xəstənin bədəninə qoyub onu sağaltdı. Karatı-xan eşitdi ki, adaxlısını Arqaçiyə ərə veririlər. O, Arqaçini bom¹da yandıрмаğı əmr etdi. Arqaçinin əl-qolunu bağladılar, kollarla örtüb uzatdılar. Arqaçi onun yandırılması əmr olunmuş adamlara dedi:

– Mən belə odunların üstündə yanmaram. Siz məni arçin-korçin ilə örtsəniz, hə, onda yanaram.

Həmin adamlar ardıc kolu gətirməyə getdilər. Karatı-xanın bir çəpgöz oğlu vardı. Oğlan əli-qolu bağlı Arqaçiyə yaxınlaşıb soruşdu ki, niyə o, kollara bürünüb uzanıb? Arqaçi əvvəlcədən gözünün birini qıymışdı, buna görə də ona belə cavab verdi:

– Uzanmışam ki, gözümü sağaldam.

Karatı-xanın oğlu soruşdu:

– Məgər bu, kömək edir?

Arqaçi cavab verdi:

– Bəs necə.

Oğlan dedi:

– Onda qoy mən sənin yerinə uzanım, mənim də gözüm çəpdir.

Arqaçi dedi:

– Zil qara yorğa atını, tülkü dərilili papağını mənə versən, öz yerimi sənə verərəm.

Karatı-xanın oğlu atını, papağını Arqaçiyə verib onun yerinə uzandı, nökərləri onu yandırdılar.

Arqaçinin arvadı ölmüşdü. O, sağ adam kimi onu oturdub əlinə sap vermişdi, guya yumaq edirdi, yanına da iki torba kömür qoyub xanın obasına gedib deyir ki, guya o, tacirdir, cürbəcür mallar satır. Xanın üç qızı bunu eşidib mallara baxmağa tələsirlər. Arqaçi onlara deyir:

---

1. Bom – çayın üstü.

– Ey, siz mənsiz ora getməyin. Arvadım qorxaqdır, mənsiz ölə bilər, mallar da kömürə çevrilər.

Qızlar onu dinləməyib yüyürə-yüyürə malların olduğu yerə qaçdılar. Onlar gəlib gördülər ki, Arqaçının arvadı oturub sapa dolayır. Onlar salam verdilər. Ölü qadın susdu. Qızlar baxıb gördülər ki, o, ölüb, mallar da kömürə çevrilib. Arqaçi ağlamağa başladı, xana şikayət etdi ki, qızlar onu dinləməyib qabaqda gediblər, arvadı da onları görüb qorxusundan ölüb, mallar da kömürə çevrilib. Xanın ona rəhmi gəldi, ona icazə verdi ki, xanın üç qızından birini seçib özünə arvad etsin, onunla evlənsin, malın haqqını da ödədi.

ƏFSANƏLƏR

ŞAMANLARIN QIRILMASI

Bir Yejimoş vardı. O, şamanların gücünə inanmırdı, onları yalançı hesab edirdi, onların kökünü kəsmək istəyirdi. Əmr etdi ki, şamanların hamısı bir yerə yığılıb “yandırılınsın”. Üç nəfərdən başqa hamısı yandı; iki kişi, bir qız şaman qaldı. Onlar üçü də birlikdə odun içindən uçdular. Onlardan ikisi – Tostoqoş ilə qız havaya qalxdılar, Kalbas qalxa bilməyib daşa döndü. Bütün bu hadisələr başa çatandan sonra daşa dönmüş Kalbas silkinib yenidən dirildi; onun odda yanması o qədər də bilinmirdi. Yejimoş Tostoqoşa dedi:

– İndi ki sən özündə bu gücü tapıb odda yanmadın, aşağı dünyaya gedib Erliki yanıma gətirməlisən.

Tostoqoş dedi:

– Yeddi gün şamanlıq edəcəyəm; gecələr şamanlıq edib gündüzlər qavalı üstümə qoyub yatacağam.

Yejimoş şamanlığa inanmırdı. O, dəmiri əritdirib yatan Tostoqoşun baldırına qoydu. Tostoqoş yeddi gün şamanlıq etdi, Erliki gətirə bilmədi; yalnız səkkizinci gün gətirə bildi. Yejimoş soruşdu ki, o, niyə gec gəldi. Tostoqoş dedi:

– Bir təxirəsalınmaz iş vardı, mütləq o işi görmək lazım idi.

Bir nəfər xəstələnmişdi, Tostoqoş onu sağaltmalı idi. O, bütün gün xəstənin evində oldu, şamanlıq etdi, Erlikin yanına gecikdi. Yejimoşun yanında çoxlu adam toplaşmışdı. Onlar Erlikə baxmaq istəyirdilər, bilmək istəyirdilər ki, onun görkəmi necədir. Camaat Erliki görəndə hamısı halsız vəziyyətə düşdü. Erlik alaçığın qapısını aralamadan ocağın ayağından çıxdı. Yejimoş ondan soruşdu:

– Niyə uşaqların ata-anasını alırsan, ata-ananı da uşaqdan məhrum edirsən? Bunu bilmək istəyirəm. Buna görə şaman Tostoqoşdan xahiş etdim ki, səni bura çağırınsın.

Erlük dedi:

– Sənin bir madyanın var; onun döşlərindən süd axır. Canavar onun doğacağı qulanı aparacaq. Mən də belə bir işi icra edirəm. Həmin canavar kimi mən də insanlara yalnız dərd-kədər verirəm. Təkcə bunu bilmək istəyirdinsə, ya özün günahımı bağışla, ya da qoy bu adamlar məni bağışlasınlar. Mən işığa, günəşə nifrət edirəm.

Yejimoş intihar etmək istəmədi. O zaman Tostoqoş hesabladı ki, intihar etməyin əvəzi yaşı altmışı ötmüş doqquz doqquzluq adama bərabər olacaq. Bundan sonra Erlük yox oldu. Məlum olmadı ki, o, yerində yoxa çıxıb, yoxsa gözə görünmədən qapıdan çıxıb.

YARQANAT

Çox qədim zamanlarda heyvanlar bir yerə toplaşmışdı. Toplantıya bircə yarqanat¹ gəlməmişdi. O, arxasınca göndərilən elçini aldatmışdı ki, guya ona görə gələ bilmir ki, qayanı saxlayıb. Toplantıda qərara aldılar ki, insan yer üzünün hökmdarı olsun; o vəhşi heyvanları öldürə, ev heyvanlarını bəsləyə bilər. Bu qərardan sonra mıyqak toplantıdan çıxıb çayyuxarı gedirdi. Alabalıq çaydan çıxıb soruşdu:

– Nə qərara gəldilər?

Mıyqak cavab verdi:

– Belə qərara gəldilər ki, mənim, sənin başımız qazanda bişməlidir.

Beləcə, insan bütün heyvanlar üzərində hakim oldu.

---

1. Yarqanat – yapalaq, yarası.

ÇAİK

Dünyanın dağılması

Temir müstü kok teke¹, yeddi gün Yer kürəsinin başına dolanıb böyürdü. Yeddi gün yer titrədi, dağlar alovlanıb yandı, yeddi gün leysan yağışlar yağdı, yeddi gün tufanla bərabər doluqar ələndi. Bütün bunlar bitəndə heç bir məxluqun dözə bilmədiyi çox şiddətli şaxtalar düşdü. Hər şey məhv olmağa başladı. Yalnız yeddi mömin qardaş böyük qardaşları Ulkenin düzəltdiyi kerendə² xilas oldular. Onlar ev heyvanlarını da götürdülər. Tufan ara verəndə Ulken donan takanı³ buraxdı. Sonra o, kazi⁴ buraxdı, kaz qayıtmadı. Üçüncü dəfə qarğanı buraxdı. Qarğa cəsədləri dimdikləməyə başladı. Yeddi qardaş kerepdən çıxdı. Böyük qardaş Ulken gördü ki, çaidən sonra yer üzündə təbiət məhv olub. Ulken göy çiçəyi⁵ götürüb öz kasasına qoydu, nom oxumağa başladı ki, yeni dünyanı yaratsın, böyük qardaşı Erlik də Ulkendən həmin çiçəyin yarısını oğurlayıb onu təqlid etməyə başladı. Ulken işıqlı dünyanı yaratdı, Erlik də qaranlıq dünyanı yaratdı. Ulken ağacdən halqa düzəldib ona dəridən üz çəkən insanı lənətlədi, onu şaman adlandırdı. “Kara kaiş kurlu kara albatı bolzın” – qoy qara qayış bağlamış qara camaat sənin rəiyyətin olsun. Şaman halqanın üstünə dəri çəkdi, tünür⁶ düzəldib rəiyyəti ilə günbatana getdi.

Ulken bəşəriyyəti yaradıb qarğanı səmaya göndərdi, Kundaydan yaratdığı bəşəriyyətə can istədi. Qarğa səmaya qalxdı, Kunday ona insanların canını verdi. Qarğa insan canlarını bağlı ağzında tutub Ulkenə gətirdi. Qarğa uzun yola çıxıb acdı.

---

1. Teke – vəhşi dağ keçisi, bun.

2. Keren – gəmi.

3. Taka – xoruz.

4. Kaz – qaz.

5. Anemon çiçəyi.

6. Tünür – qaval.

Uçanda dövə cəsədi gördü; düşündü ki, onun gözlərini oysa, aclığını dəf edə bilər. Amma qarğa dözüb uçmağa davam etdi. İndi at cəsədi qarşısına çıxdı. Qarğa yenə də uçub cəsədin yanından ötdü. O, üçüncü dəfə inək cəsədinin üstündən uçanda inəyin iri yaşıl gözlərini gördü, hər şeyi unudub həyəcanla qışqırdı: “Nə qəşəng gözləri var. İndi bunları necə yeməyim”. Kудayın qarğaya verdiyi insan canları yerə dağıldı. Qarğa Ulkenin yanına gələndə insan canlarını itirmişdi.

Erlık tez-tez öz yeraltı malikanəsindən çıxırdı. Bir dəfə o, gördü ki, yerin üstündə bir örqö var. Erlık oğrun-oğrun örqöyə yaxınlaşdı, öyrənsin ki, orda kim yaşayır. Amma ehtiyatlı tər-pənən Ulken o zamanlar tükü olmayan, insan kimi çılpaq olan iti qapıya gözətçi qoymuşdu. Ulken itə tapşırırmışdı ki, heç kimi örqöyə buraxmasın, özü də oradan uzaqlaşmışdı. Erlık örqöyə girmək istəyəndə it onu buraxmadı. Erlık itə dedi:

– Sənə kürk verərəm; şaxtadan-bürküdən qorxmarsan, yemək verərəm, bütün ay boyu aclıq nədir, bilmərsən.

İt bu bəxşışlərdən tamahsılanıb onu içəri buraxmağı qərara aldı. Örqöyə daxil olan Erlık burada çoxlu cansız insan bədəni gördü. O, itin verdiyi bu fürsətdən yararlanıb öz canını insan bədəninə verdi. Erlıkin barıtı çubuqsuz doldurulan tufəngi vardı. O, hər gecə yer üzünə çıxır, öz tufəngi ilə canlı insanları öldürür, ən yaraşlıq kişiləri seçib özünə ködəci¹, ən gözəl qadınları da kazançı² edirdi. Ulken hər gün görürdü ki, onun camaatı öldürülür. O izləyib gördü ki, onları Erlık oğurlayır. Bir dəfə Ulken Erlıkin barıtını yerə səpib əvəzinə partlayan barıt tökdü. Erlık, adəti üzrə, öz qurbanını tufənglə vuranda ətrafa dəhşətli gurultu səsləri yayıldı. Bundan qorxuya düşən Erlık sağ qanadını qayaya çırpıb sındırdı, yerin bitdiyini məkana qaçıb oradan uçdu. O vaxtdan Erlık yer üzünə çıxa bilmir. Ulken qarğani

---

1. Ködəci – qulluqçu.

2. Kazançı – aşpaz.

göndərib səmədan insan canlarını aldı, amma görəndə ki, Erlik artıq insan bədəninə öz canını verib, onda “ölməz canları” iynə-yarpaqlı meşələrin, mamırların üzərinə səpdi.

(N.Y.Nikiforov qeydə alıb).

LETYAQA

Letyaqa¹ şamanlardan əvvəl olub.

(Çoltoş. O, Letyaqa haqqında bundan başqa heç nə bilmir).

ALAYMAN-BULAYMAN

Əri şulənqə² təyin olunmuş bir qadın ərinin şərəfinə şənlik keçirmək istəyir, yemək hazırlığına başlayır. “Nə edirsən?” sualına o, belə cavab verib:

– Alayman-bulayman edin yadıırım (Alayman-bulayman hazırlayıram).

SARTAKTAY KEZER

Askatın aşağı axarının yaxınlığında Katunda Soqontu³ dağları var. Bu, Sartaktayın Katunda dayanıb Çemaldan yuxarıda, yəni təxminən 20 verst məsafədən atdığı oxdur. Çemaldan yuxarıda Katunun sağında bir qayalıq burun var; burunun darağı çökəyə bənzəyir. Sartaktay oxu atanda bu burundan yuxarıda dayanıb. Ox burunun darağına ilişib oradan bir hissəni qopardıb buna görə də orada çökək əmələ gəlib. Kor-keçi çay yatağında yox, hardasa Katunda Sartaktay körpü tikməyi qərara alır. O, öz oğlu ilə tikintiyə iri daşlar tapır; söz verirlər ki, arvadları ilə yatmayacaqlar. Oğlu dözmür. Sartaktay hirsələnib daşları ətrafa dağıdır;

---

1. Letyaqa – uçan mişovul.

2. Şulənqə – Monqolustanda aşağı dərəcəli məmur, vergiyiğan.

3. Soqontu – soqon – ox, tu – dağlar.

burada indi korum¹ var. Onun yanında da iki kötüyə oxşayan daş var. Bunlar Sartaktayın oğlu ilə oğlunun arvadıdır. Sartaktay uçan qazlara daş atıb daş Çıbit Çyuya düşüb; o indi də barmaqla göstərilir; güclü kişilər həmişə o daşı qaldırmağa cəhd edirlər.

ÖLMƏZLİK SUYU (munko-suu)

1. Bir okeanın hansısa adasında tacirin qarşısına 300-dən çox yaşı olan qoca kişi çıxıb. O kişi kalmıkların Vola-Kaanın təbəliyinə necə keçdiyini xatırlayırmış. Qoca ölməzlik alıbmış. O, Altayda Yal-Mönkü dağları yaxınlığında ovçuluq edəndə qəflətən ölməzlik açarına rast gəlibmiş. O, bir maralı yaralayıb; yaralı heyvan Yal-Mönkü dağlarına gedib. Ovçu onun izinə düşüb. Maral dayanıb yastı çay daşından süzülən suyu içməyə başlayıb; heyvan içib doyanda sağalıb çəld qaçıb oradan uzaqlaşıb. Ovçu da bu sudan içib. O, indiyədək dəniz adasında yaşayır.

2. Dağda ovçuluq edən bir ovçu görür ki, sidr ağacının başından su axıb düz daş bir qutuya tökülür. İnsan başa düşür ki, bu, quru balığı gətirən adi su deyil. Bir müddətdən sonra balıq dirilib üzməyə başladı (Görkəmli kayçı Usnek; Arbaytuda Sevastyanov qəsəbəsində yaşayır).

AKTAN-TAS İLƏ TALIN-KIS

Aktan-tas Talın-kısın ona dediyi tapmacaların hamısını tapırdı. O, tapmacaların hamısını tapırsa, ona ərə getməlidir. Amma Talın-kısın bütün başı, bədəni qotur içində olur. O, özünü suya atır ki, batsın; lakin ölüm qorxuludur; Talın-kıs söyüdü budaqlarından tutub Aktan-tasdan xahiş edir ki, onu xilas etsin.

Odurqokto ot kuet ol ne bolton Aktan-tas

Odurqokto it uret ol ne bolton Aktan-tas

---

1. Korum – dağıntı, mədən.

Altı kulaktu kumer kazan
Tas tas tarakay (daraqılı) yaman adı korokoy
Sanıskan ala tos, timırtkadon tiltır tas
Tapmaca: Kok yalanda bulanın yoqı yadat (ay).
Tondubaştın toqus ul.

BOKO BAİN SARTIKTAY

Qədim zamanlarda oyrot birliyi vaxtında Zaxında Sartıktay adlı bahadır vardı. O həm də torpaqların, nəqliyyat yollarının xanı idi, yüz minlərlə qul ona iş görüb xidmət edirdi, işsiz onun bir günü də keçmirdi. Sartıktayın mal-qarası, var-dövləti də çox idi. O qədər güclü idi ki, üç pudluq daşlarla göydə durnaları vurub öldürürdü, bütün Monqolustanda çoxlu quyular, göllər qazdırmış, susuz yerlərə çaylardan kanallar çəkdirmişdi.

Sartıktayın bir qızı vardı, Çin şahzadəsinə ərə getmişdi. O, qızına baş çəkməyi qərara almışdı, amma hansı bəxşişləri aparacağını hələ seçə bilmirdi. Onun qızılı, başqa qiymətli əşyaları onsuz da çoxdur. Xan Noq-nor gölünün kənarı ilə gedirdi; göldən bir ördək uçub suyu bulandırdı. Xan düşündü:

– Yəqin indi qızım da Çində bulanıq su içir?

O, qərara aldı ki, qızına Monqolustanın şəffaf sulu çaylarından birini bağışlasın; Sartıktay bu məqsədlə Buluqun-Çinqil çayını seçdi. O, geniş çöllərdən, uca dağlardan keçən kanal çəkdirdi, gətirib Pekinə çıxardı, dedi:

– Hər şey mənə tabedir. Hətta ən iti axan çayı da dəvənin yedəyindən tutub çəkən kimi çəkib gətirdim.

Xanın özünü belə tərifləməyi suyun xoşuna gəlmədi, onu qəzəbləndirdi. Su geriyə axıb böyük Eken-aral yaxud Xara-usu gölünü əmələ gətirdi, Buluqun-Çinqil də o vaxtdan Burltoxa gölünə tökülür. Həmin göldən Ko-İrtiş çayı axır.

Bir dəfə Sartıktay susuz bir çöldə öz döyüşçüləri, qulları ilə birlikdə gecələməli olur. Orada kiçik çaylar axsa da, Sar-

tıktay bu qədər insanın, heyvan sürülərinin susuzluğunu yatıra bilmir. Xan əmr etdi ki, göl qazılsın. Göl qazılanda xan qızıl kасыını gölün lap su çıxan yerində dibə qoydu. Gölə Altınçokço¹ adını verdilər. Bu göl indi də belə adlanır.

Bir dəfə Çinqis-boqdo-xan Sartıktaya qonaq gəlir. O, qonaqları böyük təmtəraqla qarşılıyıb böyük qonaqlıqlar keçirirdi. Çinqis-xana bütöv qoyun bişirilir. Qonaqlığın ən qızgın vaxtında qonaqlara ət paylanır. Çinqis-xan bilirdi ki, ona verilən qoyunu quzu vaxtında onunla oynayan bir it ayağından qayıb. Çinqis-xan həmin andaca qonaqlığı tərk edib gedir. Sartıktay Çinqisin qəzəbindən qorxub Monqolustanın hüdudlarından çıxır, Altaya gəlir, burada Katunun qolu olan Arxıt çayının kənarında uzun illər yaşayır. Zaxında², Zokso-xayrxan³ qayasında da onun xəzinəsi vardı. Çöldə, dağlardan ayrı knyaz Tamdin-tuşa-qunun iqamətgahında qayada daş quyuda olan həmin xəzinədə yetmiş beş əlli lannlıq gümüş yamb var.

TƏPƏGÖZ-ADAMYEYƏN

İki bahadır müqəddəs yerlərə ziyarətə gedirlər, yolda azırlar. Onlar çöl-biyabanda çox gəzib-dolaşırlar, axırda bir mağaradan tüstü çıxdığını görüb sevinirlər, mağaraya daxil olurlar. Onlar mağaraya girən kimi qorxudan ayaqları əsir. Orada alnında bir gözü olan nəhəng insan oturub it başlı insanı kabab edirdi. Bahadırlar bunu görəndə qaçmaq istədilər, təpəgöz onları saxladı:

– Xeyri yoxdur, onsuz da əlimdən heç yerə qaça bilməyəcəksiniz. Siz yanımda qalıb qoyunlarımı otarsanız, sizi yeməyəcəyəm.

---

1. Altın çokço – qızıl kasa. Xobdo şəhərindən şimalda göldür.

2. Zaxın – Monqolustandan axıb Qırğız gölüne tökülən çaydır.

3. Zokso-xayrxan – dik dayanıb ildırımsaçan (qədim əfsanələrdə Zevs və Yupiterin adıdır).

Daha nə edə bilərdilər, batarçilər¹ təpəgözlə yaşamağa razı oldular. O, hər gün ova gedir, it başlı insan gətirib yeyirdi.

Bir gün təpəgöz qənimətsiz qayıtdı, batarçinin birini yeyib bərk yuxuya getdi. O biri batarçı uzun dəmir mıxı götürüb ocaqda bərk qızdırdı, adamyeyənin gözünə batırdı. O, yerindən dik atılıb tez dəmir qapını örtüdü, hər yeri axtarmağa başladı. Gecə mağaraya çoxlu qoyun qovub salmışdılar; batarçı bütün gecəni qoyunların arasında gizləndi. Səhər təpəgöz qoyunları bir-bir sayıb əli ilə yoxladı, mağaradan çıxartmağa başladı. Batarçı gördü ki, canını qurtara bilməyəcək, hiyləyə əl atdı. O, böyük qoyunun qarnının altının yunundan bərk yapışıb mağaradan çıxdı, “Asta qaçan namərddir” deyib dabanına tüpürdü. Batarçı uca bir dağın başına çıxıb cənubda çoxlu keçə alaçıqlı qəsəbə gördü, oraya yollandı. Onu çoxlu gözəl qadınlar qarşılayıb soruşdular:

– Sən niyə buraya gəlmişən? Bəs necə gəlib çıxdın bura?

Batarçı başına gələnlərin hamısını bir-bir onlara danışdı. Qadınlar onu ən böyük alaçığa aparıb çay verdilər, qoyun əti yedirdilər, batarçıyə danışdılar ki, biz noxoy-ertinin² adamlarıyıq, təpəgöz də düşmənimizdir, adamyeyəndir; onun adı Kirqisdir. Qadınlar dedilər:

– O, ərlərimizi tutub yeyir, onlar da təpəgözü axtarıb tapa bilmirlər.

Axşam çoxlu it hürüşməsi eşidildi. Bir qadın dedi:

– Bunlar ərlərimizdir, Kirqisin ovuna çıxmışdılar, indi qayıdırlar.

Qadın belə deyib onları qarşılamağa getdi, it kimi hürüməyə başladı. İtlər onun ətrafına toplaşib dinləməyə başladılar. Bu insanların yalnız başları it başı idi. Qadın alaçığa qayıtdı, dövrə vurub oturdular; o biri qadınlar onlara böyük boşqablar-

---

1. Batarçı – yoxsul, kasıb.

2. Noxoy-ertın – it kişi.

da qoyun əti gətirdilər. Noxoy-ertınlar əti yeyib hürüşməyə başladılar. Qadınlar dedi:

– Batarçi buqa¹! Kişilərimiz sizdən xahiş edirlər ki, Kirqisin olduğu mağaranı onlara göstərsiniz.

Batarçi yola düşdü. Noxoy-ertınlar da onun ardınca gətirdilər. Batarçi onları Kirqisin mağarasına gətirdi. Bu zaman Kirqis qoyunları mağaraya yığırdı. Noxoy-ertınlar gizlənib Kirqisi tutdular; onlar təpəgözü xırda-xırda doğradılar, qoyunlarının hamısını batarçiyə verdilər.

Noxoy-ertınlar batarçini uzun müddət qonaq saxladılar; hər gün şənlik etdilər, yeyib-içdilər. Batarçiyə gözəl bir qadın verib onu dilə tutdular ki, onların xanı olsun. Batarçi razı olmadı, onlara qonaqpərvərliyə görə təşəkkür edib arvadını, qoyunlarını götürdü, öz evinə yola düşdü.

XUŞANDRA-XAN

Çox qədim zamanlarda, ay daha parlaq işıq saçanda, günəş yeri daha çox qızdıranda Xuşandra adlı bir xan yaşayırdı. Onun xanlığı dövründə rəiyyəti uğurlu hücumlar edirdi, onların xanı da buna sevinməyə bilmirdi; o, ədalətlə xanlıq edirdi, bir dərdi vardı ki, xanın övladı yoxdu. O, nə qədər buin² versə də, monastırda qurban kəssə də, heç nə kömək etmirdi. Nəhayət, rahibin gələcəkdən xəbər verənləri dedilər ki, xan arvadı ilə birlikdə üç il çöl-biyabanda yaşayıb yalnız ağac meyvələri yeməlidirlər. Xuşandra belə də etdi; arvadını götürüb piyada çöl-biyabana yollandı. Onlar üç il çöl-biyabanda hər cür iztiraba dözdülər, gəzib dolaşdılar. Üçüncü il onların iki oğlu oldu. Xan arvadı, uşaqları ilə öz xanlığına qayıtmağı qərara aldı. Bu üç ildə onlar kifayət qədər uzaq məsafə qət etmişdilər. Buna görə də yavaş-

---

1. Batarçi buqa – cənab batarçi.

2. Buin – nəzir-niyaz.

yavaş irəliləyirdilər. Bu da azmış kimi, Xuşandranın arvadı xəstələndi. Onlar dayanmalı oldular. Bir mağaraya çəkildilər; xan hər gün meşəyə qənimət dalınca gedirdi. Bir gün o, çox gec qayıtdı, gəlib gördü ki, nə arvadı, nə də uşaqları var. Xuşandra onları çox axtardı, tapa bilmədi. O, bu vəziyyətdə xanlığına qayıtmağı heç ağına da gətirə bilməyib 20 il çöl-biyabanda arvad-uşağını ağlaya-ağlaya sərgərdan gəzdi. Bir dəfə o, səhər yuxudan durub giləmeyvə yağmağa getdi; quldurlar ona hücum edib özləri ilə apardılar; yolda onlara bir dəstə əsgər hücum etdi, quldurların hamısını öldürdülər, Xuşandranı da dəvəyə mindirib özləri ilə apardılar; heç soruşmadılar ki, sən kimsən? Onlar Xuşandranı gətirib özlərinə xan seçdilər. Həmin xanlıqda xanlar bir gündən artıq yaşamırdılar; gündüz xanlıq edirdilər, gecə də ölürdülər; səhər başqa bir xan seçirdilər. Artıq camaat bundan yorulmuşdu, öz insanlarına da yazıqları gəlirdi, buna görə də bir dəstə əsgər həmişə müxtəlif sərsəri adamları axtarıb tapır, xanın yerinə oturdurdu. Səhər camaat qəbir qazıb Xuşandranın meyiti dalınca gələndə gördülər ki, o, sağ-salamatdır. Camaat buna çox sevindi, yeyib-içib şənlik etdilər.

Hasarın yanında iki əsgər keşik çəkirdi, onlar özlərindən, ordan-burdan söhbət edirdilər. Biri dedi:

– Deyirlər ki, məni çöldən tapıblar, atam da Xuşandra-xan olub.

O biri əsgər qışqırdı:

– Qardaşım!

Onlar qucaqlaşdılar, bir-birinə danışdılar ki, onları bura gətirəndə anaları da yanlarında olub. Amma sonradan onları ayırıblar; uşaqları övladı olmayanlara oğulluğa veriblər, ananı da xan sarayına qulluqçu göndəriblər. İndi o hardadır? Sağdır, yoxsa yox? Onlar bu barədə heç nə bilmirdilər. Xan bir az yaxınlıqda ağacın altında dayanıb bütün söhbəti dinləmişdi; səhər xan onları yanına çağırtdırıb etiraf etdi ki, onlar öz oğlan-

larıdır. Xan əmr etdi ki, onlar knyaz təyin edilsinlər. Xan öz arvadını da axtarmağa başladı. Qadın xan sarayında dərzi idi.

Xan öz torpağına yürüş etdi, oranı fəth edib Yer üzündə ən əzəmətli xan oldu.

Onlar yürüşdən qayıdıb şənlik etdilər; 80 gün yeyib-içdilər, 60 gün dincəldilər, çox xoşbəxt yaşamağa başladılar.

İRİN-TYUMİN XAYRXAN

Şaraqın-qobi çölünün o biri tərəfində alçaq Barun-Altay təpəliyində İrin-tyumin Xayrxan adlı yüksəklik var. Bu, doqquz yüz min ildırımsaçan deməkdir. Həmin dağların başında qayada bir yazı var. Belə yazılıb: Bu dağların başında ağ daş var; gün günortaya çatanda, kölgə daşın üstündən yerə çəkiləndə kölgənin qurtardığı yerdə 900.000 lan gümüş basdırılıb. 80 yaşlı bir qoca kişi günəş çıxanda ağ kəlin üstündə buraya gəlsə, bu xəzinəni götürə bilər.

NOYAN-XULAXAY

Keçmişdə gələcəkdən xəbər verən adamlar bir xana demişdilər:

– Yayda təzə ayın 15-ci bədirlənən günündə oğurluğa getməsən, öləcəksən.

Xan gecə oğurluğa getdi. Yolda onun qarşısına bir nəfər çıxıb soruşdu:

– Sən kimsən?

Xan dedi:

– Mən oğruyam.

Naməlum şəxs dedi:

– Onda birlikdə gedək!

Onlar bir varlı kəndə gəldilər. Oğru bir qoyun tutub kəsdi, xana dedi:

– Sən dərisini soy, mən də alaçığa gedim, su içmək istəyirəm.

Xan qoyunun dərisini soymağa başladı, amma bacarmadı; yoldaşı gəlib çıxanadək o, dərinə soyub qurtara bilmədi. Yoldaşı gəlib xanı danlamağa başladı:

– Bəs indiyədək nə iş görmüsən? Bu qədər vaxtda mən alaçıqda gizlənib tzaxarıkçının¹ dediklərini dinlədim. O, sabah xanı qonaq çağırub şərabına zəhər qatmaq istəyir; xanı zəhərləmək istəyir. O, üç qat masada iki eyni qədəh qoyacaq; qədəhin birinə şərab süzüb zəhər qatacaq, birinci masanın örtüyünün altına qoyacaq. Digər boş qədəhi xanın yanında şərabla dolduracaq. Əvvəlcə, özü içəcək ki, xan heç nədən şübhələnməsin, sonra da xana süzüb qədəhləri gizlicə dəyişəcək. O dedi ki, xanın varisi yoxdur, arvadını oğluma alacağam, oğlum xan olacaq.

Xan ilə oğru əti bölüşdürüb papaqlarını dəyişdilər, hərəsi bir tərəfə yollandı. Səhər xan adamlarını göndərdi ki, papaqla gecə rast gəldiyi yoldaşını axtarsınlar. Oğrunu gətirəndə xan nəvaziş göstərib onunla qardaş oldu, tzaxarıkçini də mühakiməyə verdi. Xan qardaşlığını tzaxarıkçi təyin etdi. Onlar xoşbəxt yaşamağa başladılar.

BÖYÜK AYI BÜRCÜ

Yeti qan. Yeddi qardaş vardı. Karatıxan qardaşlardan soruşdu ki, kimin əlindən nə gəlir. Böyük qardaş dedi ki, mən oxçuyam, göyün yeddinci qatında bir tük görünsə, onu vuracağam. İkinci qardaş dedi ki, düşmən döyüşçülər qardaşlarımı oxla vursalar, o oxları bir-bir tutub geri qaytaracağam. Üçüncü qardaş dedi ki, göydən düşən bədəni tuta bilər, yerə dəyməyə qoymaz. Dördüncü qardaş dedi ki, qovağı kökündən çıxarıb hər cür düşməni vura bilər. Beşinci qardaş dedi ki, altı qardaşı-

---

1. Tzaxarıkçi – əyan.

nın hamısını qucağına alıb heç olmasa hansısa bir çaydan keçirər. Altıncı qardaş... (söyləyici heç nə deyə bilmədi). Yedinci ən kiçik qardaş dedi ki, o mahir oğrudur, hamının gözü qarşısında bir şey oğurlaya bilər. Karatıxan qardaşlardan xahiş etdi ki, onun itmiş Çoltoş adlı qızını axtarıb tapsınlar.

Yetiqanın Altın-Cüstük adlı qızı vardı. Qızı Sarıqan oğurlayıb aparmışdı. Yetiqan atasız-anasız doğulmuşdu; düz yerin içindən. Onlar yemək axtarmağa, xanı axtarmağa getdilər ki, ona xidmət edib yemək alsınlar. Onlar qızı xilas etməyə gedəndə yaraq-yasaqsız, nizəsiz, oxsuz, atsız piyada getdilər.

Böyük qardaş dedi ki, o, Tanrıdan 100 at istəsə, Tanrı ona 100 at, 100 qoyun, 100 tajuur araq verər.

Böyük ayı bürcü. Yeddi ovçu qardaş vardı. Onlar piyada gəzib dolaşırdılar, atsız ov edirdilər. Tanrı onlara 100 at yaratdı ki, bu atlarda növbəli ov edə bilsinlər. Onlar ov edib qənimət gətirirdilər, heç biri qazançı olmaq istəmirdi, bir-birlərini darıtdırırdılar, o istəmir, bu istəmir.

O zaman səkkiz meçin-sekiz meçin¹ vardı. Yeddi ovçu yetiqan meçinlərdən birini məhz Ulkeri qazançı qoydular.

Böyük ayı bürcünün yeddi ulduzu bu adları daşıyır: Ulken – qalan altı nəfərin atasıdır. Onların ən balacası Ezin ni olub. O birilərinin adları: Karşit, Yajılqan (buna müvafiq Balazabas). Şamanlar öz ovsunlarında iki Çolmanın adını çəkirlər: 1) Tanak Çolman. 2) İnır Çolman. İki Çolman səhər-axşam, günəş-ayın rəmzidir.

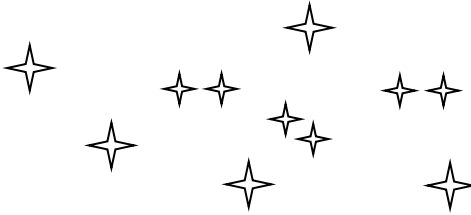
ORION

Anos vadisinin sakini Kudaçi Orion haqqında danışır: Üç maralı qovan Konciqey adlı bahadır vardı. Marallar səməyə qalxanda bahadır diş marala ox atdı; ox heyvanın bu tərə-

---

1. Meçin – meymun.

findən keçib o tərəfinə qanlı çıxdı. O, Orionun üzərində görünür. Bu nağılı Çern yaxınlığında yaşayan bir altaylı aşağıdakı kimi tamamladı: Bütün yer üzündəki vəhşi heyvanları oxlamaq istəyən Kanciqey adlı bir bahadır vardı. O, bütün heyvanları oxlamışdı. Bir dişi maral iki balası ilə qalmışdı. Bahadır maralı qovurdu. Onun yanında üç it vardı; biri böyük idi, o biri iki itin biri ikiillik, digəri birillik küçüklər idi. Sonuncu it dişi marala çatıb onun arxa ayağının dizindən yapışdı. Bu zaman Kanciqey öz atını buraxıb çox tələsdi, altaylı ovçular kimi, piyada qaçmağa başladı. O, qaça-qaça əynini yüngülləşdirmək istədi, papağını çıxarıb atdı, nəhayət ki, yayı çəkib oxu atdı. Ox dişi maralı yaralayıb bədənindən qanlı çıxdı. Kanciqay Yer üzündəki bütün heyvanların kökünü kəsmək istədiyinə görə Tanrı onu lənətləyib ulduza çevirdi.

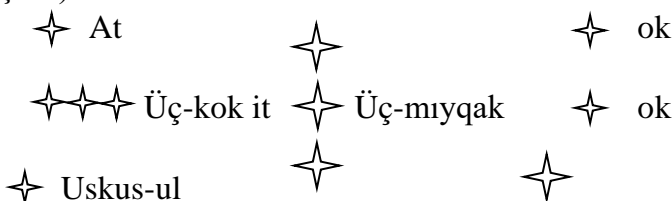
İndi göydə həm ovçu, həm də maral ulduz kimi görünür. Üç ulduz yanaşdır; bunlar iki balası ilə dişi maraldır; maral ortadadır, balaları yanındadır. Onun altında Kanciqaydır. Maralın üzərində qanlı ox var, Kandoqo. Ana maralın yanında üç it var; küçük marallara yaxınlaşıb. Bahadırın sağ tərəfindəki ulduzlar – yaxınlıqdakı papağı, uzaqdakı da buraxdığı atıdır.

Koqoldey. Bir ovçu vardı, acımadan bütün heyvanları oxlayıb kökünü kəsirdi, qarşısına çıxan heç bir vəhşi heyvanı salamat buraxmırdı. O, Yer üzündə çoxlu heyvanı məhv edib yuxarıya qalxdı (Üstüqü Oron) ki, orada da ovunu davam etdirib hər şeyin kökünü kəssin. Kuday onu sınağa çəkib üç dişi maral, Uç-muy-qak yaratdı. Koqoldey onların dalınca qaçdı. Onun atı yoruldu,

Koqoldey atını buraxdı. Onun iti kok-it Uç-muyqakın dırnaqüstü oynağından tutdu. Koqoldey oxu atdı, amma birinci dəfə əli boşa çıxdı. İkinci dəfə oxu atdı, ox Uç-muyqakın ətini deşib keçdi; ox onun bədənindən qanlı çıxdı. Hər iki ox indi göydə ulduz kimi görünür; Uç-muyqakın üstündə – biri sağda, o biri soldadır. Tanrının Koqoldeyə qəzəbi tutub onu da səma ulduzuna çevirib.

(Söyləyən: Askat kənd sakini Kondoş soyundan qoca Çoltoşdur).

Üç ulduz üç maraldır; onların altında üç ulduz üç boz itdir; bir az da aşağıda iki ulduz solda at, sağdakı Uskus ul özüdür. O, bir dəfə ox atır, bir ox maralların üstündədir; ikinci dəfə atılan ox o biri ulduzdur.

Uskus ulun (Orion) bu göstəricisini N.Y. Nikiforov Arxıt vadisinə köçmüş bir altaylıdan eşidib.

Uskus-ul Uç-mıyqakı “üç dişi maral”qovur.

PLEYADALAR

Ülkər-Pleyadalar. Bununla tarix hesablanır. Ülkər hər ayın 3, 7, 9 və 15-də ayın yaxınlığından keçir. Ülkərlə siçan,

öküz və s. illəri müəyyən edirlər. Ülkərlə insanların doğulduğu illəri də hesablayırlar (Kudaçi, altaylı).

Meçin ayı müşayiət edən ulduzlardır (Çoltoş).

Uker bürcü. Ay ilə bərabər gedir: bu, Venera ulduzlar qrupudur.

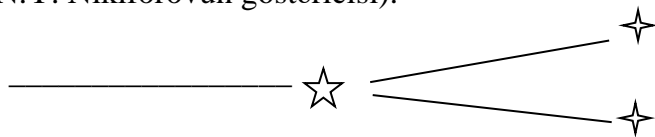
Venera səhər – Çolmon.

axşam – Ulkerdir.

Qütb ulduzu. Altın-kazık “qızıl paya” (Anos).

Qütb ulduzuna örkən bağlanıb: o biri ucunda iki səmənd at – iki sarat, ortasında da düyün var.

(N.Y. Nikiforovun göstəricisi).

Altın-kazık. Tüfəngi hansı ulduza tuşlasan, o yerindən düşəcək, Altın-kazak heç vaxt düşməz.

Bahadır Kanciqay öz atını ora bağlayıb (Çoltoş).

ŞƏRHLƏR

Altaylıların yaddaşında iki ənənə yanaşı qorunub saxlanır: biri şamanlıq, o biri isə söyləyicilər (nağılçılar) yaxud rapsodlar (dastançı-lar), altayca kayçilər. Birinci qrup ayin nəğmələrindən ibarətdir. Bu nəğmələri şamanlar qavalın müşayiətilə tanrıların ünvanına və şaman allahları haqqında əfsanələrdən oxuyurlar. Digər ənənəyə bahadirlar haqqında balalaykanın müşayiətilə rəcitativ oxunan nağıllar daxildir. Hər iki ənənədə qaranlıq dünyanın yaxud cəhənnəmin tanrısı məlumdur: bu tanrının adı Erlik-xandır. O, eyni dərəcədə altaylılara, soyotlara məlum olduğu kimi, monqollar, buryatlar da onu tanıyırlar. Göydə yaşayan ali tanrı hər iki ənənədə müxtəlif adlar daşıyır: altaylıların şaman ənənəsində O, Ulken, söyləyicilərin dünyəvi ənənələrində isə Uç-Kurbi-Stan adlanır. Buryatlarda da iki ənənə özünü göstərir: şaman ənənəsində onların göydə yaşayan ali tanrısı Eseqe-Malan-tenqri adlanır, nağıllarda isə onun yerində Quçin-qurbu – Xormusten-xan dayanır. Quçin-qurbu monqolca otuz üç deməkdir. Ali göy tanrısının altayca adının birinci üzvündə də üç vardır. Monqollarda şamanlıq yalnız bəzi parçalarda qalıb və buddizmlə qarışıb. Buna görə də ali tanrının dünyəvi ənənə ilə müqayisədə ayrıca bir ad daşması ilə bağlı qəti qərar qəbul etmək mümkün deyil: monqolların bahadirlıq dastanlarında, buryatlarda olduğu kimi, ali tanrı Xormusten-xan adlanır. Kult və dünyəvi ənənələr arasındakı bu fərqi izah etmək üçün belə bir fərziyyə irəli sürmək olar ki, Ulken ilə Eseqe-malan kultları bəlkə də altaylıların və buryatların milli kultları kimi qəbul olunub. Kurbistan-xan yaxud Xormusten-xanın adı həm altaylılara, həm də buryatlara başqa tayfanın təsiri ilə keçib. Sanki altaylılarla, soyotlarla, buryatlarla birgə kultunda Ulkenin yaxud Eseqe-Malanın yerində Kurbistan-xanın dayandığı bir tayfa olub və Kurbistan-xan, altaylılarda və buryatlarda Ulken və Eseqe-Malan olduğu kimi, həmin xalqın da milli tanrısı olub. Həmin tayfa altaylılarla və buryatlarla müqayisədə daha yüksək kult dərəcəsinə qalxıb; hansısa dövrdə o öz qonşularına təsir etməyə başlamış və sonuncular həmin tayfanın şifahi ədəbiyyatını, yəni nağıl və dastanlarını mənimsəməyə başlamışlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dastanların mətnlərində onlar başqa tayfanın Kurbistan adını özlərinin milli

Ulken yaxud Eseqe-Malan adı ilə dəyişdirməyərək olduğu kimi saxlamışlar. Beləliklə, mənə elə gəlir ki, altaylılar ilə buryatlarda olan kult və dünyəvi ənənələr arasındakı fərqi izah etmək olar. Kurbistan yaxud Xormusten adı bütün Monqolustanda və ona şimaldan yaxın olan bütün ərazilərdə yayılıb. Ulken və Eseqe-Malan adları isə Monqolustanda eşidilməyib. Buna görə də belə güman etmək olar ki, Kurbistan kultunu yaradan tayfa Monqolustanda yaşayıb.

İtaliyalı alim Komparetti özünün Kalevali haqqında elmi əsərində fin və Avropa eposu arasındakı fərqi, hər şeydən əvvəl, onda görür ki, Avropa eposu öz sətirələrində bahadırlardan danışır, fin epik əsərlərinin qəhrəmanları isə bahadırlar deyil, cadugərlərdir (yəni şamanlar): bahadırlar öz düşmənlərinə qarşı qılınc, nizə, ox ilə döyüşürlər, fin qəhrəmanları isə düşmənlərini ovsunlarla məğlub edirlər: onlar kantele çalır, mistik formullar oxuyurlar, nəticədə düşmən cəhənnəmə vasil olur. Çöl eposu öz mahiyyətinə görə fin eposundan daha çox Avropa eposuna yaxındır; bu epos bahadırların şücaəti və keçirdikləri döyüşlərdən bəhs edən hekayətlərlə tamamlanır. Amma bəzi faktlar düşünməyə vadar edir ki, o eposların əvvəlində də bahadırların yerində şamanlar olub. Şaman dünyasına düşəndə, məsələn, Altayda hər şeydən çox şəbihləri dinləmək lazım gəlir; bunların məzmunu şamanın cəhənnəmin hökmdarı Erlikin qaranlıq dünyasına enməsindən ibarətdir.

Şamanların inancına görə, ruh insan yuxuda olarkən onun bədənini tərk edib havada dolaşır; bu zaman cəhənnəmin ağası olan Erlikin xidmətçiləri onun arxasınca düşüb tuturlar və cəhənnəmə aparırlar; ruhu tərk edilmiş bədən ağrımağa başlayır. Xəstənin qohumları şaman çağırırlar: o, şamanlıq edib öyrənir ki, ruh hardadır; bu zaman ruh ya havada yolunu azıb, ya əsir düşüb ya da Erlikin cəhənnəmində dustaqdır: sonuncu halda şaman Erlikin yanına səfər edir: elə bu səfərin təsviri xəstənin çarpayısı yanında şamanın icra etdiyi şəbihin əsas hissəsini təşkil edir.

Cəhənnəmə düşən şaman Erlikə oğurlanmış ruhun işıqlı dünyaya qaytarılması xahişi ilə müraciət edir. O, Erlikə yaltaqlanıb ona fidyə verir. Altay və monqol nağıllarında Erlikin qaranlıq dünyasına enmək şamana yox, bahadıra aid edilir: amma burada fərqləndirici cəhət ondan ibarətdir ki, bahadır Erlikdən ruh yox, hansısa-bir əşya alır. Məsələn, uryanxay nağılında qəhrəman Ul-Berge Erlik-xandan Karab-

tı-xana polad cib bıçağı alıb gətirir (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 415). Altay nağılında bahadır İrin-Şayn-Çiçirgə Erlikdən Toybon –xana cirakı, yəni araqçəkən aparat gətirir (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 428). Burada çar olunmuş nağıllar toplusunda da Ayin-Şain də həmin əşyanı gətirir (səh. 64).

Buhdan başqa bəzi bahadırlıq dastanlarında da qəhrəman cəhənnəmə ruhu gətirmək üçün düşür. Belə ki, monqol povestində Qeser-xan əsərin sonuncu epizodunda öz anasının ruhunu qaranlıq dünyadan xilas edir (Die Thaten Gesser shan, səh. 285). Dürbüt nağılında bahadır İrin-Sayn göydən gələn səsin hökmü ilə Erlikin qaranlıq dünyasına enir, cəhənnəmin bütün qapılarını aralayır və dustaq edilmiş bütün ruhları göy qurşağı ilə səmaya göndərir (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 481).

Bahadırlıq dastanlarında cəhənnəmə apararı yolun təsvirindəki cizgilər şaman rəvayətlərində olduğu kimidir; şaman inancına görə, şaman Erlikin qaranlıq dünyasına enərkən qarşısına yeddi maneə yaxud keçid, altayca poudak çıxır. Həmin keçidlərə bahadır dastanlarında, məsələn, Qeser haqqında povestdə də rast gəlinir (Танг. – Тиб. Ок-райна Китая. II, стр. 30). Bəzən keçidlərin özləri də çox oxşar təsvir edilir; belə ki, Qeser haqqında povestdə qəhrəman ölüm təhlükəsi ilə üzləşən (ibidem) bir dəstə qızla qarşılaşır; altaylıların inancına görə, Erlikin qaranlıq dünyasına enmiş şaman onu ədəbsiz bədən hərəkətləri ilə başdan çıxarıb məhv etməyə çalışsan yeddi həyasız qızla qarşılaşır.

Cəhənnəmin mənzərəsi həm şaman rəvayətlərində, həm də bahadır dastanlarında eynidir; şaman nağıllarında cəhənnəmə düşmüş şaman çox sıx otlu çəmənlikdə, naxır bulağının yanında dayanıb, bədəni isə çox cılız olan madyanlar görür (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 134, 172, 710). Soyot nağılında bahadır Xerek-Kirves atası Arolbay-xanın əmri ilə Erlikin yanına ikiüzlü kürk üçün gedir; yolda sürünün başını döndərə bilməyən bir oğlan görür (yəni Siziğin əzabı kimi bir əzab hiss edir), cılız bir madyan görür, ətrafda isə su, bol ot olur, madyan Tantal kimi əzab çəkir (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 617).

Bir Altay əfsanəsində deyildiyinə görə, Cayaçı-xanın əmrilə cəhənnəmə düşən şaman orada ağaca mıxlanmış “göylər oğlu”nu tapır

(Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 172). İrin-Sayn haqqında derbüt nağılında biz bu motivin izini görürük; İrin-Sayn “göylər oğlu”na bir növ zərər yetirdiyinə görə dözən buxovlanmış dəvə ilə qarşılaşır (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 376).

İstər şaman, istərsə də dünyəvi ənənədə cəhənnəmə enmənin təsvir olunduğu epik cizgilərin bənzərliyi belə düşünməyə əsas verir ki, bu iki nəşr bir-birindən asılı olaraq yaranmayıb, bunlardan biri digərindən çıxıb; yəqin ki, birinci şaman nəşri, sonra isə ondan dünyəvi nəşr çıxıb. Burada bahadırın səfərinin yalnız zahiri vəziyyəti şamanı xatırlatmır, bəzən bahadırın öz təbiəti də şamana bir qədər bənzəyir, yəni o sehrbaz olur.

Mənim Katun vadisində eşitdiyim “Aru-Manday” altay nağılında (Тəəssüf ki, nağılın qeydiyyatı mənim portfelimdə yoxdur. Nağılın məzmunu ondan ibarətdir ki, xeyirxah varlıq Ak-Buri Tenqri-xanın yəni göylər hökmdarının qızını Aru-Mandaya arvad olaraq gətirir) əsas qəhrəman olan Aru-Manday Erlikin yanına gedəndə çoxlu şər qüvvələrin qaynaşdığı çöldən keçir; Aru-Manday oxuyub mis qamçı ilə şər qüvvələri qovub özünə beləcə yol açır. Aru-Manday, əlbəttə, şamandır. Əgər şamanlıq şamanın səyahətini təsvir etməlidirsə, onda qaval at kimi, qavalın toxmağı, orbo isə qamçı kimi təqdim olunur; qamçının misdən olduğu göstərilir, çünki orbo bəzən mislə çərçivələnir.

Yalnız şamanlar şamanlıq etməklə, yəni qavalın müşayiəti altında ovsunla oxuyub oynama vasitəsilə şər qüvvələri qovmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Burada dünyəvi nağılda oxuma buraxılıb.

Nağılda bahadırın əlinə qaval verilməyib. Şamanlar heç də həmişə qaval ilə şamanlıq etməzlər, yalnız bir əllərində toxmaq olur.

Bahadıra aid edilən sehrlə qüvvənin göstərildiyi başqa nümunələr də gətirmək olar. Bahadırın möcüzə göstərmə vəziyyətinin təsvir olunduğu nağıllara da rast gəlinir. Belə ki, Abatay dalay lama ilə yarışır (Очерки северо-западного Монголии. Т.IV, стр. 337).

Rəqs edən bahadırlar qərb eposlarında da var. Qafqaz nart dastanlarında bahadır İşi-Badinoko nartların yığıncağında qablar qoyulmuş masanın üstündə oynayır. O, ilanlarla dolu olan kasadan pivə içir, ilanları öz polad bığları ilə kasanın divarlarına sancaqlayır (Сборник о кавказск. горцах, Т. V, отд. II. «Из кабардинских нартов. сказаний», стр. 59).

Rus dastanında rəqs edən bahadır yoxdur, lakin qədim şamanlıqla bağlı situasiyanın izi kimi qəbul edilə bilən bir məqama rast gəlinir: bu, bahadır Dyuk Stepanoviçin kaftanında ilan təsviridir.

“Düyməciklərdə vəhşi şirlər,
İlgəklərdə zəhərli ilanlar.

Dyuk Stepanoviçin
Vəhşi şirləri xal-xal olub,
Zəhərli ilanları hərdən fit çalır.

Dyuk Stepanoviç
Qızılı düyməciklərini bağladı.
Düyməciklərdə zəhərli ilanlar çəkilmişdi
Həmin qızılı düyməciklərdə”.

(Русские былины старой и новой записи.
II ч. №50, 52, стр. 179, 186).

“Dyuk Stepanoviç sağ əlini
ağ sinəsinə apardı,
Həmin qəşəng düyməciklərə
Onun qəşəng düyməcikləri bağırırdı,
Hər biri bir cür səslə,
Bomboş çöldə bomboz qurdlar ulaşan kimi”.

(Печорские былины, записанные
Н. Ончуковым, №24, стр. 127).

“Həmin Çuriluşka Plenkoviç
Xırda qamçını necə düyməciklərə vurmağa başladı,
O, düyməcikləri cingildətməyə başladı,
Bu düyməcikdən o düyməciyə
Üzür Zəhərli ilan.

Dyuk... xırda qamçını düyməciklərə vurdu,
O, düyməcikləri cingildətməyə başladı.
Birdən quşlar həzin oxudu,
Vəhşi heyvanlar nərildəyib bağırırdı”.

(Песни, собранные П.Н. Рыбниковым, Т. I, №29, стр.197-198).
Bundan başqa aşağıdakı mənbələrə baxın:

Гильфердин – Т. III. «Онежские былины», стр. 182: ilgəklərə zəhərli ilanlar tikilib, düyməciklərə vəhşi heyvanlar sancılıb, heyvanlar nərildəyir, ilanlar fit çalırđılar. Киевский народ попадал. Том , стр. 138, 557.

Рыбников – Т. II, стр. 217-218; 705-706: “Hər bir qızılı düymədə qırx mağara ilanı fişıldayır, hər bir düymədə qırx vəhşi heyvan nərildəyir”.

Bahadır həyatı ilə kaftana tikilərək canlandırılan bu ilanlar haqqında təsəvvürü şərh etmək çətindir. Şaman ayinində də biz ilan təsvir olunmuş mantiyada rəqs edən şaman görürük. Şübhəsiz, bu ilanlar ona görə geyimə tikilir ki, ayın zamanı şamana kömək etsinlər.

Rəqs etmə lama ayininin tərkibinə də daxil olmuşdur. Lamalar maska taxır, xüsusi mantiya geyinir, məbədin qarşısında meydançaya çıxıb dairəvi dayanaraq rəqs edirlər; verilən fiquru cəhənnəmin hökmdarı Erlikin təsvir olduğu maska təqdim edir. Bir neçə saatdan sonra rəqs edənlər, maskalar cüt-cüt meydançanı tərk edib məbədə daxil olurlar. Meydançada yalnız Erlikin təsviri olan maska qalır. Yoldaşları getdikdən sonra o, uzun müddət tək rəqs edir. Lama təsəvvürünə görə, rəqs edən bu qəzəbli tanrılar insanların düşməni yox, dostlarıdır. Onlar belə təmtəraqlı rəqslər edirlər ki, təbiətdə olan şərqüvvələrə tanrıların ayıq-sayıq olduğunu xatırlatsınlar (Позднев. Очерки быта буддийских монастырей. С.-П. Б. 1887 г., стр. 392). Belə bir ideya Baldor haqqında buddist əfsanəsində də hiss olunur. Yəqin ki, Erlikin təcəssüm olduğu hökmdar Tibetin hakimi olur: onun başı, Erlikin başı kimi, buğa buynuzlu olur. O, öz buynuzlarını gizlədib saraya onun başını bəzəmək üçün çağrılan cavan oğlanların hamısının boynunu vurdurur. O da Erlik kimi insan həyatını məhv edir. Hökmdarın sirri açılanda, əhali buynuzlardan hökmdarın cəhənnəm təbiətini tanıyanda xalqın bu müsibətinə son qoya bilən igid axtarmağa başlayırlar. Axır ki, ayın rəqsləri üçün tikilən mantiya geyinmiş, mantiyanın gen qollarında oxuyay gizlətməmiş, oynaya-oynaya saraya gedib hökmdarı öldürən bir gənc oğlan meydana çıxır (Танг. – Тиб. окрайина Китая. Т. II, стр. 199). İnsan soyunun kökünü kəsməyə yönəldilmiş hökmdar edamları dayandırılır. Bu əfsanədə, yəqin ki, şamanın Erlikin qaranlıq dünyasına enməsinə təsvir edən şaman şəbihi formasını dəyişib.

Rus dastanında Erlik kimi fiqurlar yoxdur, amma rus nağıllarının dəniz hökmdarını bu obrazın solğun inikası kimi qəbul etmək mümkündür. Onun səltənəti də, Erlikin qaranlıq dünyası kimi, yer səthinin altında yerləşir. Rus bahadırları Sadko onun yanına getmək üçün Erlikin yanına gedən şaman kimi aşağı enməli olur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, gətirilən nümunələr belə bir fikir yaradır ki, həm çöl, həm də rus və Qafqaz dastanları qədər bütün bahadırlıq dastanları fin dastanları kimi, öz tərkibində şaman rəvayətlərinə əsaslanıb; bütün dastanlarda şamanın başına gələnlərdən bəhs olunur; bütün bunlar kult əfsanələri olub; nəticədə bunlar şamanların qüdrəti haqqında əfsanələrdən dünyəviləşdirilərək güclü bahadırlar haqqında nağıllara çevrilib.

Monqolustanda əvvəllər şamanlar və yuxarıdakı tanrı Kurbitan-xan haqqında kult əfsanələri yaşaya bilərdi; sonra bu kult məhv olub, başqası ilə əvəz olunub, bütün kult əfsanələr kompleksi isə dünyəvi söyləyicilərin malına çevrilib. Bu, çox asanlıqla baş verə bilərdi. Hazırda şamanlığın tamamilə çiçəklənmə dövrünü yaşadığı hər yerdə siz görə bilərsiniz ki, şaman dini nəğmələri tək-cə peşəkar şamanların taleyinin bir hissəsini təşkil etmir; əhalinin qalan kütləsində də siz uzun şaman nəğmələrini əzbər bilən, bu nəğmələri oxuyub qavalda müşayiət etməyi bacaran çoxlu gənc qadın və kişilərə rast gələ bilərsiniz. Burada şamanlığın tədricən aradan silindiyini təsəvvür etsək, onun dini-mənəvi ehtiyatı şamanları təqlid edən dünyəvi insanların yaddaşında hər bir halda qorunub saxlanmalıdır.

Türk-monqol rəvayətlərinin gələcəkdə daha çox toplanması orda folklorunda özünü göstərən iki nəhəng obrazı ümumiləşdirməyə imkan yarada bilər. Bunlardan biri və birincisi Yer üzündə ölümün məhvinə çalışan çox əzəmətli şaman obrazı, o biri isə Yer üzündə bütün canlıların kökünü kəsmək vəzifəsini daşıyan qüdrətli oxçu-bahadır obrazıdır. Onların hər ikisi dünyanı yaradana qəti etiraz edib onunla mübarizəyə başlayırlar. Rəvayətlərdə bir obrazdan digərinə keçidi tapmaq mümkündür. Bu iki obrazın yaxınlığına terminologiyadakı bənzər xüsusiyyətlər də uyğun gəlir.

Monqolustanın uzaq şimalında qədim (ola bilər ki, ən birinci) əzəmətli şaman haqqında rəvayətlər yayılıb. Qərbdə, Xobdo şəhəri ətrafında

da onun üçün Dain-tere-tarxan-bö, şərqdə Kosoqola gölü ətrafında Dain-Tirxin adı qeydə alınıb. Sonuncuda bö qeydə alınmayıb, amma Dain-Tirxinin şaman olduğu deyilib. Bö monqolca şaman deməkdir. Bu söz monqol əlyazmalarında buqə kimi yazılır, bö kimi tələffüz olunur. Keçmişdə də bu söz buqə kimi deyilib. Şamanın Xobdoda qeydə alınmış adında rast gəlinən tere, yəqin ki, tenqir, tenqre, tere (Xan-xuxey sıra dağlarından şimala doğru Dəri-nor “səma gölü” gölü), ter (Xuaxem çayının yuxarisında Ter-nor “səma gölü” gölü) kimi variantlarda dəyişməsi türk-monqolca tenqri “səma” sözündən başqa bir şey deyil. Məgər bahadır termini həmin bu buqə və tere (ter) ifadələrindən düzəlməyibmi?

ALTAY-BUÇIY

Bu nağılı ilk dəfə Kuznetsk qəzasının Çern qəsəbəsində yaşayan tatar N.M.Yadrinsev qeydə alıb və mənim “Şimal-qərbi Monqolustan oçerkləri” (IV cild, səh. 369) kitabımda çap olunub. Sonra iki altay variantı qeydə alınıb: birini mən Ursul vadisində (bu variant başqa nağıllarla birlikdə Peterburqa Coğrafiya Cəmiyyətinə göndərilib, hələ çap olunmayıb), o birini isə cənab N.Y. Nikiforov Katun vadisində qeydə alıb və bu topluya salınıb. Həmin nağılın digər variantı teleutlarda da var; bunu Boçat rayonunda cənab Tokmaşev qeydə alıb. Nağılın teleut variantında əsas qəhrəman Altay-Buçiy yox, Altay-Kuuçını adlanır. Bu variant hələ çap olunmayıb.

“Altay-Buçiy” nağılının süjetini, Xovuqu haqqında monqol (Очерки северо-западного Монголии. Т.ІІ, стр. 175) və Ханçавay haqqında soyot (Очерки северо-западного Монголии. Т.ІV, стр. 583) nağıllarında olduğu kimi, etibarsız bacının (yaxud arvadın) öz qardaşını (yaxud ərinə) zəhərləməsi təşkil edir.

Monqol nağılında bahadır Xovuqunun bacısı bahadır Xadın-Dzüge ilə sözləşir ki, qardaşını məhv etsin; o, bu məqsədlə özünü xəstəliyə vurub qardaşını əvvəlcə Abriq-moqay ilanının, sonra isə Xarmanqıs əjdahanının ürəyini gətirməyə göndərir. Xovuqu ora gedəndə yolda üç qızın yaşadığı ağ alaçıqın yanından keçir (Söyləyici qızlara ad verib: Tsaqan-Dara, Noqon-Dara və Nar-Xancit; ilk iki ad buddist ilahələrinin adıdır; bu onu göstərir ki, onlar səma qızlarıdır); qızlar onu bu təhlükəli səfərdən döndərməyə çalışırlar. Xovuqu bacısının

gözlədiyinin əksinə olaraq səfərdən sağ-salamat qayıdır. Bu zaman bacısı ona şərab verib kefləndirir, Xadın-Dzüge sərxoş vaxtında ona hücum edir; onun Xadına qalib gəlməsi üçün bacısı qardaşının ayaqları altına dəvə pəyinindən yumru kürəciklər, onun düşməninin ayağı altına isə un səpir. Xovuqu öldürülür; onun Solonqo (monqolca “göy qurşağı”) atı yol üstündəki ağ alaçıqda yaşayan üç bacını belində bir dəfəyə gətirir, onlar ölmüş bahadırı dirildirlər.

Soyot nağılında Xanqavay kisəyə tikilib dənizə atıldıqdan sonra onu Kanqa-karat atı üç qardaşdan birinə ərə getmiş bacısı Çeçinkisin yanına qaçır; bacı ilə üç qardaş (yəqin ki, üçü də birlikdə bir ata minirlər) Xanqavayı xilas etməyə gedirlər. Onlar dənizin dibindən bahadırın sümüklərini çıxarıb sahilə qoyurlar. Xanqavay Kanqa-karat atının kişnəməsindən sonra dirilir.

A.D.Rudnev buna bənzər süjeti buryatlardan qeydə almışdır (Хори-бурятский говор. Спб. 1913-1914, вып. 3. Сказка «Лодой-мерген», стр.01). Arvadı Loday-merqenə xəyanət edir; onun sevgilisi Loday-merqeni öldürür; Loday-merqenin Uxant-ulan atı Tenqri-xanın (göylər tanrısı) qızını gətirir, o, Loday-merqeni dirildir.

“Xəyanətkar bacı” nağılından başqa diriltmək qabiliyyətinə malik olan qızların çıxış etdiyi süjetdə etibarsız bacı yoxdur; əksinə, burada qardaşına sevgi göstərən bacı təsvir olunur. Bu nağılı buryatlardan cənab Xanqalov (Записки Вост.-Сиб. Отдела Геогр. О-ва по этн., т. I, в. I, стр. 32-61), yakutlardan Xudyakov (Верхоянский Сборник в Зап. Вост.-Сиб. Отд.Геогр.О-ва т. I, в. 3, стр.10), altaylılardan Radlov (Proben, I, 12-28) qeydə alıb. Öldürülən bahadırın gözəl bacısı var; o, qardaşını həyata qaytarmaq üçün onun paltarını geyinib diriltmə gücünə malik olan üç qıza elçi gedir. Yakut nağılında bu üç qeyri-adi qız Günəşin, Ayın və Yeddiqardaşın qızlarıdır; altay nağılında Günəşin və Ayın qızlarıdır; üçüncünü, yəqin ki, söyləyici unudub; buryat nağılında onlar Eseqe-Malanın üç qızıdır.

Eseqe-Malan buryat rəvayətində Xormusten-xanın monqollarda daşdığı missiyanı daşıyır. İnsanları diriltməyi bacaran üç qız ardıcıl olaraq Xormusten-xanın qızları idi. Xormusten-xanın bu üç qızı ilə bağlı təsəvvür monqol rəvayətinə də yad deyil. Monqol nağılında

bahadır Qeserin göydə yaşayan üç bacısı var. Qeser təhlükəli vəziyyətdə düşəndə qızlar yerə enib onu xilas edirlər.

İki halda motiv oxşardır; hər iki bahadır – Altay-Buçıy ilə Qeser köməyi göydən alırlar; Altay-Buçıya, mənim fikrimcə (mənim Solomon haqqında Saqa kitabıma bax: səh.118), Çolmon ulduzu kömək edir, bunun üçün o, ata çevrilir və diriltmək gücünə malik olan qızı gətirir. Qeserə üç üzvdən yaxud fiqurdan ibarət hansısa göy kombinasiyası kömək edir. Altaylıların “Altay-Buçıy” və soyotların Xanqavay nağlında, buryatların nağlında da olduğu kimi, öldürülmüş bahadırın yanına üç qız yox, bir qız gətirilir, amma hər iki halda üç sayı vardır; altay nağlında üç bacı var; onlardan biri bahadırın meyiti yanına gətirilir; soyot nağlında isə dənizə atılmış bahadırı xilas etmək üçün qadınla birlikdə üç qardaş gedir.

Mən Şimali Tibetdə Qumbum məbədində Xuxunor gölünün yaxınlığında yaşayan bir monqol qızdan yuxarıda Xovuq haqqında qeyd olunan nağıla çox bənzəyən nağıl qeydə almışdım (Тан. Тиб. окр. Китая, II, стр.157). Həmin nağılda Xovuqun yerində bahadır Donçji-Molum Erdeni dayanır; Xadın-Dzügenin yerində isə bahadır Utu-Şara-Bökö var; burada iki qadın xəyanət edir: arvadı və bacısı; arvadı özünü xəstəliyə vurur, Donçji-Molum göydə olan böz buğanın (Kuku-Buxa) ürəyini gətirməyə gedir. Yol üstündə yaşayan iki qız Noqon-Darexe ilə Tsaqan-Darexe buğanın ürəyini qoç ürəyi ilə dəyişirlər. Utu-Şara-Bökö bahadır Donçji-Molumu öldürür. İki at (bunlardan biri ağ-süd rəngli at günəşdir) yolun üstündə yaşayan qızların yanına qaçır, onları öldürülmüş bahadırın yanına gətirirlər. Qızlar onun qollarını tərpedirlər, bahadır dirilir. Donçji-Molum bahadır Utu-Şara-Bökönü öldürür, qadını da cəzalandırır. Bu nağılı danışan monqol qızın yaşadığı Xuxunor gölü Xovuqu haqqında nağılı danışan söyləyicinin yaşadığı Xotoqoyto obasından 2000 verst uzaq məsafədə yerləşir. Məsafənin uzaqlığına baxmayaraq, hər iki variantda qızların Noqon-Dara və Tsaqan-Dara olmaları ilə bağlı göstərici qorunub saxlanmışdır.

Xəyanətkar ana və arvad haqqında nağıl rusalarda da var (Афонасьев Н.Р.С. Москва 1897 г., II т. «Звериное молоко» варианты а, b, c, d; «Притворная болезнь» – а, b). Etibarsız qadın, monqol nağlında olduğu kimi, həmin məqsədlə özünü xəstəliyə vurur; amma ba-

hadır bəzi nağıllarda öldürülür, digərlərində ona hələ ölüm hazırlanır; xilaskar qıza yalnız iki variantda rast gəlinir («Звериное молоко» b variantı, «Притворная болезнь» a variantı). “Yalançı xəstəlik” nağılında ki variant şərq nümunəsinə yaxındır; xəyanətkar ananın oğlu olan bəhadır İvan Tsaryeviç şəfali dərman dalınca gedəndə yolda qıza rast gəlir.

O öldürüləndə nişanlısının ona verdiyi iki it bəhadırın sümüklərini qızın yanına gətirir, qız onu diri və ölü su ilə dirildir (səh.16, II). Rus nağıllarında bu xilaskar qızlara fəvqəltəbiilik aid edilmir; bununla onlar şərq orda nağıllarından fərqlənir; belə ki, monqol nağıllarında onlar ya göylər tanrısının qızları ya da Tsaqan-Dara və Noqon-Dara adlı ilahələr olur. Bu ilahələrin kiçik heykəlləri və ikonaları bütün şimali buddist dünyasında geniş yayılıb. Bunlara Monqolustanda, Tibetdə və Çində çox rast gəlmək mümkündür. Qədim kultun xəyanətkar qadınla bağlı bu izləri rus nağıllarında saxlanılmayıb. Bu baxımdan qərbi slavyanların nağılları maraqlıdır. Slovak nağılında öldürülən bəhadır “Müqəddəs həftəlik”, xorvat nağılında “Həftənin böyük gənci”, çernoqoriyalıların nağılında “Vila” dirildir. “Müqəddəs həftəlik” nağıllarında bu vəziyyətlə bağlı digər məqamları da axtarmaq, həmçinin bunları Tsaqan-Dara ilə Noqon-Dara haqqında əfsanələrlə müqayisə etmək lazımdır. Xəyanətkar qadın mövzusunda “İvan Qodinoviç” haqqında rus bılınasında da rast gəlinir; bəhadırın rəqibi bir variantda Afroma yaxud Vaxroma, digər variantda isə Koşa Tripetoviç yaxud ölməz Koşadır. Mənim “Orta əsrlər eposunda Şərq motivləri” kitabımda XXVII fəsildə (səh.660) həm İvan Qodinoviçin, həm də Xovuqunun (Ak-Kobok, Ak-Kıbyak) və Xadının (Ködön, Kiden, Kotyan) türk-monqol rəqibləri haqqında ədəbiyyat göstərilmişdir. Rusların Vaxromasında monqol Kormustunun səsləri eşidilir, Koşa isə sanki monqol Qeserin nişanəsidir. Qeserin də xəyanətkar arvadı var; o da arvadını buna bənzər şəkildə cəzalandırır; onun ətini xırda-xırda doğrayıb çölə dağdır.

Artıq deyildi ki, Qeser haqqında monqol povestində Xormusten-xana üç qız verilir. Mən altaylılardan iki göstərici qeyd almışam (Оч. С. 3. Монг. IV, 69); bir variantda altay şamanlarında Kurbistanın yerini tutan Ulkenin on iki, digər variantda isə yeddi qızı var. Buddistlərin Sansariyn-Kurde (Dünyanı dolanma) əsərində Xormusten-xanın taxtı yanında onun on iki qızı təsvir edilmişdir. Amma, yəqin ki, üç

sayı tanrının adı ilə sıx bağlı imiş; bu say tanrının öz adına da əlavə olunub; Sibir türkləri Kurbistanın adına türkcə üç, buryat və monqollar isə quçin-qurbı – quçin otuz, qurbı üç – artırmışlar (Monqollarda olan mürəkkəbliyi mən belə izah edirəm. Monqollarda Qal-Ot-xan kimi beynəlxalq birləşməyə rast gəlinir; onlarda oda sitayişdə od tanrısı belə adlanır. Güman etmək olar ki, əvvəllər Xromusten-xan adına ikidilli üç-qrubı birləşməsi artırılıb. Amma sonradan monqollar onlara aydın olmayan üç ifadəsini özlərinə aydın olan quçin ilə əvəz ediblər).

Ulduzların sırasında üç sayı Orion ulduzunun adı ilə yanaşıdır. Onun üç ulduzdan ibarət olan qurşağı monqolca Qurbu-maral (üç maral), eynilə altayca uç-mıyqak adlanır. Qırğızca isə bu, uş-arkar, üç daş qoyundur. Bütün bunlar heyvan adlarıdır, sanki bu adı ulduza mifoloq yox, heyvan ovçusu verib. Ruslarda Oriona digər adlarla bərabər həm də Koromislo adı verilib. Türklər monqol sözlərini mənimsəyəndə monqolca *x k*-ya, monqolcada sifətlərin *ty* şəkilçisi *lu*-ya keçib. Buna görə də monqolca *xormustu* türkcə *kormuslu* ilə əvəz olunub ki, bu da Orionun rusca adına yaxındır. Bununla belə bu, çox sevindirici, amma hər halda təsadüfi uyğunluq ola bilər. Biz burada ulduzun arxaik barbar adının ev məişət əşyasına, yaxud, əksinə ev əşyasının adının ulduza keçməsi kimi bir sualla toqquşmuşuq.

Türk-monqol tanrısının adının ilk səsləri qırğızların dastan qəhrəmanı Kozu-Kurneşin adında da eşidilir. Xormustu ilə Kurneş arasında epik qarşılaşdırmalar üçün material yoxdur; Kurneş, əlbəttə, dastanda əsas qəhrəmandır, amma Xormustunun dastanlarda belə bir fəaliyyəti yoxdur; o yalnız hadisələrin mərkəzindədir, bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir, o yalnız müşahidə edir, o tamaşaçıdır. Kurneşin rəvayətini Xormustunun hekayəsi ilə qarşılaşdırmaq olmaz, çünki Xormustu haqqında, xüsusilə, şəxsən onun özü haqqında heç bir rəvayət söylənmir.

Bu personajlar müqayisə olunmaz dərəcədə müxtəlif müstəvilərdə dayansalar da, hər halda onlar arasında bəzi qarşılıqlı əlaqələri nEzərdən keçirmək mümkündür. Qırğızların Kozu-Kurneş dastanında monqolların Qeser-xan haqqında povestinə aid bəzi işarələr var (Танг.Тиб. ок-раина Китая, II, 119). Bənzərlik ümumi sxemdə deyil, yalnız ayrıca bir epizodda və bəzi təfərrüatlardadır. Dastanın bəzi variantlarında Kurneş

olmayan vaxt Citi-bay onun sürülərini qovub aparır, anasını isə qul edir. Kozu-Kurneş öz mal-qarasını geri qaytarıb anasını azad edir. Qeseriada da bu epizoda Çoton haqqında nağıl uyğundur. Kozu-Kurneş anasının əlini qaynar arpayaya basıb onu məcbur edir ki, sirri açsın; Qeser də belə edir. Kozu-Kurneş Sarı-bayın yanına gəlib çobanlıq edir və onun qızının alaçığında yatır; Qeser də hökmdarın yanına yoxsul cildində gəlir və qızının yanında iş görür. Ehtimal ki, Qeseriyadanın bu paralellərdən ibarət finali, əvvəllər Kozu-Kurneş haqqında olduğu kimi, ayrıca nağıl imiş. Monqol povestində Qeser Xormusten-xanın oğludur; orda rəvayətlərində atanın adının oğula və əksinə keçməsi hallarına rast gəlinir. Monqol dastanında oğul Qeser adlandırılır, Xormus forması isə ataya aid edilir, türk dastanında isə bu forma Kurneş ilə əvəzlənib oğula verilib.

Temçi atın adını altay obalarında kənd rütbəsi olan Demiçi ilə eyniləşdirmək çətindir; bu, yəqin ki, arxaik sözdür. Monqol rəvayətlərində rast gəlinən Temuçin, Tamaçi formalarını göstərir. Temuçin Çingiz xanın ilk adıdır.

Altay-Buçıyın iki iti var: Ezer ilə Bazar (Mifik itlərin digər adları üçün bax: Потанин, Танг.Тиб. окраина Китая, II, 118. Очерки С. 3. Монг. IV, 284, 399, 505, 514, 670; Radlow Proben, II, 394-396, 410). Bir halda Xarçin-Borçin ilə uyğunluq özünü göstərir; “Solomon haqqında Saqa” kitabında mən başqa oxşar uyğunluqları da qeyd etmişəm (Arci Borci və s.). Bax: “Solomon haqqında Saqa”, səh.77.

Gələcəyi bilən Demiçi-Eren at göyə qalxıb Ak-Çolmon (Venera) ulduzuna çevrilir, sonra yenə yerə enib at cildinə girir. Söyləyici bu personajın at təbiətini onun ən qədim mahiyyəti ilə göstərir; at bəzən ulduz şəklinə düşmək qabiliyyətinə malik imiş. Nağılı söyləyən, yəqin ki, bu çevrilməni başqa cür başa düşüb; Ak-Çolmon ulduzu bahadır Altay-Buçıyın himayəçisi olub və ona hər cür faydalı olmaq üçün kürən ata çevrilib. Bu ehtimal həmin nağılın buddistlərin Oyo-bodisatt haqqında əfsanəsi ilə qarşılaşdırılması zərurətini yaradır (bax: Г.Потанин «Сага о Соломоне», стр. 117, 119, Томск, 1912 г.).

Əfsanədə Tanrı Burxan-bağşi at cildinə girib Oyo-bodisatta gəlin gətirir. “Etnoqrafik icmallar”da (IX kitab 1891, № 2, səh. 74, Piliqrim məqaləsi) Oyo-bodisatt əfsanəsi ilə insanları ölümdən xilas etmək üçün Balax atın cildinə girmiş Avalokiteşvar haqqında hind

rəvayəti arasında yaxınlaşma göstərilib. Göydəki bacıları Qeserin yanına gətirən at Biliqiin-qer (monqolca qer kəhər deməkdir) adlanır. “Altay-Buçıy” nağılı Oyo-bodisatt və Qeser haqqında əfsanələri tamamlayır və onlara işıq salır.

Altay-Buçıyın bacısının, digər nağıllarda olduğu kimi, bir yox, iki sevgilisi var: Aranay ilə Şaranay; ola bilər ki, bu, qoşa addır: Aranay-Şaranay (Saran monqolca ay deməkdir)Başqa nağıllarda sevgilinin adları belə qoşa xatırlanmır. Yalnız soyotların Xanqavay nağılında bu hal istisnadır, orada sevgilinin adı İr-Sarıdır.

Altay-Buçıyın malikanəsində Umar-Timar çayı xatırlanır. Tomsk qəzasının türkləri Umar adını Ob çayının adına əlavə edirlər. Bu, digər qoşa adlı İdil-Cank kimi cüt ad deyilmi? (cank altayca daşqın, sel deməkdir. Ola bilər ki, umar-timar “çox daşan su” deməkdir. (Вах: Г.Потанин «Сага о Соломоне», стр.10). Türk və monqol nağıllarında tez-tez Sumeru dağları ilə bircə Süd dənizinin adı da çəkilir. Bu toplunun başqa yerlərində gah axan, gah axmayan çaydan da bəhs olunur. (Yuxarıdakı indeksə bax).

Gah axıb gah axmayan çay və dəmir qovağın kökü ilə bağlı təsvürü “Süd Yolu və Qütb ulduzu” kimi nəzərdən keçirmək olmazmı? Bunların ikincisi tez-tez ordahlılarda dəmir paya kimi təqdim olunur.

Qırğız nağıllarında Temir-terek “dəmir qovaq” yaxud sahildə tək ucalan Bay-terek “varlı qovaq” adlarına tez-tez rast gəlinir. Bəzi rəvayətlərdə “Qütb ulduzu” bir yaxud iki at bağlanmış at axuru kimi təqdim olunur. Monqol rəvayətlərində bu, qızıl axurdur (Танг.Тиб. окрайна Китая, II, 330). Rəvayətlərin birində qızıl at axurunu oğru aparıb (Танг.Тиб. окрайна Китая, II, 123). Altaycada at axuru çakıdır; bir qırğız nağılında altaylılarda yeddibaşlı əjdaha Cel-begənə uyğun gələn zalım div Cal-maus qızıl aşığı qoruyur. Bəlkə, burda Altın-çaka adı ilə aşığı yox, elə Altın-çakı, qızıl at axurunu, yəni monqolca Altın-xatısın olan qütb ulduzunu başa düşmək lazımdır.

Uç-Kurbistanın yanında olan uşaq suyu – Bala-suyu yakut nağıllarında Sülüqay suyu ilə qarşılaşdırmaq olar (Санг.Тиб. окрайна Китая, II, 386: Известия Вост.-Сиб. Отд. Геогр. Об-ва, т. XV, №5, 13).

Bu topluda bahadırın yayı hər yerdə “araqay” adlandırılır: monqol rəvayətində də oxşar forma məlumdur. Olöt nağılında Xuxunor

gözü ətrafında bahadır Donçji-molumun qızıl oxluğu – arquyu var (Танг.Тиб. окраина Китая, II, 160).

Altay-Buçıyın yerdəki anasından başqa göydə də Ak-Emegen “ağ qarı” anası var. Monqolların Qeser dastanında da bahadırın yerdəki anasından başqa göydə nənəsi də var; buryat variantında o, Anzan – qörmö ötödö adlanır.

Altay-Buçıyın oğlu Erke-Mondur öz gənc arvadı Altın-Çaçakı qayınatasının evindən aparır. Qadın atasından bir baş mal-qara belə almır, amma tulunu (dəri kisə) istəyir, bu zaman bütün mal-qara onun arxasına düzülür. Sibir tatarlarının nağılında mal-qara Tzalkuyruk atın (Radlow Proben, IV, 443), soyotlarda Koldu-burxanın (Очерки С. З. Монг. IV, 416) arxasınca gedir. Həmin motiv Tulyak haqqında başqırd nağılında da var(Вестн. Рус. Имп. Геогр. О-ва 1858 г., ч. XXIV в отделе «Смесь», стр.313). Bütün bu hallarda qadın dönüb baxanda mal-qaranın bir hissəsi geri qayıdır.

Toplunun 25-ci səhifəsində qayınatası Altay-Buçıyı Karaqulanın 4 dişini gətirməyə göndərir. Soyot nağılında Arolbay-xan öz oğlu Xerek-Kirvesi əjdaha Çekanın 8 dişini gətirməyə göndərir (Очерки С. З. Монг. IV, 614) ki, onu sarayın dəmir tavanına dayaq vursun. Kara-qula yaxud Kara-kula vəhşi heyvan cizgiləri ilə təqdim olunan bir əjdahadır. Altaylıların Manı rəvayətində Kara-qula onun yeddi oğlundan biridir; onların hamısının adı vəhşi heyvan adlarıdır (Очерки С. З. Монг. IV, 177, b variantı). Bu toplunun 47-ci səhifəsində altıquyuqlu Kara-qula Altayın ruhu ilə göstərilir; başqa yerdə (38-ci səhifədə) Kara-qula səkkizquyuqlu göstərilir. Burda o ayğır, başqa yerdə isə madyan adlandırılıb (Aşağıda “Altın-Mize” nağılına şərhə bax). Kazanda nəşr olunan altay dilinin Lügətində karaqula şirdir (Həmçinin bax: Очерки С. З. Монг. IV, 185-186).

AİN-ŞAİN-ŞİKŞİRQE

Altaylılardan qeydə alınmış belə bir məzmununda nağıl mənim “Şimal-Qərbi Monqolustan oçerkləri” (IV c., səh. 427) kitabımda çap olunub; əsas qəhrəman İren-Şayndır. İrin-Sayn adı Monqolustanda Xobdodan Ordosadək hər yerdə yayılıb, amma Şikşirqe hissəsinə başqa üzvlər artırılıb. Dürbüt nağılında (Очерки С. З. Монг. IV, 429)

bu İrin-Sayn – Qunun-nastay Mikeledir (Qunun-nastay – otuz yaşlı, mikele melekey sözüdür, qurbağa deməkdir); ordos nağılında (Танг. Тиб. окраина Китая, II, 131) İrin-Sayn – Altın-Qorqoltaydır (altın-qorqoltay qızıl qırqovul deməkdir). Monqol nağıllarında digər süjetlər bu adla bağlıdır, lakin mənim 1877-ci ildə qeydə aldığım nağılda süjet eynilə cənab Nikiforovun Askat kəndində topladığı nağılda olduğu kimidir. Yalnız onun qeydə aldığı daha yaxşı və tamdır.

Mənim 1877-ci ildə Çuy çölündə qeydə aldığım nağılda İren-Sayn-Çiçirqe Toybon-xanın əmri ilə Erlik-xandan araqçəkən aparat – cırakı alıb gətirir, sonra isə eyni zamanda həm quş, həm də şaman qadın olan qəribə məxləq Kankire-kuş onu gətirir.

Ain-Şain-Şikşirqe hələlik yalnız altaylılarda tapılıb; nə Monqolustandan, nə də Soyot torpağından belə bir süjet hələlik əldə olunmayıb.

Cənab Nikiforov tərəfindən qeydə alınmış Askat variantında beş hadisə var: 1) Üç qızının qorxmazlığını yoxlayan qoca Olökşin haqqında. 2) Karaqul haqqında. 3) Kөр-balık haqqında. 4) Ain-Şaynın Erlikin yanına araqçəkən aparat üçün getməsi. 5) Toybon-xanın sarayına quş-şaman qadın Kan-Keredenin gətirilməsi.

Altaylılardan bu nağılı məndən başqa cənab Palkin də qeydə alıb (Известия Вост.-Сиб. Отд. Геогр. Об-ва, т. I, в I, 140). Həmin qeyddə Olökşinin adı atadan qıza keçib; İrin-Şain adı həmin qeyddə yoxdur; Palkinin qeydə aldığı nağılda yalnız üç hadisə var: 1) qızların sınağa çəkilməsi. 2) Xan sarayına qeyri-adi canlının (Kara-Kulun əvəzinə) gətirilməsi. 3) Erlikin qaranlıq dünyasından arxıtın (dəri qab) gətirilməsi (jаракın əvəzinə).

Bu nağılım daha bir variantı “Томек Yeparxiya Xəbərləri”ndə (1912, №14-15) verilib; burada da qız bəhədirlıq şücaəti göstərir, Olökşinin adını Elemzi (cadu, bəla) əvəz edir; qız döyüşdən qayıdanda bir qarı ona yeni “Yein-yein-Şikşirge” adını verir (Çin mənbələrinin 396-556-cı illər arasında göstərdiyi və mənim də Ordos monqolları arasında izlərinə rast gəldiyim “Juan-Juan” xalqının adı ilə qarşılaşdırmaq olar). Adının dəyişdirildiyi məqamda qız cinsini də dəyişir; burada Toybon-xanın əvəzinə Toymon-xan var; onun doqquz çox yaxşı bəhədri var; bəhədir nəhəng bir balıqın, sonra isə boz buğanın (həm də qəhrəmanın

buğaya çevrilmiş atı buğa ilə birlikdə döyüşə atılır) ürək-ciyərini, Toymon-xana gətirir, həmçinin göydən şaman qarını və üç şiri gətirir.

Cənab Radlovun qeydə aldığı “Tektebey-Merqen” nağlında (Proben. I c., səh. 31-59, 1866) süjetin birinci yarısı, yəni Toybon-xan ilə yeddi zaysanın müharibəyə getməsi haqqında nağıl yer alır; müharibədə köməkçi Tektebey-Merqen olur, amma onun qız olduğu deyilmir. Atanın sınaqları ilə bağlı epizod qeyri-müəyyən izlər şəklində saxlanılıb: ata üç oğlunu yoxlayır ki, görsün onlardan hansı daha yaxşı yuxu görür; ata onları üç iti dağ zirvəsinə göndərir; iki böyük qardaş görür ki, guya onların ailəsi varlanıb, kiçik isə ailənin kasıblaşdığını görür; ata-ana cılız dəvələrin cildində gedirlər; böyük qardaşlar qurda dönüb meşəyə qaçırlar, onun özünün isə sağında günəş parlayır, solunda ay, alında isə sübh ulduzu(Çolpan) çıxır; kiçik oğlun yuxusu atanın xoşuna gəlmir, tapşırır ki, onu öldürsünlər. Radlovun variantında Toybon-xanın yerində Ay-kan, Kuluzin-kanın yerində isə Kün-kan var.

Rus bılınasında xəlvəti dinləmə bahadır Volxa aid edilir; Kuluzun-xanın yerində hind hökmdarı Saltık-Stavruleviç var. Düşmənin ölkəsinə getməyə mane olan çətinlik göy çay ilə birgə şəhər divarıdır; bahadır qarışqaya dönüb divardakı xırda kəsiklərdən keçir (Кирша Данилов, изд. Суворина. стр. 38).

Üç gənc oğlanın sınağa çəkilməsi motivi ardıcıl olaraq belə qarşıya çıxır: 1) monqolların Qeser haqqında dastanında; göylər tanrısı Xormusten-xan (buryatlarda Türmas-xan) üç oğlunu yoxlayır ki, onlardan hansı yerə enib qəhrəmanlıq göstərə bilər, yalnız kiçik oğlu, yəni Qeser bu qabiliyyətə malik olur (Танг.Тиб. окраина Китая, II, 59). Rusların Smolensk quberniyasından qeydə alınmış bir nağlında ata üç oğlunu sınağa çəkir, şahlığı dolanmağı tapşırır; tapşırığı yalnız kiçik oğul yerinə yetirə bilər (Добровольский «Смоленский Сборник» ч. I, 195); burada tülkünün yerində nəhəng Paluqrim var; Afanasyevdə (Р.Н. ск. изд. 1897 г., т. стр. 347) ata üç oğlunu sınağa çəkir ki, görsün, kim nəyə qadirdir; məlum olur ki, kiçik oğul Borma çox yaxşı oğru imiş.

Olökşin adını monqol nağıllarında rast gəlinən Ulukşin adı ilə müqayisə et. Monqol-buddist əfsanəsində ata çevrilmiş tanrı Aybodisatta gəlin gətirir (Очерки С. З. Монг. IV, 317); gəlinin sarayına qaçan at qıza onu tutmasına imkan verir; qız atı minəndə at onu

Ay-bodisattın yanına aparır; əmisi Ulakşın (ulakşın monqolca köpəyin yaxud canavarın dişisinə deyilir) onun ardınca qaçır; altay nağılında Çolmon ulduzu at cildinə girib üç bacıdan birini Altay-Buçıya gəlin gətirir; bacılar növbə ilə atın yorğasını yoxlayırlar, kiçik bacı minəndə at onu Altay-Buçıyın yanına qaçırır. Burada da sınaq var, amma digər hallarda bir personaj üç personajın, burada isə üç personaj birinin qabiliyyətini yoxlayır.

Yuxarıda Karaqul haqqında “Altay-Buçıy” nağılına aid şərhə bax.

Ker-balık adlı ikinci üzv tatarca balıq deməkdir. Ker sözünün mənasını söyləyici izah edə bilmədi; bu söz həmçinin Ker-tilan ilana və Ker-cütpra adlı hansısa nəhəngə artırılır. Nağıllar Ker-balık ilə Ker-cütpranın nəhəng cəhəngi olduğunu göstərir; bu vəhşinin ağzı açılarda aşağı çənə yerdə qalır, yuxarı çənəsi isə göyə dayanır. Minusin tatarlarından Kiro-palak qeydə alınmış (Radlov Proben, II c., 469).

Kan-karıde quşunu haqqında bütün Monqolustanda rəvayət yayılmış mifik Xan-qaride quşu ilə müqayisə etmək olar. Altay nağılında bu yer quş dərisi şəklində təqdim olunan şaman mantiyası ilə bağlı şaman rəvayətindədir. Yakutların şərhinə görə, mantiyaya tikilən dəmir zolaqlar quş sümüklərini göstərir; bunlardan bəzisi körpücük sümüyün, çiyin sümüyünün, qabırğanın və s. adını daşıyır (Vasilyevin «О шаманской мантии в трудах музея Петра I» məqaləsinə bax); bu rəvayətləri cənab Anoxin altaylılardan da qeydə alıb.

Erke, Erxe yaxud Erxi adına bəzi başqa nağıllarda da rast gəlinir. Şimali Monqolustanda marmotun əvvəllər insan olması ilə bağlı rəvayətlər yayılıb; bu, Yer üzündə bütün canlı məxluqun kökünü kəsmək istəyən mahir oxçu Erxe olub. Onu utandırmaq üçün Tanrı qarşısına çıxıb oxu Yeddiqardaşa atmağı təklif edib. Erkenin əli boşa çıxıb utandığından yerə girib və bahadırdan vəhşi heyvana çevrilib (Танг. Тиб. окраина Китая, II, 345; Очерки С. З. Монг. II, 151, IV, 179). Salnamə yazısında Erke-kara Kirey xanı Vanın qardaşıdır. O, Vana hücum edib onu xan sarayından qovur, çöl-biyabanda sərsəri həyatı yaşamağa məcbur edir yəni salnamənin digər yerində Çingiz xana aid edilənlər ona da şamil olunur (Труды пек. дух. миссии IV, 76, 92). Erke-kara Çingiz xanla eyni şəxs deyilmi? Erke-kara birləşməsi XIII əsrdən əvvəl də Asiyada mövcud olub; çox güman ki, XIII

əsrin yazılarında həmin qəhrəmanlara Elike-xanın Xəli-xanla rəqabəti haqqında nağıl da aiddir. Çin salnaməsi bunu Monqolustanda tukuue tayfasının hakimiyyəti dövrünə, yəni VII əsrə aid edib (Вост. Сбор. Спб. 1872 г., стр. 159; Танг. Тиб. окраина Китая, II, 346).

Erkenin adı Çində monqol hakimiyyəti dövründə xristianların adı sırasına daxildir; bir çox göstəricilər sübut edir ki, monqol xristianları Arxaun yaxud Erkeun adı ilə tanınırdılar; çinlilər bu adı Elikeun kimi göstərirlər. Çinşunas Palladiy ehtimal edir ki, Erke adı Xristə verilib; bu ada əlavə edilən *un* şəkilçisi ilə Xristin tərəfdarlarının təliminin qeyd olunması üçün termin yaranmışdır (Вост. Сбор. Спб. 1872 г., т. I. Статья о. Палладия. Старин. Следы христианства в Китае, стр. 27). Xristin doğum tarixinə əsasən, 781-ci ilə aid edilən qədim Si-an-fu xristian abidəsində Xristos E-li-ya adlandırılır. O.Palladiy deyir ki, monqollar Xrist adını Erkeyə çeviriblər və ikinci ad Xristosun, Si-an-fu abidəsində adlandırıldığı kimi, E-li-ya adına uyğundur. E-li-yanın çincə transkripsiyasını Arya-balo formasına paralel olaraq Eri-ya şəklində bərra etmək olar (Очерки С. З. Монг. IV, 280-283).

Buryat rəvayətində İrxı-Nomonun adı çəkilir; monqolca Erxe və türkcə Erke adları buryatca İrxıdır; İrxı-Nomon, yəqin ki, Erlikin adlarından biridir; bəzi türk tayfaları Erlikə Erlen-Nomon adını verir; Erlen siçovul, Nomon köstəbək deməkdir. İrxı-Nomonun Erliklə eyniliyi onun Molontoy ilə yarışı haqqında buryat nağılı ilə monqolların Balın-Senqe və Erlik haqqında rəvayətinin qarşılaşdırılmasından meydana çıxmışdır.

Kalın kimi Molontoy da Erliki inandırır ki, guya onun buğası gündə üç dəfə Yer üzünü fırlanır; Erlik heyvanları dəyişməyi təklif edir, Molontoyun buğasını minir, buğanı çəkiyə öldürür, bir sözlə, Balın-Senqenin hekayəti tamamilə təkrar olunur (Очерки С.З. Монг. IV, 266).

İrxı-Nomon haqqında buryat rəvayətləri belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Erke-Kara adı yalnız Erlikin qızına verilməyib, onun özü də belə adlanıb. İndi Erxenin adının Yer üzündə bütün canlıların kökünü kəsməyə and içmiş, əli boşa çıxıb yerə girmiş və marmota çevrilmiş bahadıra verilməsi məsələsi anlaşılmaz qalır; bahadır Erke də Erlik kimi həyatı məhv edəndir. Asiyada dünyanın

yaradıcısı ilə mübahisə edən qüdrətli varlıq ilə bağlı təsəvvür yararıb; yayılmış kultun mərkəzində dayanan bu fiqura Erke-Karanın adı verilib. Yalnız bu kultun mövcudluğu və mərkəzdə dayanma vəziyyəti ilə Erke-Kara adını xristian təliminin əsasını qoyan Erkenin adına əlavə kimi izah etmək olar.

Rus rəvayətlərində də işıqlı obrazın qaranlıq obrazla mübadiləsinə rast gəlinir. Yenisey quberniyasında qeydə alınmış bir nağılda (Записки Краснояр. Подотд. Геогр. Общ., т. I, вар. II, стр. 22) İsanı doğan Müqəddəs Ana (Мать Пресвятая Богородица) var; bu nağılın Afanas-yevin qeydə aldığı variantında (P.C., M. Изд. 1897 г., стр. 322) İsanı doğan Ananın yerində zalım varlıq olan “xortdan” göstərilir. Rusların dəmirçi haqqında nağılında dəmirçinin yanında gələcəkdən xəbər verən bir insan işləyir. Bir variantda (Афанасьев. Русские легенды. стр. 191) həmin işçinin cildində Xristosun, digərində isə (Легенды Афанасьева. стр. 190) şeytanın gizləndiyi məlum olur. Belə bir əvəzlənmə gizlənən Xristos haqqında rəvayətdə də açıqlanır. Ruslar bəzi ovucşəkili yarpaqları olan bitkilərə müxtəlif adlar veriblər: “Xristoxoronka” (Xristi qoruyan), “Xristov prikrıt” (Xristin üstünü örtən), “Xristoprodavka” (Xristi ələ verən); əvvəlki iki ad belə bir əfsanə ilə izah olunur ki, Xristos otun altında cuhudlardan gizlənibmiş; cuhudlar ota nizə batırıblar, yarpaqlarını qoparıblar, buna görə də onun adı ovucşəkili formada qalıb; mərhəmətli bitki fərarini öz yarpaqları altında gizlədib, buna görə də onun adı “Xristoxoronka” (Xristi qoruyan), “Xristov prikrıt” (Xristin üstünü örtən) olaraq qalıb. Başqa otlar Xristin taleyinə biganə qalıblar, onu gizlətmək üçün yarpaqları altına buraxmayıblar, cuhudlar Onu görüb tutublar; bu, “Xristoprodavka” (Xristi ələ verən) bitkisidir. Digər rəvayətdə bitkinin yarpaqları altında Xrist yox, şeytan gizlənir. Avropa Rusiyasında “prostrel” (güləbətın) adlandırılan bitki haqqında belə rəvayət olunur ki, onun yarpaqları altında şeytan gizlənəndə Cəbrayıl ona ox atıb; ox bitkinin çiçəyinə dəyib çiçək saplağı boyunca keçib, bundan da onun içində qanov açılıb (Восточные мотивы. стр. 516); Qərbi Altayda olan rus kəndlərində güləbətın bitkisi “Pulsatilia” “vetrenka” (anemon) adlanır; Boqoroditsa nə üçünsə bu bitkini sevmirdi və onun hələ qışın soyuq küləklərinin kəsilmədiyini erkən vaxtda çiçəkləməsinə bəyənirdi. Onun bu bitkini nə üçün

sevməməsi ilə bağlı rəvayət unudulub; “Xristoprodavka” ilə bağlı rəvayəti nEzərə alaraq belə düşünmək olar ki, bitkinin altında şeytan yox, Boqoroditsanın oğlu gizlənilib və bitki onu öz yarpaqları altında gizlətməyib. Çətin ki, rus xalqı arasında bu əfsanələrin xristian əsasının buraxılması mümkün olsun. Ehtimal ki, bunlar xristianlığın yayılması-nadək olan dövrdə mövcud imiş və heyvanlar haqqında türk-monqol nağılların mənşəyi ilə əlaqəsi olub. Həmin nağıllarda biz göylər oğlu (monqollarda Ten-qriin-xu, altaylılarda Tenqredinq-ulu) və onun düşməni haqqında rəvayətə rast gəlirik; göylər oğlu yerə enir; burada yatarkən onun boğazı gəmirilib yaxud gözləri cızılıb. Bu cinayət bu və ya digər xırda gəmirici heyvana – burunduka, uçar siçovula yaxud köstəbəyə (Sokor-Nomon) aid edilir (Sokor-Nomon haqqında nağılı, yəqin ki, belə redaktə etmək olar: göylər oğlunun atası Sokor-Nomonun bu hərəkətindən elə qəzəbləndi ki, ondan qisas almaq üçün onu kor etdi) (Очерки С. 3. Монг. II, 233-235) və s.

Çox güman ki, ilkin vaxtlarda bu, uçan yarasaya aid edilib; əfsanə, yəqin ki, ibtidai insana heyretləndirən bu xırda heyvanın həyat tərzini şərh edərkən yaranıb. Bu heyvan gündüz işığında görünmür, qayaların və ağacların çatlarında gizlənilir, başını elə hərəkətsiz aşağı salır ki, elə bil mıxlanıb. Belə bir qeyri-təbii hal bunun ölüm cəzası olması fərziyyəsinə yaradıb, təxəyyül isə cinayət haqqında nağılı meydana çıxarıb. İndi kütlənin inancına görə, göy cinayətkarla düşmənçilik edib “Şarukana kin bəsləyir” və ona həsəd aparanda ox atır, heyvan isə çatdaqlarda və yuvalarda ondan gizlənilir; ehtimal etmək olar ki, bu əfsanələr kateqoriyasına monqolların bahadır Erxe haqqında rəvayəti də aiddir; bahadır Erxe Yaradanla uğursuz rəqəbətdən sonra yuvada gizlənilir (əvvəlcə baş barmağını kəsir; buryatca erxe baş barmaq deməkdir). Şərqdə bu rəvayətlər xırda heyvana aid olduğu kimi, güman ki, rus rəvayətləri də heyvanlar haqqında həmin dastanlara aid olub.

Rus əfsanələrində Xristos ilə şeytan gizlənilir. Burada başqa adlar ola bilməzmi? Şeytanın yerində slavyanların Kort adı dayanmırdımı? Bununla bağlı təsəvvür onu Erliklə yaxınlaşdırır.

Ak-Tadi nağılında iki yerdə Erlik üzərində ölüm cəzası icra olunur; bir epizodda onu dörd mıxla yerə mıxlayırlar, digər epizodda onu dörd paya ilə çarmıxa çəkirlər. Yəni onunla monqol rəvayətinin

yarasaya qarşı tətbiq olunmasını tövsiyə etdiyi kimi davranırlar – onu dördyol ayrıcında diri-diri dartıb yerə dörd mıxla mıxlayırlar. Gətirilən qarşılaşdırmalar əsasında belə fərziyyələr irəli sürmək olar. İbtidai müşahidəçinin xırda məməlilərin yuvalarda, ağac koğuşlarında, qaya oyuqlarında gizlənmə meylini görməsi bu heyvanlardan gurultulu oxlarla izləyən göyün düşmənləri kimi bəhs olunması ilə bağlı təsəvvür yaradıb; belə bir qorxu gündüz işığında görünməyə qorxan və qaranlıq ağac koğuşunda gününü keçirən yarasanı da təqib edir. Şər qüvvələrin gizləndiyi, günəşin çıxmadığı qaranlıq dünya yaxud Erlikin dünyası haqqında təsəvvür bu müşahidələrdən yaranıb. Marmota çevrilən bahadırın Erxe adı yarasanın türkçə adında olan “cerkanat” yaxud “yarqanat” ilə eyni kökə malikdir. Bu rəvayətin bahadırın öz istəyi ilə yox, göylərin əmri ilə marmota çevrilməsinə aid bir versiyası da mövcud ola bilərdi. Cerkanat əvvəllər şaman olub, yəni o da insan olub, lakin sonradan Yaradanın (göy tanrısı) qəzəbinə tuş gələrək xırda heyvana çevrilib (Очерки С. 3. Монг. IV, 169). Cerkanat göylər oğlunu öldürdüyünə görə günahlandırılmır. Amma hər halda onun göy tanrısına biganəliyi cinayət kimi göstərilir, buna görə də o, heyvana çevrilir. Bahadır Erxe də həmin şaman Cerkanatdır; yəqin ki, göylər oğluna düşmənçilik və cinayət törədilməsi onların hər ikisinə aid edilib; bu cinayəti törədən cerkanat gündüz görünməyə cürət etmir, Erxe isə göylərin qəzəbindən qorxub yuvada gizlənir. Belə düşünmək olar ki, Erke-kara xırda heyvanlar kimi yalnız təbiətin qaranlıq yerlərində özünə sığınacaq tapan Erlikin öz adıdır. O, göylər oğluna qarşı cinayətdə günahlandırılmır, amma bahadırların ona verdiyi çarmıxa çəkmə və mıxlanma kimi cəzalar belə bir fikir yaradır ki, bu hərəkət ona da aid edilib. Erlik şimali Asiya mifologiyasında çox mühüm rol oynayıb. Yalnız bu mövqə heyvanlar haqqında dastandan götürülmüş Erke adının Xristə verilməsini oxuduğumuz zaman yaranan anlaşılmazlığı bir qədər yumşaldır; belə ki, Erke adı türk-monqol folklorunda yayılıb, Monqolustanda xristianlığın yaranmasınadək onun adı ilə bağlı bir sıra xalq rəvayətləri yaşayıb. Elikin Xristosla Çin pəltəkliyi ilə təhrif olunan eyniləşdirilmə fərziyyəsi yolverilməzdir. Şərqşünaslar bir məsələyə diqqət etməlidirlər ki, Erke termini, görünür ki, türk-monqol mənşəlidir. Bu, o deməkdir ki, monqol düzə-

lişlərində də göstərildiyi kimi, xristianlıq Çinə Monqolustandan keçib. Niyə monqolların Erxe adını Xristə aid etməsi müəmmalıdır. Həmçinin bu personaj ilə bağlı rus rəvayətlərinin xırda məməlilər haqqında monqol rəvayətlərinə münasibəti də müəmmalıdır.

Türk-monqol rəvayətlərindən asılı olmayaraq rus rəvayətləri yaranmışdır yaxud bunlar bir mənbədən qaynaqlanırmı?

Erlik Yaradanın özü ilə yarışmaq qabiliyyətinə malik olan qüdrətli ruh olub, onun gələcəkdən xəbər verən bilikləri bəzi hallarda Yaradanın qüdrətini üstələyir, Erlik dünyanı yaratmaqda Ona kömək etmişdir; bəzi rəvayətlərdə o Yaradanın oğlu və Yer üzündə ilk insan adlanır. Bu, Yaradanla daim mübarizə aparan demiurq olub. O, Yer üzündə bütün canlıların kökünü kəsməyə and içib və göylər oğlunu məhv edib; buna görə də o, çarmıxa çəkilməyə məhkum olub; yeri gəlmişkən, xalq rəvayətində göylər Oğlu da bu cəzaya məruz qalır; cəhənnəmə düşən şaman Cerkanat orada ağaca mıxlanmış göylər oğlu Temir-Bökönü tapır (Очерки С.З.Монг. IV, 172). Burada xalq rəvayətində mütərəddidlik yaxud ikili fikir özünü göstərir: gah demiurq Yaradanın və yer üzündəki həyatın düşmənidir və Yaradanın sevimli oğlunu öldürür, gah da o özü Yaradanın sevimli oğlu (Qırğız və altaylılarda erke-bala ifadəsi işlənir, əziz bala deməkdir) kimi təqdim olunur və şər qüvvənin işkəncəsinə məruz qalır. Mıxlanma bir halda zalımlığa qarşı haqlı cəzadır, digər halda əzabverici igidlikdir.

Göylərin düşməni təqib edən göy oxları haqqında rəvayətlərdə qədim bir rus yazılı abidəsində olan cümləyə əlavəni tapmaq olar. Sual-cavabdan ibarət olan “Üç müqəddəsin söhbəti”ndə “Göy gurultusu niyə baş verir?” sualına “İki göy gurultusu mələyi var: qoca Perun və xors Jidovin” cavabı verilir.

Burada Jidovin “yəhudi” mənasında deyil. Bu, sözün mərhum Veselovskinin açdığı mənasındadır, yəni nəhəng mənasında. Həmin Veselovskinin fikrincə, Jidovin “çudovişe” (nəhəng) və “çud” (mücüzə) mənasındadır. Avropa Rusiyasında və Sibirdə “çud” xalqını çud qəbirləri adlanan qədimlərə aid edirlər. Rəvayət olunur ki, “çud” yad tayfanın hücumundan qabaqcadan xəbər tutanda qorxusundan yerə girib. Könüllü yerə girən marmot haqqında monqol rəvayətindəki motiv burda da var: Tobol quberniyasında özünü könüllü yerə basdır-

mağı “sıvır” xalqına aid edirlər (Танг. Тиб. окраина Китая, 335). Sıvır xalqının adını tatarca surka (marmot) “suvur” adı ilə qarşılaşdır.

Göy oxları haqqında rəvayətlər belə bir cümlə ilə bizi daha çox maraqlandırır: qoca Perun oxları xors Jidovinə atır, o isə oxlardan gizlənməyə tələsir. Jidovinə ata ilə oğulun döyüşünü nəql edən bilinalar silsiləsindən olan “İlya Muromets” bilinasında da rast gəlirik: “qocalardan qoca” İlya Muromets çöldə tanımadığı bahadıra rast gəlib onunla döyüşür. Variantlardan birində gənc bahadırın adı Borisdir: ata ilə oğulun döyüşü mövzusu Eruslan haqqında rus nağılında da var: Eruslan Lazareviç yaxud Uruslan Zalazaroviç çöldə tanımadığı bir oğlanla döyüşür, sonra bilir ki, bu, onun oğlu Uruslan Uruslanoviçdir. Belə bir fikir irəli sürülmüşdü ki, Eruslan Arslan-şir adından əmələ gəlib. Xors forması da zooloji adlardan keçib: Kors, Korsak tülkünün çöldə dolaşan xüsusi növüdür: ola bilər ki, Boris həmin *xor* formasıdır, lakin başqa inisial ilə; “b” inisialına uyğun vəhşi heyvan adlarında rast gəlinir: bars, borsuk, barsuk. Bu heyvan adlarına *maloros xort*, *ov iti* daha yaxındır. Bir cümləyə əsasən, həmin şəkilçi slavyan tanrısının (Boq) “kort” adında da var.

Göylər oğlu “Temir-bökö” yaxud “Temir-bös” haqqında rəvayətlərdən başqa, onun xüsusi ad daşımadağı, yalnız “Göylər oğlu” kimi titul verildiyi rəvayətlər də var. Hələ Monqolustanda göy tanrısının “Xormusten-xan” oğlu haqqında da rəvayət var. Bu rəvayətlərdən birində “Göylər oğlu” Çingiz xan, ikincidə Qeser, üçüncüdə isə Tsoros adlandırılır. Hər üçündə deyilir ki, bu, çölə atılmış südəmər körpə idi. Körpənin tapıldığı şərait (körpəni öz yarpaqlarının şirəsi ilə yedizdirən ağac, ağacda oturan bayquş) xüsusilə Tsorosu Çingiz xanla yaxınlaşdırır; Qeser haqqında dastanda bu təfərrüatlar yoxdur; Çingiz xan monqolların ulu babası sayıldığı kimi, Tsoros da kalmık xanlarının ulu babası hesab olunur. Kalmıklarla teleutlar arasında Tsoros yaxud Çoros nəslı var. Qeserin uşaqılıqda və igidliyə başlayanadək gənclikdə daşdığı Cöro adında da eyni kök var. Tsoros haqqında rəvayət inkişaf etdirilmir və körpənin tapılması ilə bağlı hekayətlə dəyandırılır; əksinə, Çingiz xan ilə Qeser haqqında olan rəvayətlərdə çoxsaylı nağıllar yaddaşlarda qorunub saxlanıb; Qeser haqqında nağıllar bir bütöv povestə çevrilib; Çingiz xan haqqında nağıllar isə ayırı-

ayrı nağıllar şəklində qorunub saxlanıb (Сага о Соломоне. Г. Потанин, стр. 153). Mən belə bir fikir irəli sürdüm ki, Qeserin Cöro adlandığı gənclik çağlarına aid Qeseriada nağılları öz növbəsində yarasa haqqında dastandan qurulmuş hiyləgər insan (Balın-Senqe) haqqında nağıllardan götürülüb; Qeser povestində xırda heyvanın boğazını gəmirirdiyi göylər oğlu haqqında Şimal-Qərbi Monqolustan rəvayətinə işarə edilir; povestin personajlarından biri dişlərini Dəmir Asının boğazına batırır, çünki yeganə dişbatan yer bahadırın boğazı idi. Belə ki, onun bütün bədəni dəmirdən idi.

Bu barədə daha dəqiq məlumatlar üçün “Şərq motivləri”nə (səh.378) bax. Si-an-fu şəhəri yaxınlığında tapılmış xristianlıq abidəsində Xristos Eli-ya adlandırılıb. Çincə pəltək Eri-yadan azad olmuş bu Eli-ya adını (yuxarıda da deyildiyi kimi) monqol yazılı ədəbiyyatında çox yayılmış Ar-ya termini kimi qəbul etmək olar: bu, Ar-ya-Balo tanrısının adına daxildir. Monqol yazılı ədəbiyyatında bəzi etnik əsərlər belə bir məlumatla müşayiət olunur ki, Arya-Balonun adı başqa cür verilsə də, o nağıl qəhrəmanı olaraq gizlənilir: belə bir məlumata biz “Erden-Xaralik” və “Oyo-Çikitu” nağıllarında da rast gəlirik. Ehtimal ki, Ayo-Bodisatt haqqında mənim dürbütlərdən qeydə aldığım (Oyo-Noyon) əfsanə də Arya-Baloya aiddir. Bu, əfsanə Arya-Balo yaxud mərhəmət xatirinə igidlik göstərmək üçün balax ata çevrilən Valokit-şvar haqqında hind əfsanəsi ilə müqayisəsində öz təsdiqini tapır (Этногр. Обзор. кн. IX, стр. 95). Bu əfsanənin məzmunu ondan ibarətdir ki, balax at adamyeyənlər yaşayan adaya uçub oraya düşmüş insanları ölümdən xilas edir. Qeser haqqında dastanda da bu paralelliyi izləmək mümkündür: Qeser Bilikiin-qer atının köməyi ilə öz anasını cəhənnəmdən xilas edir: həmçinin burada Arya-balo haqqında rəvayəti göstərmək olar; mən bu rəvayətlərə bizim Baykalın o tayında və cənub-şərqi Tibetdə rast gəlmişəm; sanki məhz hiyləgər oğru haqqında nağıl qəhrəmanlarının siması altında Arya-Balo tanrısını təsəvvür etmək olur: bu kateqoriyadan məhz Balık-senqe və onun buğası haqqında olan nağıl bizi Erlik yaxud İrxı-Nomon haqqında rəvayətlərə gətirib çıxarır. Yarya forması buryatların O.Xanqalovun qeydə aldığı “An-Boqdor” nağılında da var (Очерки С.З.Монг. IV, 279). Taba-yarya qovulan şahzadələrin himayə edirdi.

Bu, şahzadələrin birinin adı deyildimi, o, hind Vikramaçaritrasında şahzadə Vikramaditin yerində dayanmırdımı?

“Tomsk Yeparxiya Xəbərləri”ndə (1912, № 14) üç Kurbustan haqqında nağıl var. Bu, hələlik Kurbustana bahadırılıq şücaətinin aid edildiyi ilk yeganə nağıldır. Beləliklə, bu hal onun belə fəaliyyəti ilə bağlı faktlara paralellər axtarmaq imkanı yaradır. Üç Kurbustan göydə yaşayır, qızıl taxtda oturur – onlar üç qardaşdır. Onlar kiçik qardaşları Otçi-Kurbustanın toyunda yeyib-içirlər, bu zaman Yer-Boko xəbər gətirir ki, Erlikin yeddi yeeki (qardaşı oğlu) yeddi dövlətlə müharibə edir; Yer-Boko onlara qalib gələ bilməyib. Qardaşlar qızıl kitabı açıb oxudular ki, müharibəyə yalnız kiçik qardaş gedə bilər. Otçi-Kurbustan ilə Yer-Boko Erlikin yeddi yeeki ilə vuruşurlar. Amma onlar düşməni nə qədər çox öldürürlərsə, düşmənlər bir o qədər çox artırlar. Məlum olur ki, göydə bir şaman qadın oturub qayınağacı qabığından olan qavalını döyür və ölən döyüşçülərin yerində daha çox yenilərinin meydana çıxması üçün ovsunlar oxuyur. Bu zaman Otçi-Kurbustan şaman qadını oxla vurub onu iki yerə parçaladı. Otçi-Kurbustan ilə Yer-Boko öz düşmənlərinə qalib gəlirlər. Bu zaman Erlik arabasında çıxır, o, yeddi oğlu ilə birlikdə gəlir: Kara-Sokor, Kara-Müüstü (qara buynuzlu), Uzun-Kara, Çiçke-Kara (nazik qara), Meje-Kara (meje-qara), Yılan-Kara və kiçik oğlu hamıdan güclü Ok-Yılan (guruldayan ilan). Yeddibaşlı ilan ağzını növbə ilə onların hər birinin qarnına salır, bu, onlara ölməzlik verirdi. Otçi-Kurbustan ilanın yeddi başını kəsir, sonra Erlikin altı oğlunu öldürüb kiçik oğlu Ok-Yılanla təkbətək döyüşə başlayır. Doqquz il döyüşürlər, nəhayət, Otçi-Kurbustan Ok-Yılanı şişuclu dağların zirvəsinə atır. Bu zaman Ok-Yılan öz ölümünün sirrini açır: yalnız onun dəmir çəkməsində gizlədilmiş bıçaqla onu öldürmək olar. Bu sirri verən Ok-Yılan Otçi-Kurbustana düşmənin qarnından içalatını çıxarmağı öyrədir. Otçi-Kurbustan belə də edir: çəkmənin içindən bıçağı tapıb Ok-Yılanı öldürür, onun içalatını çıxarıb öz içinə qatmaq istəyəndə göydən səs gəlir: “Dayan, içalatı əvvəlcə daşların üstünə sər, qoy qurusun”. Otçi-Kurbustan göylərin əmrini yerinə yetirir: həmin andaca daşlar içalatın altında əriyir, içalat yerin altına düşür. Otçi-Kurbustan bir dağı yerindən qoparıb əmələ gəlmiş deşiyi bağlayır və göyə qayıdır.

Bu Altay nağılı monqol-buryat “Qeseriada”sının giriş epizodundan başqa bir şey deyil. Şmidt tərəfindən alman dilinə tərcümə olunmuş monqol variantı əlimin altında olmasa da, buryat variantından sitat gətirirəm (Танг. Тиб. окраина Китая, II, 44). Monqol nağılıdakı Quçin-Qurbu-Xormusten-xanın, yəni buryatlarda göy tanrısının yerində dayanan Хан-Түрмас xəbər tutur ki, yerdə zülm baş qaldırıb. O, növbə ilə üç oğlunu yerə göndərir ki, bu zülmə son qoysunlar: yalnız kiçik oğul bu əmri yerinə yetirə bilər və zalım nəhəngi parça-parça edir. Bu epizodun altay və monqol-buryat variant nəşrləri arasında fərq var: monqol-buryat variantında igidliyi Xormusten-xanın oğlu, altay variantında isə Xormusten-xanlardan biri, yəni üç qardaşdan biri göstərir. Tanrı Kurbustan-xan haqqında təsəvvürlərdə, Orion ulduzu ilə bağlı təsəvvürdə olduğu kimi, mütərəddidlik var (Сара о Соломоне. Г. Потанин, стр. 115-116). Uç-Kurbustan adı ilə gah bir, gah da üç şəxs nəzərdə tutulur: monqol-buryat “Qeseriada”sında bu, şübhəsiz, bir şəxsdir: o, üç oğulun atasıdır. Altay nağılında isə Uç-Kurbustan üç şəxs, üç qardaşdır. Altay nağılı mənim qırğızların Kozu-Kurneş nağılının Xormusten-xan haqqında materiallara aid olması ilə bağlı fərziyyəmi dəstəkləyir; qırğızların Kirneşi monqolların Xormustu versiyasıdır. Altay nağılı qəhrəmanların həyatının birinci epizodunda dayanır. Amma biz “Qeeriada”ya əsaslanaraq onun rəvayətini davam etdirə bilərik: “Qeseriada”da Otçi-Kurbustanın yerində nəhəngi öldürüb yerdə təcəssüm edən, yerdəki qadından doğulubbir sıra başqa igidliklər göstərən Qeser dayanır. Belə güman etmək olar ki, altay nağılı birinci epizodla bitməyib, bir az da davam edib və “Qeseriada”nın Qeserə aid etdiyi həmin şücaətlər Otçi-Kurbustana da aiddir.

Biz Otçi-Kurbustanın rəvayətini “Qeseriada”nın materialları ilə zənginləşdirsək, onda biz bu materialda qırğızların Kurpeş nağılı ilə qarşılaşdırmaq üçün məlumatlar tapacağımıza ümid edə bilərik. Qırğız nağılının tam versiyalarında Kurpeşin müvəqqəti ölümündən faydalanan Cedıbayın onun mal-qarasını qovması və anasını özünə çoban etməsi ilə bağlı bir rəvayət var: dirilən Kurpeş Cedıbaydan öz qisasını alıb mal-qarasını geri qaytarır, anasını azad edir.

Qırğız nağılının bu hissəsi “Qeseriada”da Çoton haqqında nağıl ilə paralellik təşkil edir: Çoton Qeserin olmamasından faydalanıb onun

mal-qarasını zəbt edir, valideynlərini isə özünə çoban edir. Qeser Çotonu quyuya atır, öz valideynlərini azad edir. Hələ 1893-cü ildə mən “Qeseriada” ilə qırğızların Kurpeş haqqında nağılında özünü göstərən bəzi oxşar təfərrüatlara işarə etmişdim: anasından sirri almaq vasitəsi kimi qızardılmış qaynar darı, məktub gətirən quş (Танг. Тиб. окрайна Китая, II, 119). Bu təfərrüatları baş verdiyi yerdən qopub təsadüfən süjetə yapışdırılan, əslində isə içində təfsilatın ilk dəfə yarandığı süjetlə heç bir əlaqəsi olmayan kortəbii motivlər kimi də qəbul etmək olar. Amma “Qeseriada” ilə qırğız nağılı arasında aşkar edilən genetik əlaqə düşünməyə əsas verir ki, bu təfərrüatlar hər iki rəvayətin – həm “Qeseriada”, həm də qırğız nağılının yarandığı qədim nəşrdə artıq varmış. Döyüşdə öz ovsunları ilə itkini artıran şaman qadın da buraya əbəs yerə qarışmış hadisə deyil: tanqut “Qeseriada”sında Qeserin bahadirları ilə üç Xor xanının döyüşçüləri arasında müharibə olur: ikincilərin ordusunda Ai-dursı qarı ölülərin üzərinə su səpir, onlar dirilirlər. Otçi-Kurbustan adı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, monqollarda kiçik oğul Ot-xan yaxud Edzen adlanır: sonuncu söz də sahib deməkdir; monqollarda bir adət var: kiçik oğul ata ocağının və yurdun varisi olur; O, ailə ocağının qoruyucusudur (ot türkcə od deməkdir).

Kalmıklarda Tsöros, monqollarda isə Çingiz və Qeserdən başqa monqol rəvayətində göy tanrısının dördüncü oğlu dürbüt nağılındakı İrin-Sayn da məlumdur. Nağıl ona yerdəki ata-anasından başqa göydə də valideynlər verir; nağılın sonrakı mətnində aşkar olunur ki, göy tanrısının üç oğlu olmuşdur: Kitın-Zebi, Kitın-Arslan və İrin-Sayn. İrin-Saynın “Qeseriada” ilə paralelləri mənim kitabımda (Танг. Тиб. окрайна Китая, II, 120) göstərilmişdir: bu paralellərdən biri: “Qeseriada” Qeserin öz anasının ruhunu çıxartmaq üçün cəhənnəmə enməsi ilə bitir; İrin-Sayn da cəhənnəmə düşüb orada dustaq saxlanan ruhları xilas edir (Очерки С. З. Монг. IV, 482). Mən altaylı söyləyicidən İrin-Şain-Şikşirge nağılını qeydə almışam; Nikiforovun toplusunda bu nağıl “Ain-Şain-Şikşirge”dir; bunun dürbüt nağılı ilə bir əlaqəsi yoxdur, amma bu nağıl, “Qeseriada”da olduğu kimi, üç sınaqla bağlı epizodla başlayır. Bundan başqa, “Qeseriada” ilə paralel xüsusiyyət bir də ondan ibarətdir ki, əsas qəhrəman bir növ iki personaja bölünür, öz fəaliyyətinin ortasında tamamilə dəyişməyə məruz qalır, nağılın

növbəti hissəsində başqa bir adla meydana çıxır: “Qeseriada”da əsas qəhrəman əvvəlcə göy tanrısının oğlu kimi göstərilir, sonra isə ölməyə məhkum insan kimi təcəssüm olunub yerdəki qadından doğulur, Qeser adı ilə igidliklər göstərir; Altay nağılının birinci hissəsində qız təqdim olunur, sonra isə o, kişiyə çevrilir. “Qeseriada”nın nəşrlərindən birində “Qeser” “O kimdir?” sualına belə cavab verir: “Yerdə tapılmış (Olokson), Olcebay”. “Olokson” ifadəsində nəşrin qoca “Olökşin” adına etdiyi cinası görmək mümkün deyilmi?

ALTIN-MİZE

“Altın-Mize” nağılı nə V.V. Radlovun “Proben”ində, nə də mənim “Şimal-Qərbi Monqolustan oçerkləri” kitabımda yoxdur. Nağılın mifoloji yaxud kosmoqonik xarakterli hissələrlə zənginliyi maraqlı doğurur. Burada Venera-Çolmon ulduzunun adına dəfələrlə rast gəlinir: üç şinjəçi, yəni üç casus yaxud elçi üç çolmona çevrilib göydən hadisələri müşahidə edirlər; bahadırın qovduğu at göyə qalxıb Çolmon ulduzuna çevrilir; Altın-Mize Çolmon-xan adlı bir şəxsi öldürür.

Hər hansı bir mərkəzi məqam (dünyanın yaxud göyün mərkəzi) haqqında təsəvvür əldə etmək maraqlı deyilmi? Bahadır Uçkur-Kunqurun malik olduğu torpaqlarda sarı çay var; çayın ortasında ada, adada cəhənnəmə yol və oradaca Təmir-terek-dəmir qovaq var; ağ erdine qovağın başındadır. Başqa bir yerdə də (62) Təmir-terek cəhənnəmə gedən yolun ağzında göstərilir, burada isə ağacın başında erdinenin olduğu bildirilir. Yuxarıda Təmir-terek haqqında bax. Üçüncü yerdə Təmir -terekin başı kəsilib; onun kötüyü yazılarla görünməz olub.

Dəmir qovağın başındakı ağ erdine haqqında deyilir ki, o, sənəni alovlandırır, öləni dirildir və özü at başı boydadır (63).

Qırğız nağıllarında bəzən bahadırın at başı boyda qızıl tapması göstərilir; yəni erdinenin yerində qızıl. Monqolların Arci-Borci nağılında qızıl-gümüşün yəni erdinenin böyüklüyü yox, forması göstərilir (А.Веселовский. Сказка о Соломоне и Китоврасе. 12). Bu kiçik xüsusiyyət göstərir ki, monqol nağılı hind dilindən tərcümədirsə, onda Monqolustanda bu, şimalda yayılan çöl rəvayətlərinin təsiri ilə bəzi yerlərdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Əgər Arci-Borci nağılının şimal

variantı qədim hind nağılıdırsa, onda etiraf etmək lazımdır ki, at başına oxşayan qızıl-gümüş nağılın ən birinci variantına aiddir.

Bunu yayda çobanların, qışda isə mal-qaranın sığınacağına çevrilən, bahadırlıq səfərləri başa çatan zaman atını qovub özünü hərəkətsiz vəziyyətə salan Altın-Mizenin də altında daldalandığı əsas (mərkəzi) ağac və digər Çuk-terek qovaqla (44) eyniləşdirmək doğru olmazmı? Altın-Mize ağacın altında oturub iki musiqi alətini çalmağa başlayır; bütün vəhşi heyvanlar, quşlar uçub gəlir onun başına toplanır (Nen nağılında da buna bənzər səhnə var: İtya doqquz tütək çalır, bütün quşlar, vəhşi heyvanlar onu dinləmək üçün ətrafına toplaşır (Donner Extract du journal de Sociefe Finna-ougrienne Heisingfors 1913) Rus bılınasında Dyuk Stepanoviç qamçını düymələrə döyməyə başlayanda düymələr cingildəyib səs çıxarır, quşlar, heyvanlar onun yanına uçub gəlir (Рыбников, II, 557)). Qırğız rəvayətində də Çok-terek olduğu göstərilir; Kozu-Kurpeş bu qovaqda özünə sığınacaq tapır. Teleutların Takmaşevin qeydə aldığı, hələlik çap olunmayan Kozik nağılında (Qırğızların Kozu-Kurpeş nağılının variantı) da həmin yerdə Çok-terek qovaq var. *Çok* formasına hələ qırğızların Balxaş gölünün şimal-qərbində Ata-su bulağına aid edilən əfsanəsində də rast gəlinir. Varlı bir qırğızın qızı kasıb bir bahadırı sevir; ata bu qeyri-bərabər nikaha razı olmur; gənclər qoşulub qaçırlar; ata onların ardınca gedir, onlara çatıb oğlanı hədəfə alır, qızı oğlana sarılır, ox onun sinəsinə batır. Adı Çok olan bahadır ölmüş qızı çölün ortasında qoyub yaxınlıqdakı dağın başına çıxır. Qızının yanına gəlib çatan ata o qədər ağlayır ki, onun göz yaşları böyük bir çay əmələ gətirir; indi həmin çay “Atanın göz yaşları” Ata-su adlanır. Çay qızın meyitini öz axarına alıb aparır, sevgilisinin olduğu dağların yanından ötəndə qız deyir: “Əlvida, Çok!” Çok-aman! Həmin dağlar indi də Çok-aman adlandırılır (Bu əfsanəni mənə XIX əsrin 30-cu illərində Ata-sunun ətrafında olmuş atam danışmış). Altay şaman ayinlərində içki içiləndə “Çok” nidası işlənir.

Qırğız çöllərində canqız-ağac adlanan xüsusi ağaclara tez-tez təsadüf olunur; bunlar tənha ağaclardır; ağacın tənha olması xalq tərəfindən fəvqəltəbii hal kimi qəbul olunur, ona görə də bu ağaclara xüsusi ehtiram göstərilərək yanından ötən hər bir insan ağacın budaqlarına saçının tükünü yaxud əski parçasını bağlamağı zəruri hesab

edir. Belə xüsusi ağaclar Altayda və soyotlarda da var. Amma bura meşəlik olduğu üçün sitayiş tənhalıq əlaməti ilə yox başqa şərtlərlə həyata keçirilir. Bu ağaclar yalam yəni parça saçaqlarla örtülmüş olur. Həmin ağaclar şaman ağacı – kam-ağac adlandırılır. Monqolustan çöllərində, qırğız çöllərində də olduğu kimi, tənha ağaclar xüsusi hörmətlə anılır; bu ağaclara da saç tükü bağlanır. Monqollar bu ağacları qantsxan-modo (monqolca: tənha ağac) adlandırır. Monqol rəvayətlərində “Oron-qantsxan-modo” (Tənha Oron ağacı) adına rast gəlinir. Xormusten-xanın oğlu körpə vaxtında bu ağacın altında tapılıb (Monqol rəvayətində Çingiz-xan, kalmıqlarda Tsoros: Очерки С. З. Монг. IV, 228, 326, 873).

Mən bilmirəm, qırğız rəvayətlərində Temir-terekə rast gəlinirmi. Kokçetav qəzasında toplanmış nağıllarda bay-terek (bay-varlı) qovağa rast gəlinir. Bu ağac dənizin sahilində tənha bitir; bu ağacın başında nəhəng alın-karaqus quşunun yuvası var. Bahadır yuvada olan parlaq qiymətli daşı götürməyə gedir.

Altay şamanlarında baykain ağacı (kain-qayınağacı) haqqında təsəvvürlər var, bu təsəvvür şaman ayinindən rəvayətə də keçib. Qoşa tozağaları bay-kain adlandırılır. Bu ağaclar qurbangahların qarşısında əkilir və yalam qaytanlarla bir-birinə bağlanır (Очерки С.З.Монг. IV, 79). Şaman kosmoqrafiyası bay-kaini şamanın göyə, Ulkenin taxtına qalxdığı yola qoyur. Bu yolda şaman bir neçə qat qət edir: buludların üstündə Ulkenin işıqlı məkanına yaxın olan ən yuxarı qatda bay-kain qayınağacı var, qurbanlıq at ağaca bağlanıb; güman etmək olar ki, bu at həmin gün qurban kəsiləcək. Bu səhnə Qütb ulduzu ilə bağlı Asiya çöllərində yayılmış bir rəvayəti xatırladır: bu paya yaxud at axuruna bağlanmış bir və ya iki atdır. Şimali Tibetdə yequrlarda göyə qurban deyilən at Qütb ulduzu yox, Veneranın adı ilə Çolpan adlanır (Живая Старина 1912 г., ч. XXI, в. I, стр. 73). Çolmon adı Qütb ulduzuna da aid edilmirmi?

“Altın-Mize” nağılında Uç-Kurbustan tanrının adı ilə bağlı bəzi məqamlara rast gəlinir. O, göydədir; Onun adına belə bir ifadə də aid edilir: “Yuxarıda olan”. Uçkur-konqur bahadır haqqında deyilir ki, onun Kudayı, Uç-Kurbustanı, Kendin göyü (başqa yerdə Tendin – səh. 1-18) var. İnsanların və atların yaradılması Uç-Kurbustana aid edilir.

Uç-Kurbustanın sarayının qapısı yanında Kara-kula yaxud Kara-qula madyan var: onun üç oğlu var: xallı yazılı, kürən və boz ayğır (6). Karaqul haqqında yuxarıda “Altay-Buçıy” nağılına bax.

Bir yerdə Uç-Kurbustan ilə yanaşı “üç burxan” ifadəsi də işlənir.

Uç-Kurbustandan üç xüsusi şəxs kimi bəhs olunması ilə bağlı ciddi təsəvvürə həmişə rast gəlinirmi? Monqol rəvayəti Xormustexana oğul verir (Çingiz-xan, eləcə də Qeser Xormustexanın oğlu kimi verilir); yalnız bu rəvayət Xormustexanı bir şəxs kimi təqdim edən təsəvvürlə bağlıdır.

Ak-sakaldu-aduçı monqol və türk sözlərindən ibarətdir; türkcə ağ, türkcə sakal, monqolca saxal, aduçı monqolca ilxıçı (monqolca adu-ilxı) deməkdir.

Soyot nağıllarında Aksakal-aşyak (aşyak – qoca, ona çoban adı verilməyib) adı göstərilir (Очерки С. З. Монг. IV, 416).

Buryat nağılında Venera (Çolmon) ulduzu göy qoçlarının çobanı adlanır, rus tapmacalarında göy sürülərinin çobanı ay göstərilir (Сага о Соломоне, 40-70).

İrin-Sayn haqqında dürbüt nağılında çoban Ak-saxal-aduçı onun üçün atasının ilxılarından bahadır atı tutur; amma altay nağılında olduğu kimi, arvadı yox, onun özü atı tutub bahadıra verir (Очерки С.З.Монг. IV, 466).

Monqol və şərq-türk nağıllarında tez-tez bahadırın yeniyetməlikdən ömrünün daha böyük yaş dövrünə keçməsi ilə bağlı ayın təsvir olunur. Bununla bahadıra yeni ad verilir. Beləliklə, Qeser həmin ayinədək Cöro adlanırdı, yalnız bu ayindən sonra Qeser adlandırılmağa başladı. Qeserin həmin iki dövrdə malik olduğu fəaliyyətin xarakteri tamamilə fərqlidir: bu ayinədək o, hər cür yaramazlıq edən dəcəl bir yeniyetmədir. Monqol povestinin bu hissəsi monqollarda almanların Eulen spiegelə yaxud Merlin kimi hiyləgər personaj haqqında satirik nağılları əsasında tərtib olunub. İkinci dövrdə Qeser ölkəsini zalım, amansız nəhənglərdən təmizləyən, qəhrəmanlıqlar göstərən çöl fəaliyyəti ilə təsvir olunur (Сага о Соломоне, Томск, 1912, 153).

Qeser kimi Çingiz-xan da əvvəlcə Temuçin adlanır; ona yeni adı Tubut-tenqri verir (Oppert, presbier İohann, s. 59; Танг. тиб. окр. Китая, т. II, 191). Bu şəxs əksər hallarda şaman kimi təqdim olunur

(Труды нек. дух. миссии, т. IV, 136; Труды Вост. Отд. Русск. Арх. Общ., т. V, 159), amma heç vaxt çoban kimi göstərilmir. Buryat rəvayətində Debedey adlı personaj var; o, eyni zamanda həm şaman, həm də çobandır, Çolmonun qoçlarını otarır (Восточные мотивы, 224).

Gün-kanın ölümü bizim Koşeyin ölümünə bənzəyir. Şərq rəvayətində bu motivə yalnız bu halda rast gəlinmir.

Bu halların siyahısı aşağıda “Kan-Tadi” nağılının şərhində verilmişdir, orada nəhəng Tılan-koodan da bəhs olunur.

Bahadır Uçkur-kulanın adı nağılın gedişində Uçkur-kara kimi dəyişdirilib; bu əvəzlənməni söyləyicinin özü də, öz istəyi ilə edə bilər. Amma Ker-cutpa adının Ker-balık adı ilə əvəzlənməsini, görürür ki, sinonim olması ilə izah etmək lazımdır.

Bahadırın adının ikinci hissəsi olan Mizeni altaylılarda nəhəng An-Dolmana qalib gələn Muzıkay-Törön (В.Вербицкий, Алтайские инородцы. М. 1893 г., 101; (Восточные мотивы, 69) adındakı *muz* ilə müqayisə et; yəni monqol nağılında Xormusten-xanın oğlu Qeserə aid edilən fəaliyyət. Altay və soyot nağıllarında Buzıkay-Tarakay ad birləşməsinə rast gəlinir (Очерки С. З. Монг. IV, 345); bu, qoturluqdan keçəlləmiş çobandır; qədim rus rəvayətində bu təsəvvürlə çoban olaraq yəqin ki, ay başa düşülür. Altay və soyot nağıllarında belə qotur Buzıkay-Tarakay yaxud Tas-Tarakay görkəmini nağılın əsas qəhrəmanı öz bəhədirlıq simasını gizlətmək istəyəndə qəbul edir. Qeser bu halda cındır paltar geyinmiş rəhibə, qırğız nağılında isə Kozu-Kurpeş Tas-Tarakaya çevrilir. Tarançin nağılında (Radlov, Proben, c.VI, 211) Kozu-Kurpeşə Bozı-Kurpeş, Takmaşevin qeydə aldığı teleut nağılında isə Kozik adı verilib. Teleutca verilən adın şəkilçisi Oppertin göstərdiyi Pisouka Mysouka kimi Esuqay formasının variantlarında da var (Oppert, Presbier İohannes, 96). Monqol salnaməsi Esuqayı Çingizin atası kimi təqdim edir, amma Esuqayda buryat mifologiyasında Eseqe-Malanın simasını görmək daha doğru olardı: Eseqe-Malan buryatlarda monqolların Kormusten-xanın yerini tutur; Malan buryatca qotur deməkdir.

Temir-Bökö altaylıların şaman Cerkanat ilə bağlı rəvayətlərində var. Aşağıda “Ak-Bi” nağılının şərhində Temir-Bökö adı Temir-Bös və Temir-Mize adları ilə birləşdirilir; sonuncu iki personaj ona görə

uyğundur ki, xan qızlarının adaxlılarının siyahısında yer alır, birinci tərəf olan Altın və Temir, qızıl və dəmir ikinci ad olan Mizedə, qütb ulduzunun adlarının birinci tərəfi gah Temir, gah da Altın olduğu kimi, əvəzlənir (qırğızca Temir-kazık, uyğurca Altın-kazık): yanmış üç dağ ilə quruyan göl ona işarə edir ki, qəhrəmanlardan biri təhlükə-dədir. İki qardaş haqqında Misir romanında pivə doldurulmuş bardaq eyni əlamətə malikdir (Maspero Les contes populaires de L’Egvpte ansienne, Paris, 1882, 150); Rusların “Bur bahadır” nağlında qan axan dəsmal (Афан Н.Р.С., т. I, 176, Москва, 1897).

MADAY-KARA

Qoca Olömbirin ovladığı Atıqar adlı qara maral digər çöl rəvayətlərində Manqıs kimi nəhəng göstərilir (Очерки С. З. Монг. IV, 454, 513, – Atqar-xara-manqıs; 513, 530, – Atxır-xara-manqıs: 905 – Adqır-xara-manqıs). Olömbirin rəiyyətinin də həlak olduğu kalanı, yəni dünya yangınına törədən də bu Atıqar maral deyilmi?

Göy Umar-Timar çayı, Kok-talay ilə bağlı yuxarıda “Altay-Buçıy” nağılının şərhinə bax.

Bahadır Yan-Eek Madaya onu necə öldürməyi öyrədir; bu, mücərrəd monqol nağlında Tibet xanının, buryat nağlında isə şaman Qurtenin onları necə öldürməyin sirrini verməsinə bənzəyir (Altın-Tobçi 143; Записки Вост.-Сиб. Отд. Геогр. Общ., т. I, в. I, 135, в. II, 110). Hökmdar Şidurqunu Çingiz-xan yalnız çəkməsindəki kəndiri tapmaqla öldürə bilər. Şaman Qurte çəkməsinin altlığına görə öldü.

Maday-Karanın Erliklə vuruşunda boz Kok-buka buğa da iştirak edir; buğanın Erlikin özü ilə eyniliyini mən “Solomon haqqında Saqa” kitabımda (T.1912, səh. 23) demişəm. Quma çevrilərək buğanın ayaqları altına səpilən əsgərləri Xudyakovun topladığı rus bılınasının (Верхоянский сборник. Ирк., 1890, 264) yakutcaya tərcüməsində çəkicin dəmirçi zindanına vurulan zərbələrindən yaranan əsgərlərlə müqayisə et. Maday-Karanın hədəfə aldığı ziyil, yəqin ki, boz buğanın bədənində yeganə zəif yerdir. Mənim “Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri” kitabımda oxşar motivlər göstərilmişdir.

İki buğanın döyüşü ilə bağlı buryat rəvayətində onlardan biri yerə uzanıb özünü ölülyə vurur, rəqibinin zədələrinə tuş gəlir, bu isə sonuncu üçün həlledici məqamdır (Сага о Соломоне, 27).

Erlikin qızı Erke-Kara haqqında yuxarıda “Altın-Mize” nağılının şərhində deyilib.

Nağılın sonunda Erlik doqquz qara buğaya bağlanmış arabada təsvir olunur. Bu obraz buddizmə yad deyil. Tanrı Oser-jame yeddi-yaxud doqquz qara donuzun üstündə gedən kimi təsvir olunub; donuzlarda gedən və əlində cilov tutan tanrı ikonaları, eləcə də misdən tökülmüş tanrı və onu aparan donuz fiqurları qarşılaşdırılır. Bu təsəvvürün izi “İbadət dəyirmanları” kurdesində də var. Tanrı Oser-jamenin şərfinə qurulmuş xüsusi kurde növü də var. İkonanın şaquli qoyulmuş xətkəş şəkli olan altılığında yuxarı ucları köndələn bağlanmış iki kiçik sütun var; köndələnin ortasında şaquli sümük ox buraxılan deşik var. Oxun aşağı ucu altılıqda olan yuvacığa dayanır, yuxarı ucu isə bir sm. Köndələnin üzərinə çıxır; köndələndən aşağıda sümük oxun üstündə üfüqi vəziyyətdə olan dairə var. Həmin dairəni üfüqi müstəvidə fırlatmağa çətinlik yaradınca, köndələnin üstündə tərپənən sümük oxun yuxarı ucundan iki barmaqla tutub onu fırlatmaq olar. Dairənin yuxarı və aşağı tərəfində rəsmlər çəkilib; onların hər ikisi yeddi yaxud doqquz hissəyə bölünüb; hər bir hissənin yuxarı tərəfində çiçək, aşağı tərəfində gnəş istiqamətində sağa qaçan qara yaxud qəhvəyi donuz rəsmi çəkilib. Bu qurğudakı mənə, yəqin ki, belədir: mömin insan bu kurdeyə ulduzların göydəki hərəkətinə paralel hərəkət verərək göy qübbəsinin fırlanmasını təsvir edir: bəlkə də bu, o deməkdir ki, həmin insan dünyanın mövcud qayda-qanununu qəbul edəcəkdir. Yaxud, ola bilər ki, o, hətta inanır ki, ulduzların hərəkətini təqlid edərək dünyanın hərəkətinə kömək edib dünyanın qayda-qanununu dəstəkləyir.

İbadət məşinını fırlatmaq ənənəsi dindar buddistdə fırlanan göy qübbəsi şəklində elə bir emosiya yaradır ki, biz də şəhərdə evimizin eyvanında dayanıb sərt donqar körpünün üstü ilə gedən ağır arabaya baxanda eyni hissi keçiririk. At dayandı; o, bütün var-gücünü toplayır, amma arabanı döndərə bilmir; insanlar ona köməyə qaçır; biri onun dışından tutur, biri çənбərindən dardır, o birilər onun sinəsinə çökərək arxadan arabanı itələyirlər. Bu səhnə sizin bütün ruhunuzu

çulğayır; siz bütün varlığımızla bu arabanın qalxmasında iştirak edirsiniz; siz dayandığımız eyvanın məhəccərinə söykəlib öz bədəninizin ağırlığı ilə onu sıxırsınız; yalnız o zaman çəkilirsiniz ki, artıq araba körpünün üzərinə qalxıb.

Tanrı Oser-jamenin minik heyvanları ilə təsviri verilmiş ibadət maşını fırlandıqda bir qaydaya riayət etmək tələb olunur: dairəni donuzların təsvir olunduğu tərəfdən yuxarıya sümük oxa keçirməməli. Sonuncu halda dairənin günəş istiqamətində fırlanma hərəkətini bildiren insan donuzları quyruğu qabağa, burnu arxaya qaçmağa məcbur edəcək. Donuzların bu qeyri-təbii hərəkəti nəinki təbiətdə qurulan qayda-qanuna kömək etməyəcək, həm də dünyanın hərəkətini dondurub nizamsızlıq yaradacaq: çaylar geriye axacaq, dağınıqlıq, yəni dünya tufanı baş verəcək. Kainat mayallaq aşacaq.

Maday-Kara da Altın-Mize kimi kaybır ox atır. Bu ad monqollara da tanış idi; Çingiz-xan ilə bağlı qədim rəvayətdə koybur ox qeyd olunur (Труды пек. дух. миссии, IV, 107). Koybur ox İrkutsk quberniyasının kəndlilərinə də tanışdır.

AK-Bİ

Bu nağılı Altın-koo adlandırmaq daha doğru olardı, çünki nağıl həmin bahadırın igidliklərindən bəhs edir. Bu nağılda Altın-koo kişi adı kimi verilir, bununla belə, digər hallarda *koo* qadınlara verilən ad kimi göstərilir. Müxtəlif tayfalarda bu ad fərqli səslənir: altaylılarda *koo*, monqollarda *qoa*, digər Sibir türklərində *koqa* və *koqon*. Monqolca *qoa* ruscaya *lan* –xallı maral kimi tərcümə olunur (Monqol xalqının ulu nənəsi Alan-qoa. Вах: Труды Вост. Арх. Общ., т. VI, 4; т. XIII, 5; Труды пек. дух. миссии, IV, 24). “Ak-bi nağılında Kumış-koo adı da var. Bir sıra digər metallardan kəskin fərqlənən iki metal – qızıl ilə gümüş, altayca altın və kumış ulduzlardan götürülmüş günəş və ay birləşməsi kimi tez-tez təkrarlanan epik birləşmədir.

Eremen-çəçen qadın adını altaylılarda eremik “qısır madyan” sözü ilə müqayisə et.

Qırğız çölündə Kokçetau ilə Balyan-aul arasında Eremen-tau dağları var.

Göydə yaşayan və bala-Su – uşaq suyu verən üç burxan, yəqin ki, Uç-Kurbustan ilə eynidir. Uşaq suyunu yakutlarda olan Sülüqay (Танг. тиб. окр. Китая, т. II, 386) ilə müqayisə et.

Altın-ergek adı burada mal-qaraya nəzarət etməsi tapşırılmış bir insana verilib; “Altın-Mize” nağlında isə bu, bahadirlar ox atanda hədəf rolunu oynayan baş barmaq boyda daşdır.

Tenqri-xanın qızına elçi gələn Altın-koo xanın sarayında artıq digər namizədlə – Temir-Mize ilə qarşılaşır.

Dürbütlərin nağlında İrin-Sayn Toturxay-xanın qızına elçi gedir və sarayda bir dəstə namizəd görür ki, “Göylər oğlu” Temir-Bös də onların arasında olur (Очерки С. З. Монг. IV, 476). Altay nağlında cəhənnəmə enən şaman Cerkanat əl-ayağı ağaca bağlanmış “Göylər oğlu” temir-bokonu görür (Очерки С.З.Монг. IV, 173). Bu birləşdirmələrdən sanki *boko* ilə *mize* formalarının eyniliyi ortaya çıxır; bu uyğunluğun tərcüməsi *çelbeqen* ilə *çelmezen* formalarında olduğu kimidir (Красн. Подъотд. Геогр. Общ., т. I, в. II, 221-223).

Bahadır Altın-koonun qotur Tas-Tarakaya çevrilməsi rus nağıllarında bahadırın cılız bir adama dönməsinə uyğundur. Adətən, bacısı yaxud arvadı xəyanət etmiş və öz sevgilisi ilə birlikdə onu öldürmüş bahadır belə çevrilmə edir; dirilmiş bahadır xəyanətkardan intiqam almağa gedir və bu zaman həmin cılız adamın cildinə girir. Asiya xalq nağıllarında bahadır qotura, yəni qotur yaralardan keçəlləşmiş adama çevrilir. Monqolların “Qeser” dastanında Qeser xəyanətkar arvadının yanına cır-cındır geyinib dilənən lama cildinə gedir.

Alayman-çikır yeməyi digər hallarda ulüm-çikır, aliman-çikır adlanır. Monqollardakı şikır yaxud çikır “qənd”, alima isə türklərdə alma deməkdir.

Çoqur çalmaq Altın-koodan başqa Altın-Mize ilə Maday-Karaya da aid edilir.

Bahadırın atı “Altay-Buçıy” nağlında Demiçi at kimi, Çolmona çevrilir.

Könüllü olaraq bahadıra təslim olan və burnunu deşib cilov keçirməyə imkan verən ayı ilə bağlı motivə biz artıq “Ain-Şain-Şikşirçə” nağlında Karaqula və Kan-Kerede adında təsadüf etmişik.

Altın-koo Erliki teqenek ilə, yəni tikanlı itburnu kolu ilə döyür. Soyot nağılında Ul-berge Erliki yemişən çubuğu ilə döyür (Очерки С. 3. Монг. IV, 416). Monqol nağılında hiyləgər Balın-senge şər qüvvələrdən –Erlikin qulluqçularından nədən qorxduqlarını soruşur, onlar cavab verirlər ki, tikanlı qarağacdən (Очерки С.3.Монг. IV, 271). Ruscada olan çortopolox adı tikanlı bitkilərə aiddir.

Bahadır Kumış-koo Alaş-xan adlı bir şəxsin yanına gedir: bunu qırğızların əfsanəvi Alaş-xan adı ilə müqayisə et (Очерки С.3.Монг. II, 148; IV, 368, 896). Alaş-xan xanlığa yüksələndə, onu keçə üzərində qaldıranda qırğızlar qışqırırlar: “Alas! Alaş!”. Aşağıda Kan-Tadi nağılının şərhində Kam-Alaş olan hissəyə bax.

Türk tayfalarında xanlığa yüksəlmə karaçi adlanan dörd bəyin qaldırdığı keçə üzərində baş verirdi (Очерки С.3.Монг. IV, 668). Karaçi adını xaçşəkilli alaçıgın günbəzini tamamlayan köndələn çənbər adı ilə müqayisə et; burada da dörd uc var. Göy qübbəsinin mərkəzində Böyük Ayı bürcü (qırğızca Ceti-karakşe) yerləşir. Bu bürcdə yeddi ulduz var, amma əfsanələr bürcü iki yerə bölərək hər biri dörd ulduzdan ibarət qrup yaradır.

Buryatlarda şaman dərəcəsinə yüksəlmə də dörd tərəfindən tutulan keçə üzərində qaldırılmadan ibarətdir. Alasa! Nidaları şamanlığa yüksəlmə zamanı ucalmırmı?

Akmolin rəvayətində Alaş-xan Navuxodonosor kimi cüzam əlaməti olan xal ilə doğulmuş oğlandır.

Ola bilər ki, “alasa!” “osanna” (yalvarırıq, xilas et – dua) kimi bir çağırış olub.

AK-BÖKÖ OĞLU KAN-TADI

Bu nağılın variantları monqollarda da tapılıb. Berqman bu nağılı Volqaboyunda yaşayan kalmıklardan qeydə alıb (Nomadisghe Streifereinen unter d. Kalmüchen, SPb. 1905); mən bu nağılı Xobdo şəhəri yaxınlığında dürbütlərdən qeydə almışam (Очерки С.3.Монг. IV, 283). Dürbüt variantında qovulan şahzadələr Ayu-çıktı-xan (yəni ayı qulaqlı xan) yaxud Oyu-çıktı-xan adlanır; *ayu* ilə *çıktı* sözlərini yalnız müasir leksik ifadələrin köməyi ilə tərcümə etmək lazımdır.

Ola bilsin ki, *çiktu* orda rəvayətlərində rast gəlinən *Tzoktu* yaxud *Tsoktay* formalarına yaxındır (Восточные мотивы, 87, 398 və s.).

Berqmanın qeydə aldığı kalmık variantında ata Uennəkər adlanır. Ak-Tadi ilə Kan-Tadinin yerini tutan şahzadələr dürbüt variantında böyük *Oyu-çiktu* (atanın adında olduğu kimi), kiçik *Erdene-abaxay-tsetsek* adlarını daşıyır. Berqmanın kalmık variantında onlar iki qardaş deyillər; qardaş *Go-Tschikitu* (Berqman variantlarda Oyoo-Tschikitu), bacı *Aerdəni-Zezekdir*. Monqol variantında şər qüvvənin hiyləgər hərəkətləri başqa cür təsvir edilir: xanın arvadı ölüb; o, çobanın içinə şər qüvvə girən gözəl qızı ilə evlənib; bu yeni arvadı tələb edir ki, xan öz uçaqlarını öldürüb ürək-ciyərini ona gətirsin. Əyanlar xanın əmrini icra etmirlər; xanın arvadına itin ürək-ciyərini gətirirlər, şahzadələri isə çölə buraxırlar. Altay nağılında ananın döşləri göydən düşmüş ana südü ilə dolu kisə ilə əvəz olunub. Şahzadələr iki oğlu olan Tyure-Qereltu-xana sığınırlar. Dörd şahzadə dostlaşır. Monqol nağılının sonunda şahzadələr xanı şər qüvvədən azad edirlər.

Monqol variantı ilə müqayisədə altay variantının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, baş qəhrəman Kan-Tadinin (monqolca tayci şahzadə deməkdir) fəaliyyətində onun qan-kürən atı Erdinetu-kan-eren çox yaxından iştirak edir. Kan-Tadi bütün səfərlərinin uğurlu alınmasını öz atına borcludur. Kan-Tadi iki dəfə döyüşə gedəndə yuxarıda olan Uç-Kurbustana dua ilə müraciət edir. Dua etmə mərasimi belə təsvir olunur: Kan-Tadi qızıl Altın-çoqur-terekə qalxır, ağacın ətrafında ardıc kolundan bir neçə tonqal qalayır, dizüstə çöküb qızıl qovağı öz anası adlandırır, Uç-Kurbustana üzünü tutaraq uğur verməsini istəyir. Bu zaman o tanrının səsinə eşidir. O deyir ki, əgər bahadır öz atına həmişə qulaq assa, onda hər dəfə uğur qazanacaq. Bəzən at bahadıra məsləhətlər verir, bəzən isə onun hərəkətlərinə müdaxilə edir. Bir halda at, “Altay-Buçıy” nağılında Demiçi at kimi, Çolmon ulduzuna çevrilib göyə qalxır. Bu isə bizə Demiçi at ilə bağlı təsəvvürlərimizi burada da təkrar etməyə imkan verir (Cara o Соломоне, 119), xüsusilə qan-kürən Erdinetu at göyə çəkilərək yalnız bahadıra kömək etmək üçün girdiyi müvəqqəti görkəmini özünün əsl, daimi Çolmon ulduzu obrazına dəyişib.

Altay nağılı Erliklə bağlı bir neçə yeni cizgi gətirir. Digər cizgilər yeni deyil, bundan əvvəl bizə məlum olanları möhkəmləndirir. Nağılda Erlik qara-tüksüz buğaya (yəni alında ağ qaşqası olan qara buğaya) oturdulur; əlinə ay-maltu, yəni ay şəkilli balta verilir. Erlikin cəhənnəmi yetmiş yeddi ağızdan yaxud deşikdən ibarətdir. Bunlara Tinan-Koo nəzarət edir. Erlikin sarayına bir tükdən ibarət körpü var. Erlikin üç qızı var: kiçik qızı Erke-Kara və yeddi oğlu: bahadır Sokor-Kara (sokor – əyri, təkgöz) da onlardan biridir.

Uç-Kurbustan bahadıra məsləhət görür ki, öz atını dinləsin; deməli, o, əvvəlcədən atın bütün hərəkətlərini təqdir edir, halbuki at Erlikin yeddi oğlunun canını oğurlayır; bu, onunla nəticələnir ki, qəzəblənmiş övladlar atalarını tikanlı çubuqla döyürlər. Bu səhnə belə bir təəssürat yaradır ki, sanki sadələvh Erlikə istehza etməni Uç-Kurbustan özü qurub.

“Kan-Tadi” nağılında yeni şaman Alaş obrazı var; onun adına qeydə alınmış Altay rəvayətlərində rast gəlinmir. Yalnız Radlovun qeydə aldığı mətnlərdə (Proben, I, 241) bir şaman duası belə başlayır: “Alasa! Alasa! Alasa! Kayrakan! Kayrakan! Kayrakan! (yəqin ki, əzəmətli uzaqgörən şəxslərin adlarıdır)”. Bu topluda “Ak-bi” nağılında da Alaş-xan şaman kimi yox, xan kimi göstərilir, nağılın sonrakı gedişində isə onun heç bir iştirakı qeydə alınmır. “Kan-Tadi” nağılında isə şaman Alaşa böyük rol verilib. Şaman Alaşın qardaşı oğlu bahadır Koq-Ayrı əmisindən xahiş edir ki, zalım bahadır Tilan-koonun (altayca tilan-ilan) canının harda olduğunu desin. Şaman Alaş şaman ayinini icra edib açır ki, Tilan-koonun canı iki bunun buynuzunda olan çuqun qutuda gizlədilən qunduzdadır. Bu mövzu, canın (yaxud ölümün) digər bədəndə gizlədilməsi rus folklorunda ölməz Koşeyin adı ilə bağlıdır (Записки Красноярского Подъотдела Геогр. Об-ва по этногр., т. I, вар. 2. Красноярск, 1906 г., 253). Bu mövzuya orda rəvayətlərində də rast gəlinir; monqolların Çingiz-xan ilə bağlı rəvayətlərində Koşey kimi ölməzlik epiteti verilmiş Şidurqu-Tülqunun ölümü, uxil-uqey üç bal arısının neştərində olur (Труды Троицко-ковск. Отделения Геогр. О-ва, т. III, в. I, 1900 г., 83).

Dürbüt nağılında Manqısın ölümü dənizin ortasında dağın başında dayanan buğanın qarında gizlədilmiş iki qutuda saxlanan on

iki quşcuğazdadır (Очерки С. З. Монг. IV, 460). Loday Merqen haqqında buryat nağılında Dolon Buruldurun canı üç büllur yumurtada olur (Руднев, хори-бурят. говор. Спб. 1913-1914 г. вып. 3, 26).

Bu topluda həmçinin “Altın-Mize” nağılında Kün-xanın ölümünə bax. Nağılın sonunda Kan-Tadi ilə Koq-Ayrı Erliki dörd payada çarınaxa çəkib itburnu çubuğu ilə döyürlər; bu zaman şaman Alaş göydən enib Erliki müdafiə edir, iki yoldaşa deyir ki, kainat iki dünyaya bölünüb: yuxarı dünya Uç-Kurbustana, aşağı dünya isə Erlikə məxsusdur.

Alaş adına qırğız rəvayətində də rast gəlinir, amma burada o, şaman yox, nağılda olduğu kimi, xandır. Bu, çox qədim qırğız xanıdır, yəqin ki, əfsanəvidir; rəvayət onunla hazırkı qırğız sultanları arasında heç bir genealoji əlaqə yaratmır; qırğızlar özlərini Alaşın yox, monqollar kimi, öz qaycılarının kökünü tapan həmin Çingiz-xanın nəslə hesab edirlər. İlk dəfə qırğız rəvayətini Levşin XIX əsrin 30-cu illərində özünün “Qırğız-kaysats ordalarının təsviri” kitabında qeydə alıb. Bəzi rəvayətlərdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu, çölə qaçan yaxud qovulan Türkünstan şahzadəsidir. Bəzi variantlara görə, bu oğlan slavyanların Navuxodonosor ilə bağlı povestində olduğu kimi, cüzam xəstəliyi yayılan zaman doğulub, bədəninə həmin bəlanın izləri olub, buna görə də çölə atılıb (Очерки С. З. Монг. II, прим. 33, IV, 896). Alaş adı ilə bağlı əsas motiv xan seçilməsidir.

Qırğız rəvayətində deyilir ki, uşaq böüyündə onu keçənin üstünə qoyurlar, dörd nəfər keçənin uclarından yapışıb onu yuxarı qaldırır, qırğız xalqı isə qışqırır: Alaş, alaş! Alasa xan buldı!

Xanlığa yüksələn zaman keçənin üzərində qaldırılma mərasimi türk tayfalarında geniş yayılıb; bu qaydaya Buxarada, Kazan xanlığında, Kırmıda, Sibirdə, Tobol sahilində riayət olunub. Keçənin uclarından tutan bəylər xüsusi Karaçi tituluna malik idilər (Вельяминов-Зернов, исслед. о касимовск. царях и царевичах, т. II, 401-431). Bu mərasimin Monqolustanda olduğunu deyə bilmərəm, amma “karaçi” sözü monqol dilində var; Monqolustanda alaçıqın günbəzini tamamlayan çənbərin içində köndələn forma almış xaç belə adlanır.

Keçədə qaldırılma yaxud havaya qaldırılma başqa hallarda da tətbiq edilmişdir. Buryatlarda şaman olacaq insanı da keçə üzərində qaldırıblar (Очерки С.З.Монг. IV, 59). Qafqazda mal-qaranı ildırım

vuranda dörd polad sütun qurub üzərinə ölmüş heyvanın cəsədini qoyurlar (Сборн. свед. о кавк. горцах. в. , ст. Религ. веров, абхаз-цев, 16-17). Son məlumatları nəzərə alaraq güman etmək olar ki, qırğız rəvayəti əvvəllər altay rəvayətinə yaxın olub ki, qırğızlar əvvəllər Alaş adı ilə şaman başa düşürdülər, qırğızların alasa!alasa! nidaları altaylılarda olan belə çağırışların eynidir.

XAN MERQEN

Nağıl belə bir göstərişlə başlayır ki, Kan-Merqenin ali tanrısı Ceti-burxan “yeddi tanrı” olub: bu, Böyük Ayı bürcünün monqolca Dolon-burxan adının türkçə tərcüməsidir. Altaylılar bu bürcü Tedıqan yaxud Cetiqan adlandırırlar. Digər altay nağıllarında ali tanrı Uç-Kurbustan-xandır, monqol eposunda Qurbı-xormusten-xan buna uyğundur. “Xan Merqen” nağılında ali tanrının göy bürcündə açılmasına uyğun olaraq Uç-Kurbustan-xanı da ulduzların arasında axtarmaq olmazmı? Üç sayı (altayca üç, monqolca qurbı) göstərir ki, Kurbustan adı ilə Orionda üç ulduzu başa düşmək lazımdır.

Altın-Sudur qadının üç oğlundan ikisini əri Xan-Merqen öz övladı kimi qəbul etmir, onları qeyri-qanuni doğulan uşaqlar, altayca “suraz”, yəni qadının başqa kişi ilə qeyri-qanuni əlaqəsindən törəyənlər adlandırır. Əslində isə, bu uşaqları qadına tanrı Buurıl-burxan bəxş edib. Kıs-Merqen ilə Kumanak-Merqen Çingiz-xan, Qeser və kalmık xalqının ulu əcdadı Tsoros kimi toxumsuz mayalanmadan doğulan uşaqlardır. Derbetlərdən və baytlardan Tsoros ilə bağlı rəvayətləri toplamış cənab Burdukov mənə sözlərin bənzərliyini göstərmişdi: suraz və Tsoros.

Tolu şaman terminidir, rus dilinə (vıkup) fidiyə kimi tərcümə olunur. Bir dəst paltar belə adlanır; paltarlar şaman ayini zamanı xüsusi hündür bir yerdə, bir növ şamanlıq olunan tanrıya qurban kimi sərgilənir. Bu paltarlar (kürklər, kəndli kaftanları, köynəklər, parça hissələri və vəhşi heyvan dəriləri) müəyyən sayda, bir neçə on sayda (toqus) sərgilənir. Həmin səkilər yaxud asılqanlar yuxarı köndələn formada iki sütundan yaxud yuxarı ucları dirəklə bağlanan dörd sütundan ibarət olur. Şaman tanrıya deyir ki, evin sahibi bu əşyaları ona qurban verir; amma şaman ayini bitəndə həmin əşyalar yenidən

ev sahibinin sandığına qoyulur. Altın-tolu “qızıl fidyə” kimi tərcümə oluna bilər, amma burada, yəqin ki, fidyə yox, başqa bir şey başa düşülür; bu, hansısa divanxanadır, həmin divanxananın qapılarından bəhs olunur, orada yığışan hakimlərdən söhbət gedir. Bu terminə verilən məhkəmə yerinin mənası Altın-tolunu monqolların “toli” sözü ilə yaxınlaşdırır. Monqollar metal güzgünü belə adlandırırlar, altaylılarda isə bu, Küzene adı ilə məlumdur (Şamanlar öz manyaklarını kürəklərinə atırlar. Şimali Monqolustanın şamançı və buddistlərinin təsəvvürünə görə, cəhənnəmin hökmdarı Erlik əlində toli taxtda oturub. Onun qulluqçuları mühakimə olunmaq üçün günahkarı onun taxtının qarşısına qoyanda Erlik toliyə baxıb gətirilən günahkarın etdiyi bütün əməlləri görür. Yer kürəsindəki insanların fəaliyyətini əks etdirən güzgü ilə bağlı bu təsəvvürlər belə bir fikir yaradır ki, Altın-tolu adı ilə Erlikin qızıl tolisini başa düşmək olar).

XOXIMAY

Xoximay adı səkkiz nəfərin iştirak etdiyi lamaların məbəd rəqslərində olan maskaların adıdır. Xoximaylar üzərində qabırğa və digər sümük rəsmləri çəkilmiş ağ cübbələr geyinirlər; başdakı maska insan beyninin təsviridir. Bütünlükdə bu təsvir insan skeleti təsəvvürü yaradır. Xoximaylar rəqs səhnəsinə Tsaqan-ebuçen “ağ qoca” adlanan maskanın yoldaşları kimi çıxırlar; bu maskanın mimika və jestləri tamaşaçıda hədsiz zəiflik təəssüratı yaradır (А.Позднеев. Оч. быта буддийских монастырей, Сиб. 1887 г., 84, 396, 401). Tsaqan-ebuçen ikonalarında əlində qoltuqağacı, ətrafında heyvanlarla təsvir olunur. Bu təsəvvür nağıl personajı Ax-saxal-aduçini (ağsaqqal çoban) xatırladır. Tsaqan-ebuçenin maskası ilə digər maska olan Xaşin-xan rəqsdə iştirak etmir. Xaşin-xanın maskası üzünün böyük ölçüsü ilə adamı təəccübləndirir; dini rəqslər ulduzların üfüqdə hərəkətinin təqlidirsə, onda Xaşin-xan, ola bilər ki, ulduzların hərəkətində iştirak etməyən günəşin təmsilçisidir və öz hərəkətini ayrıca icra edir. Güman etmək olar ki, Tsaqan-ebuçen də, Ak -sakal-aduçi kimi, ayı təmsil edir, Tsaqan-ebuçen isə Aq-saqal-aduçi kimi, ayı təmsil edə bilər.

BAŞLIQLAR

Ön söz	3
Tərcüməçidən	4

Dastanlar

Altay Buçıy	9
Ain Şain Şikşirge.....	36
Altın-Mize	71
Maday-Kara.....	114
Ak Bi	137
Ak Bökö oğlu Kan-Taci	159
Xan Mergen.....	204
Altın Kuçkaş.....	232
Manı	244
Arqaçi və Kuçeçi.....	246

Əfsanələr

Şamanların qırılması	250
Yarqanat	251
Çaik	252
Letyaqa	254
Alayman-Bulayman	254
Sartaktay Kezer	254
Ölməzlik suyu (munko suu).....	255
Aktan-taş və Talın -kıs	255
Boko bain Sartıktay	256
Təkgöz- adamyeyən	257
Xuşandra-xan.....	259
İrin-tümin Xayrxan.....	261
Noyan-Xulaxay	261

Böyük ayı bürcü	262
Orion.....	263
Pleyadalar	265
Şərhlər	267

**Türk xalqları folkloru,
III kitab,
Altay dastanları və əfsanələri,
Bakı, Elm və təhsil, 2016.**

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ləman Qafarova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 312 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır diapozitivlərdən nəşr olunmuşdur.